

**Київський національний університет
імені Тараса Шевченка**

ISSN 2413-7154 (Print)
ISSN 2413-7553 (Online)

**ЕКОНОМІЧНА
ТА СОЦІАЛЬНА
ГЕОГРАФІЯ**

**Випуск 76
2016**

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ЕКОНОМІЧНА ТА СОЦІАЛЬНА ГЕОГРАФІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Заснований у 1966 р.

ВИПУСК 76

Київ-2016

ББК 65.04

- Науковий збірник під назвою «Економічна географія» заснований у січні 1966 р.
- Зареєстрований Міністерством юстиції України 22 жовтня 2009 р. (наказ № 1924/15)
- Постановою Президії ВАК України № 1-01/10 від 13 грудня 2000 р. включений до переліку фахових періодичних наукових видань за спеціальностями «Географічні науки».
- Поновлено у переліку фахових видань Атестаційною колегією МОН України, наказ МОН України № 515 від 16 травня 2016 р.
- Видавець: Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Економічна та соціальна географія / [Ред. кол.: Я.Б.Олійник (відп. ред.) та ін.] – 2016. – Вип. 76. – 86 с.

Науковий журнал “Економічна та соціальна географія” висвітлює актуальні питання теорії, методології й методики суспільної географії, а також прикладні здобутки у цій галузі. Журнал вміщує також інформацію про видатних учених та педагогів, історичні пам’ятні дати, огляди та рецензії, хроніку подій. Місія журналу: сприяння поширенню географічних знань та географічного мислення, створення платформи для обміну знаннями, результатами досліджень, теоріями та поглядами серед науковців-географів.

Редакційна колегія:

Головний редактор: Олійник Я. Б., член-кор. НАПН України, д-р екон. наук, проф.; *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

Заступник головного редактора: Мезенцев К. В., д-р геогр. наук, проф.; *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

Відповідальний секретар: Гнатюк О. М., к-т геогр. наук; *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

Вітчизняна редакційна колегія:

Бейдик О. О., д-р геогр. наук, проф.; *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

Запотоцький С. П., д-р геогр. наук, доцент; *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

Любіцева О. О., д-р геогр. наук, проф.; *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

Масляк П. О., д-р геогр. наук, проф.; *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

Мельничук А. Л., к-т геогр. наук, доц.; *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

Пістун М. Д., д-р геогр. наук, проф.; *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

Степаненко А. В., д-р геогр. наук, проф.; *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

Шищенко П. Г., член-кор. НАПН України, д-р геогр. наук, проф.; *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

Яценко Б. П., д-р геогр. наук, проф.; *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

Міжнародна редакційна колегія:

Антіпова К. А., д-р геогр. наук, проф; *Білоруський державний університет, м. Мінськ, Білорусь*

Арслан М., д-р геогр. наук, проф; *Казахський національний університет імені аль-Фарабі, Алмати, Казахстан*

Бартошевич Б., д-р геогр. наук, проф; *Лодзький університет, Польща*

Бурнейка Д., д-р геогр. наук; проф.; *Вільнюський університет, Литовський центр соціальних досліджень, Інститут суспільної географії та демографії, м. Вільнюс, Литва*

Даниленко А., д-р геогр. наук, проф.; *Університет Пейс, США*

Карачоні Д., д-р геогр. наук; *Угорська академія наук, м. Будапешт, Угорщина*

Кріс’яне З., д-р геогр. наук, проф.; *Латвійський університет, м. Рига, Латвія*

Стебельський І., д-р геогр. наук, проф.; *Віндзорський університет, Канада*

Адреса редакційної колегії: м. Київ, МСП-680, проспект Академіка Глушкова, 2, Київський національний факультет імені Тараса Шевченка, географічний факультет, кафедра економічної та соціальної географії, тел. 521-32-04, 521-32-24

Офіційний веб-сайт: <http://bulletin-esgeograph.org.ua>

© Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2016

PREPARATION AND DEFENSE OF DISSERTATIONS IN HUMAN GEOGRAPHY IN UKRAINE (HISTORICAL AND SCIENTIFIC ANALYSIS)

¹Yaroslav OLIYNYK, ²Sergiy SHEVCHUK

¹Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

²Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University, Ukraine

¹oliynik_ya@univ.kiev.ua, ²S_Shevchuk@online.ua

Abstract: The topicality of historical and scientific research in human geography can be defined by means of scientific methodological principles as the goal to overview all dissertations in specific historical terms has never been set before. The importance of this research in human geography can't be denied since it correlates not only with the analysis of science in the past, but the definition of the development perspectives as well. The internal patterns and needs of human geography as well as the social needs to improve the status and efficiency of modern human-geographical research require studies of scientific schools in geography that can be fulfilled through the analysis of dissertations. The article analyzes historical and scientific process of creating the dissertation preparing system in human geography in Ukraine. The systemic changes in training experts in human geography have been shown in chronological order from the late XIX to early XXI centuries. The particular attention has been devoted to the dynamics of dissertations and their topics that were characteristic for different periods. The list of candidates of PhD and doctoral degrees and the time of their defense have been first made. Based on the analysis of the number of dissertations defended, the author shows the position of human geography in the scientific potential of Ukraine. The outcomes include detailed information about the ways of preparing dissertations, their themes and the impact they have on the formation of Ukrainian scientific schools in human geography. Special attention has been paid to the issues of functioning of the specialty "economic and human geography" in the process of the higher education system reforming.

Key words: Ukrainian human geography, scientific school, dissertation.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2016.76.3-18>

UDC: 911.3:94:001.32(477)

ПІДГОТОВКА ТА ЗАХИСТ ДИСЕРТАЦІЙНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ІЗ СУСПІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ В УКРАЇНІ (ІСТОРИКО-НАУКОВИЙ АНАЛІЗ)

¹Ярослав ОЛІЙНИК, ²Сергій ШЕВЧУК

¹Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

²Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка, Україна

¹oliynik_ya@univ.kiev.ua, ²S_Shevchuk@online.ua

Резюме: Актуальність історико-наукових досліджень у суспільній географії визначається методологічними засадами науки, оскільки ніколи раніше не ставилася мета вивчення усього її дисертаційного фонду у конкретно-історичному відношенні. Важливість такого дослідження в суспільній географії є незаперечним, оскільки воно пов'язане не тільки з аналізом минулого науки, а й з визначенням перспектив розвитку. Внутрішні закономірності та потреби розвитку суспільної географії, а також соціальні потреби підвищення статусу та ефективності сучасних суспільно-географічних досліджень вимагають якнайшвидшого вивчення наукових шкіл у географії, що може бути успішно реалізоване кризь призму дисертаційних досліджень. У статті здійснено історико-науковий аналіз процесу становлення системи підготовки дисертаційних досліджень в Україні із проблем суспільної географії. У хронологічній послідовності показано системні зміни у підготовці наукових кадрів суспільних географів починаючи із кінця XIX до початку XXI ст. Особлива увага звертається на динаміку та тематику дисертаційних досліджень, що була характерною для того чи іншого етапу. Вперше складено перелік здобувачів наукових ступенів доктора і кандидата наук за часом захисту дисертації. На основі аналізу кількісних показників захистів дисертаційних робіт також показано місце суспільної у структурі наукового потенціалу України. Результати дослідження містять вичерпну інформацію про умови підготовки дисертаційних досліджень, їх тематичну спрямованість та вплив на формування української наукової школи суспільної географії. Особливо звертається увага на проблемних питаннях щодо функціонування спеціальності «економічна та соціальна географія» у контексті реформування системи вищої освіти.

Ключові слова: суспільна географія в Україні, наукова школа, дисертація.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2016.76.3-18>

УДК: 911.3:94:001.32(477)

Постановка проблеми дослідження.

Аналіз сучасних досліджень з історії української суспільної географії, свідчить, що дослідження особливостей підготовки наукових кадрів у цій галузі ще не було предметом окремого дослідження, поза увагою вчених залишилися й особливості зміни змісту та особливостей підготовки дисертаційних досліджень із суспільної географії на різних історичних етапах. Проведений нами аналіз дисертаційних досліджень, істотно розширює уявлення про межі її об'єктної й предметної сфери, об'єктивно оцінити внесок конкретних наукових шкіл у науку, з'ясувати сучасний стан, напрями розвитку, ступінь розробки методології, теорії та методики науки. Такий аналіз забезпечує можливість представити суспільну географію не лише через монографії, підручники чи навчальні посібники, а ознайомитися з еволюцією наукового знання упродовж тривалого часу, простежити науково-методичні підходи в науці, репрезентовані різними науковими школами. Мета публікації – простежити тематику захищених в Україні докторських і кандидатських дисертацій із суспільної географії як важливого чинника пізнання історії розвитку науки та формування наукових шкіл.

Аналіз останніх публікацій і джерельної бази дослідження. В історії української суспільної географії були лише окремі спроби аналізу її дисертаційного фонду у дослідженнях Л. Руденка та В. Нагірної [1, 5], що включали аналіз дисертацій захищених на спеціалізованій вченій раді Інституту географії НАН України за 1992–2008 рр. Проблеми та перспективи української суспільної географії початку ХХІ ст. крізь призму дослідження дисертаційних досліджень висвітлено у праці К. Мезенцева [4], у межах аналізу напрямків суспільно-географічних досліджень простежено тематику дисертаційних досліджень, що репрезентують той чи інший напрямок. Наукометричний аналіз дисертаційних досліджень реалізовано у наших попередніх дослідженнях [8]. Разом з тим, ніколи раніше не ставилася мета комплексного історико-наукового дослідження дисертаційного фонду суспільної географії за весь час її функціонування як самостійної науки. Важливість такого дослідження в суспільній географії є незаперечним, оскільки воно пов'язане не тільки з аналізом минулого науки, а й з визначенням перспектив розвитку. Внутрішні закономірності та потреби розвитку суспільної географії, а також соціальні потреби підвищення статусу та ефективності сучасних суспільно-географічних досліджень вимагають якнайшвидшого аналізу попереднього досвіду наукових досліджень.

Для аналізу використано матеріали дисертаційних робіт (власне дисертації, автореферати, архівні матеріали по захисту дисертацій) наукових спеціальностей суспільної географії у різних варіантах її існування: «економічна географія», «економічна географія СРСР», «економічна географія зарубіжних країн», «економічна та соціальна географія». При цьому розглянуто дисертації, виконані українськими

вченими на території України чи поза її межами, а також іноземними здобувачами під керівництвом українських учених. Місце захисту дисертацій ми не враховували. До огляду ми включили також докторів економічних наук, зокрема тих, які були або кандидатами географічних наук, або тема їх дисертації лежала у площині суспільної географії, або ж вони створили власні економіко-географічні (суспільно-географічні) школи.

Джерельну базу дослідження склали матеріали архівних особових справ здобувачів наукових ступенів 1930–1960-х років (Інститут архівознавства НАН України – фонд 360, Державний архів міста Києва – фонд 1246) та автореферати дисертацій починаючи з 1948 р. (перші автореферати з економічної географії в УРСР були видрукувані у 1949 р. – О. Томчук «Полтавська область: економіко-географічна характеристика», М. Русаков «Дрогобицька область УРСР: досвід економіко-географічної характеристики», І. Кугукало «Рівненська область УРСР (економіко-географічна характеристика)», Л. Корецький «Волинська область УРСР: економіко-географічна характеристика»), основний масив яких зберігається у Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського та бібліотеці Інституту географії НАН України. Загалом у процесі виконання дослідження було проаналізовано понад 600 дисертацій чи їх авторефератів, які були підготовлені у межах предметної сфери суспільної географії в Україні у ХХ – на початку ХХІ століття. Через окремі об'єктивні причини (відсутність відомостей у НБУ імені В.І. Вернадського, Російській державній бібліотеці, Науковій бібліотеці імені М. Максимовича, Бібліотеці Інституту географії НАН України чи архівних установах) ми припускаємо, що окремі дисертаційні дослідження могли лишитися поза нашою увагою, однак їх кількість не може перевищувати 5 % від загального масиву опрацьованих нами матеріалів.

Виклад результатів дослідження. На початку ХХ ст. центрами підготовки наукових кадрів у галузі географії були університети. Свого часу у Російській Імперії сформувалася особлива модель підготовки та атестації наукових і науково-педагогічних кадрів, яка відрізнялася від системи країн Західної Європи. Ця модель формувалася на принципах централізованого характеру, тобто врегулювання порядку присудження наукових ступенів відбувалося не на рівні університету, а за допомогою нормативних актів загальнодержавного значення; встановлення чіткої ієрархії наукових ступенів; надання дисертації статусу не лише кваліфікаційної, але й наукової роботи; публічний захист дисертації тощо. Засадничими правовими актами, які визначали порядок присудження наукових ступенів у Російській імперії, були Положення про присудження наукових ступенів (1819, 1837, 1844, 1864 рр.), а також Загальний статут російських університетів. Право присуджувати наукові ступені з географії (магістра чи доктора) було надано усім університетам, а єдині вимоги висувалися до

Таблиця 1

Доктори і кандидати наук із суспільної географії в Україні
(за роком захисту дисертацій)

Доктори наук	Кандидати наук
1936	
	Діброва О.
1937	
	Ваньков Г.
1938	
	Смирнов О., Трипілець Ф.
1939	
	Білогуб Л., Ващенко О., Пятлі К., П'ятигорський М., Сольонов П., Чегорян О.
1940	
	Демченко М., Сищинська І.
1941	
	Юденич В.
1942	
1943	
1944	
1945	
	Зведенюк П., Старовойтенко І.
1946	
	Городній П., Іоненко І., Мукомель І., Пейсахзон Л., Теплицький В.
1947	
	Бандурко Г., Богорад Д., Пекарський С., Первякова Н., Храмов О.
1948	
	Рибачок І., Хоменко І., Шевченко Я.
1949	
	Консевич А., Корецький Л., Кугукало І., Мечев С., Повітчана К., Русаков М, Томчук О.
1950	
	Капчинська Є., Павлова В., Симоненко В.
1951	
	Золовський А., Паламарчук М., Смородинцева А.
1952	
	Гурікова В., Королюк І., Кривченко Г., Оникієнко В., Твердохлебов І. Трипілець Т.
1953	
	Баранська Г., Блажко Н., Дроздов О., Ковалевська Т., Костенко Н., Мачихін Ф., Сенькевич В.
1954	
	Волобой П., Градов Г., Куц А., Марін Л., Стогній Н., Хилук М.
1955	
	Гудзенко П., Зільбер Г., Одарченко К., Шраг М.

Доктори і кандидати наук із суспільної географії в Україні
(за роком захисту дисертацій)

1956	
1957	
Діброва О.	Заставний Ф., Сваричевський І.
1958	
	Григор'єв А., Дейнеко Ф., Коломієць М., Лапко М., Побережна Г.
1959	
Паламарчук М.	Богуненко Д.
1960	
1961	
Богорад Д.	Маслій Л.
1962	
	Пістун М.
1963	
	Ігнатенко М., Коломієць К., Луговий В., Макаренко Г., Пітюренко Ю., Попов К.
1964	
	Іванух Р., Жупанський Я., Шипович Є.
1965	
Мукомель І.	Гнатюк Л., Приходько В., Соколов П., Стрілець І., Холматов Г.
1966	
Блажко Н.	Григораш Г., Ітібаєв Й., Красильщиков А., Крачило М., Курамбаєв М., Нікітенко Н., Поповкін В., Топчієв О., Шаблій О., Язиніна Р
1967	
Шраг М.	Багров М., Доценко А., Мохначук С., Табориська І., Тарасова Н., Яценко Б.
1968	
	Гонак М., Ішук С.
1969	
Золовський А.	Авдальян М., Горленко І., Григорович М., Коваленко Г., Коваленко П., Паробецький М., Степаненко А., Чернюх Л.
1970	
Заставний Ф., Ігнатенко М., Корецький Л.	Жабицька В., Курилюк М., Литвиненко Р., Нудельман В., Процько Н., Руденко Л., Шостак А., Яковенко К.
1971	
Ващенко О.	Загородній В., Ковтонюк М., Краснопольський О., Мартінова М., Суходольський К., Ташук К., Усачов М.
1972	
Оникієнко В.	Белозьорова В., Валід М., Голіков А., Дьоміна А., Фашевський М.
1973	
	Іванова Г., Корж А., Матей К., Міжега М., Писаренко С., Пушкар М., Стеченко Д., Холява П., Цапу В.

Продовження Таблиці 1

Доктори і кандидати наук із суспільної географії в Україні
(за роком захисту дисертацій)

1974	
Волобой П.	Ганечко Л., Голіков М., Калмуська Е., Коротун Л., Косенко В., Романова В., Хомра О., Щербина Н., Яснюк Т.
1975	
Пістун М.	Бітаєва Е., Дергачов В., Луконін М., Одинський І., Сиротенко А.
1976	
	Благов В.
1977	
	Ковтун В., Коценко К.
1978	
Пітюренко Ю., Шаблій О.	Балабанов Г., Білик М., Жовнір Л., Недашківська Н., Паламарчук О., Тамбовцева А.
1979	
Поповкін В., Топчієв О.	Качан Є., Пушкар І., Суханов В.
1980	
Жупанський Я.	Малюк С., Немченко Л., Обозний В., Шумський В.
1981	
	Дейнека О., Кудрявцев В., Масловська Л., Смирнов І., Руденко В., Семенов В.
1982	
Горленко І.	Бурка Й., Кузнецов М., Масляк П., Олійник Я., Полухович В., Шелепов Ю., Яковенко І.
1983	
Руденко Л.	Гричук О., Коновалова Н., Мальський М., Ніколаєнко Д., Проценко С., Ткачов А., Швець О.
1984	
Голіков А.	Луцишин П., Малина В., Пересекін В., Русанов І., Харченко В., Хусаїнов Д., Чемісов Б.
1985	
Язиніна Р.	Гаврилук Л., Дінь Ван Тхань, Заставецька О., Ігнатенко О., Крайовий О., Кузьминська О., Любіцева О., Пироженко К., Скрипник Н., Та Дінь Чінь
1986	
Дергачов В.	Бейдик О., Бекірова Г., Дудник І., Захарченко В., Ковтун Л., Кузик С., Молодецький А., Умрікулов С., Чугунова Т.
1987	
Голіков М.	Анісімова Г., Білецький М., Галух Г., Джаман В., Мармуль Л., Шевчук Л., Якушик І.
1988	
	Андерсон В., Ванюкова Л., Заставецький Б., Лясота Є., Манів З., Сажнева Н., Щабельська В.
1989	
Паламарчук О., Нудельман В.	Алексєєвець І., Корчун В., Мазуркевич О., Осадчий Е., Тарангул Л.

Доктори і кандидати наук із суспільної географії в Україні
(за роком захисту дисертацій)

1990	
Іванух Р., Писаренко С., Степаненко А.	Благова Є., Бредихін М., Влах М., Гуцал В., Жадан О., Лісовський С., Нікітіна М., Палеха Ю., Підгрушний Г., Самохвал О., Сахнова Н., Смаль В., Сонько С., Шульженко Л.
1991	
Стеченко Д., Хомра О.	Адамасу Т., Атобате С., Бобровицький А., Дебс Махмуд, Діаб Алі Мухаммед, Запорожан Л., Лабабіді Ранда, Качаєв Ю.
1992	
Балабанов Г., Крачило М., Руденко В.	Арабаджі О., Базілевич О., Кирпушко Я., Книш М., Лі Туншін, Мордвінов О.
1993	
Коваленко П., Мармуль Л., Масляк П., Фащевський М.	Аль-Хамарнех А., Барановський М., Дробішевська Т., Каратаєв Т., Малєва В., Мальська М. Провотар Н., Ровенчак І., Смаль І., Чиковаре Г., Чужиков В.
1994	
	Батсімба Ж., Дорошенко В., Коцан Н., Мацях М., Романюк М., Федунік Б., Шпарага Т.
1995	
Мальський М., Нагірна В.	Гольцов А., Дністрянський М., Жук М., Карташевська І., Лажнік В., Лебідь Н., Панасенко Т., Сердюк А., Хадрі Падр Джалал, Чижикова А.
1996	
Іщук С., Семенов В.	Байтеряков О., Бобрович І., Гунько Н., Жученко В., Круль В., Окушко Я., Потокій М., Тамбовцев Г., Ткач Д.
1997	
Луцишин П., Олійник Я.	Александрова Т., Бабарицька В., Баб'як Г., Гринюк Т., Гудзеляк І., Гукалова І., Заєць Л., Левада О., Мариняк Я., Мезенцев К., Федонюк С.
1998	
Дудник І., Доценко А., Заставецька О.	Буличева Т., Кушнір Л., Лаврук М., Патійчук В., Шишацький В.
1999	
Нікітіна М.	Вацеба В., Грець О., Кавецький І., Король О., Кошіль А., Кузишин А., Левада О., Павлов С., Перхач О., Садовник О., Стафійчук В., Стецький В., Стецько М., Сухий П., Хан Є., Шуба О.
2000	
	Блага М., Воронін І., Горб К., Грицевич В., Грицку В., Дубін В., Дубовіч І., Заячук М., Ковальчук А., Кривенко А., Куреляк В., Кучабський О., Лозинський Р., Марченко О., Пушкар З., Романець О., Романюк Н., Фоменко В., Хомич Л., Черномаз П.
2001	
Багров М., Краснопольський О., Яценко Б.	Вісьтак О., Донець І., Заблоцький Б., Казакова Н., Матвієнко В., Панібрацька О., Побірченко В., Слащук А., Сюткін С.

Продовження Таблиці 1

Доктори і кандидати наук із суспільної географії в Україні
(за роком захисту дисертацій)

2002	
	Абкадиров Р., Донченко Л., Журба І., Запотоцький С., Коропатник Т., Логвин М., Малиновська О., Миронюк В., Паньків Н., Пенюк С., Сажнев М., Сливка Р., Страчкова Н., Яковенко Н.
2003	
Любіцева О., Смирнов І.	Бордун О., Бояр А., Ван Цішен, Гладкий О., Кузьміна О., Лужанська Т., Мальчикова Д., Матвієнко Н., Пандяк І., Пасько В., Романів О., Скабара Р., Ханова О., Хільчевська І., Яворська В.
2004	
Джаман В., Лісовський С., Немець Л., Яковенко І.	Афоніна О., Заставецький Т., Мельничук А., Мозговий А., Мокляк А., Пилипенко І., Савчук І., Ткачук Л., Чернюх О.
2005	
Бейдик О., Шевчук Л.	Барна І., Бородієнко О., Гільберг Т., Демченко В., Колотуха О., Мартусенко І., Маруняк С., Мельниченко Т., Мрінська О., Пергат Г., Прицюк Н., Ранця І., Філоненко І., Шабашова Л.
2006	
Дністрянський М., Захарченко В., Коцан Н., Круль В., Мезенцев К., Немець К., Сонько С.	Богадьорова Л., Брайчевський Ю., Бурка В., Косташук І., Корнілова Н., Краснопольська Н., Круль Г., Мельник І., Нефедова Н., Рибачик Н., Стецюк О., Чеглазова М., Черпіцький О., Флінта Н., Штельмах О., Яковчук О.
2007	
Підгрушний Г.	Баркова Г., Брайчевський Ю., Вавринюк А., Височин М., Голод А., Греков С., Діденко К., Запотоцька І., Запыхляк Н., Клочко Р., Лабінська Г., Лавриненко С., Макаренко П., Поливач К., Семенюк Л., Тітенко З., Федчук А., Чернова Г., Шевчук О., Шум І., Яроменко О.
2008	
Гукалова І.	Довгань А., Дячевська Л., Жовнір С., Заволока Ю., Заставецька Л., Ковтуник І., Коковський Л., Литовченко І., Машкова О., Новикова В., Путренко В., Теслюк Р., Трусій О., Шевчук С., Шуканов П.
2009	
Палеха Ю., Сухий П.	Безпала О., Борисова О., Зеленчук П., Кандиба Ю., Косташук В., Корнус О., Орлова М., Пашинська Н., Рунців О., Савюк О., Сологуб Ю., Тодоров В., Троценко О.
2010	
Барановський М. Гладкий О. Лозинський Р. Ровенчак І.	Альтгайм Л., Арсененко І., Вах І., Вірченко П., Григор'єва Г., Денисенко О., Єрмаков В., Заблотовська Н., Западнюк С., Запорожець Л., Ключко Л., Ковтун А., Кузнецов М., Кулешова Г., Кучинська І., Литвенко Л., Луць В., Мамчур О., Манько А., Мархонос С., Мельник К., Мельник Л., Мороз І., Олійник В., Печенюк В., Подвірна Х., Рудакевич І., Скляревська О., Цепенда М., Шевчишен М., Штокало Я.

Продовження Таблиці 1

Доктори і кандидати наук із суспільної географії в Україні
(за роком захисту дисертацій)

2011	
Мальська М., Смаль В.	Глибовець В., Заваріка Г., Заячук О., Єрко І., Ісиченко І., Клапчук О., Когатько Ю., Копер Н., Моштакова Н., Пацюк В., Петрук Є., Петрук С., Поплавська І., Пугач С., Редько Т., Ромашенко В., Саркісов А., Сегіда К., Січкаренко К., Сировець С., Скриль І., Соколова О., Таган Т., Ярьоменко С.
2012	
Воронін І., Калько А.Д.	Атаманюк Я., Білоус А., Брик С., Бойко З., Борисюк О., Буткалюк К., Воловик Л., Гаєвська Н., Гищук Р., Горожанкіна Н., Дударчук К., Дудкіна Г., Ілляш І., Колядинський П., Корона Н., Кривець О., Новосад Н., Носирев О., Павленко Т., Покляцький С., Сайчук В., Самойлов О., Серокурова Н., Симочко Г., Смочко Н., Федюк О., Шовкун Т., Шиян Д.
2013	
Кисельов Ю., Запотоцький С.	Борисюк О., Горун М., Гуров С., Дарчук К., Депутат М., Дністряньська Н., Добровольська С., Дугаренко І., Думітраш Д., Залещик В., Клімчук Б., Кравець Т., Крашеніннікова А., Михайленко Т., Мостова І., Наконечна Г., Осіпчук І., Отченко С., Поручинський В., Пушкар О., Руденко С., Руднева М., Савченко І., Серокурова Н., Шашеро А.
2014	
Заставецька Л., Шуканов П., Яворська В.	Алісова О., Бабич О., Батиченко С., Вавринів Л., Василевська Я., Голуб Г., Грушка В., Добровольська Н., Закутинська І., Єрошина Т., Івах Я., Копачинська Г., Лакомова О., Мазурець Р., Маслова Н., Панкратьєва В., Пушкар Б., Чеченя О., Шульга В.
2015	
Пилипенко І., Мальчикова Д.	Адамович З., Гнатюк О., Доан П., Жураєва К., Ільїв О., Качур О., Лапушняк М., Маншиліна Г., Паламарюк М., Пасевич Ю., Погребський С., Поручинська І., Телебенева Є.

здобувачів наукових ступенів і порядку їх присвоєння. Перша дисертація з географії в Україні була підготовлена Г. Величком з теми «Пластик польсько-руських земель з особливим поглядом на Карпати» і захищена в 1893 р. під науковим керівництвом проф. А. Ремана. А вже у 1901 дисертацію на тему «Плями сонячні», теж під керівництвом А. Ремана, захистив С. Рудницький. В 1913 р. О. Івановський, під керівництвом Д. Анучіна, захистив докторську дисертацію «Населення Землі. Досвід антропологічної класифікації».

Така система проіснувала до 1918 р., коли відповідним декретом радянської влади «Про зміни в складі і устрої державних наукових і вищих навчальних закладів Російської республіки» наукові ступені і вчені звання були ліквідовані.

Загалом у дореволюційний час було закладено основи подальшого розвитку системи підготовки наукових кадрів у галузі географії, а ряд елементів, що існували у Російській імперії отримали у СРСР конкретизацію і розвиток.

Формування радянської системи підготовки наукових кадрів відбулося упродовж 1920 – 1930-х рр. Спочатку вона здійснювалася за традиціями дореволюційних університетських статутів із присудженням наукових ступенів двох рівнів – магістра і доктора. На початку 1920-х рр. підготовка наукових кадрів розгорнулася також на базі науково-дослідних кафедр під керівництвом найбільш досвідчених учених. Нормативні документи НКО УРСР дозволяли присуджувати науковий ступінь доктора наук. Підготовку наукових кадрів через аспірантуру було запроваджено у 1922 р.

Основними тенденціями цього часу стали пряме втручання держави у підготовку наукових кадрів через запровадження ряду законодавчих норм по її регламентації, запровадження директивного планування наукової діяльності і її ідеологічна заангажованість [7]. Упродовж 1920 – початку 1930-х рр. в Україні оформилося два провідних центри підготовки кадрів економіко-географів, зокрема в Українському науково-дослідному інституті географії та картографії (УНДІГК) та Інституті економіки АН УРСР. Економіко-географічні дослідження в УНДІГК були зосереджені у відділах антропогеографії (згодом економічної географії та країнознавства) і описової географії під керівництвом акад. С. Рудницького, проф. Г. Величка, проф. В. Гериновича та проф. К. Дубняка. В Інституті економіки функціонував відділ економічної географії під керівництвом акад. К. Воблого. Саме вони будучи лідерами наукової школи української економічної географії здійснювали керівництво підготовкою науково-педагогічних кадрів економіко-географів того часу. Варто також відмітити, що на цьому етапі підготовки наукових кадрів складання здобувачами екзаменів відігравала важливішу роль ніж сам захист дисертації.

Відновлення наукових ступенів в УРСР традиційно пов'язують із прийняттям у 1934 р. Постанови про наукові ступені і вчені звання. Отже, у 1934 р. в УРСР була запроваджено два наукові ступені – кандидата і доктора наук. При цьому спеціальність «економічна географія» була одночасно віднесена до географічних, історичних та економічних наук. Було ухвалено вимоги до порядку їх присудження, визначено перелік ВНЗ, які мали право присуджувати наукові ступені у галузі економічної географії. В УРСР право присуджувати науковий ступінь кандидата економічних наук за спеціальністю «економічна географія» було надано лише Інституту економіки АН УРСР. До війни це право (але в галузі географічних наук) отримали також Харківський та Одеський університети. Повноваження кваліфікаційних комісій із надання вчених ступенів були передані новоствореній ВАК. Одним із нововведень цієї системи стало також призначення наукових керівників для здобувачів наукових ступенів кандидата наук, чого не було ніколи раніше. Призначення наукових керівників дозволяє нам сьогодні ідентифікувати їх персональні наукові школи.

Таким чином, підготовка наукових кадрів економіко-географів, напередодні війни, була врегульована рядом нормативних документів. Починаючи уже з середини 1930-х рр. система підготовки наукових кадрів в Україні потрапляє в повну залежність від політичного та соціально-економічного розвитку СРСР, що обумовило упродовження в життя цілеспрямованої політики щодо загального збільшення чисельності наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації.

Про здобуття наукового ступеня за результатами захисту дисертацій, в його сучасному розумінні, можна говорити лише починаючи з 1934 р. з виходом

Постанови РНК СРСР «Про наукові ступені і вчені звання», згідно якої було введено наукові ступені кандидата і доктора наук. В цей час з економічної географії в УРСР були захищені лише кандидатські дисертації О. Діброва «Комплексне вивчення Бессарабії» (1936), Ф. Трипільця «Економіко-географічна характеристика Дніпропетровської області» (1938), Л. Білогуб «Економіко-географічна характеристика Полтавської області» (1939), О. Ващенко «Економіко-географічна характеристика Київської області» (1939), М. П'ятигорського «Економіко-географічна характеристика Сталінської області» (1939), К. Пятлі «Економіко-географічне дослідження Японії» (1939), П. Сольонова «Харківська область: економіко-географічна характеристика» (1939), О. Чегоряна «Економіко-географічна характеристика Вінницької області» (1939) та М. Демченка «Економіко-географічна характеристика Ворошиловградської області» (1940). Всі вони, за виключенням країнознавчого дослідження К. Пятлі були присвячені комплексним економіко-географічним характеристикам областей УРСР. 3-поміж здобувачів наукових ступенів Г. Ваньков, О. Діброва, М. Демченко, П. Сольонов та О. Чегорян пройшли аспірантську підготовку в УНДІГК, а тому їх можна вважати учнями наукової школи української економічної географії, що була сформована в УНДІГК під керівництвом акад. С. Рудницького, проф. В. Гериновича, проф. К. Дубняка та доц. І. Ландо. Серед довоєнних кандидатів наук докторами наук, уже в післявоєнний час, стали лише О. Діброва та О. Ващенко, вони ж сформували власні наукові школи. Інший аспірант УНДІГК Г. Ваньков переніс свій досвід, отриманий у стінах УНДІГК, до Чернівецького університету, де був деканом географічного факультету та завідував кафедрою економічної географії. Колишні аспіранти УНДІГК М. Демченко, М. Колосовська, П. Сольонов, О. Чегорян стали доцентами кафедри економічної географії Харківського університету.

Посилення державного контролю за підготовкою наукових кадрів підтверджується цілим рядом урядових постанов 1940 – 1950-х рр. які регламентували цей процес. У 1940-х рр. гостро постала проблема не лише кількості, проте і якості дисертаційних досліджень із суспільної географії. Досить часто подані до захисту дисертації не відповідали вимогам до наукових досліджень. Разом з тим, незважаючи на труднощі повоєнного часу вдалося розпочати роботу по підготовці кадрів у галузі економічної географії, але вищі навчальні заклади продовжували відчувати суттєвий кадровий голод у цих фахівцях. На ліквідацію цієї проблеми було вжито ряд заходів, зокрема розширення мережі аспірантур із навчанням без відриву від виробництва та введення окремої форми – річної аспірантури.

Першою повоєнною дисертацією з економічної географії, захищеною в УРСР у 1945 р. було дослідження також колишнього аспіранта УНДІГК І. Старовойтенка на тему «Економіко-географічний нарис Київської області». Загалом упродовж другої половини 1940-х рр. в УРСР було захищено досить

мало дисертацій, що пояснювалося складним матеріальним становищем здобувачів та відсутністю висококваліфікованих наукових керівників.

У цей час в економічній географії УРСР остаточно встановлюється вплив російських географів – московської та ленінградської шкіл. Цей вплив простежувався аж до розпаду СРСР. Головними центрами по підготовці наукових кадрів економіко-географів в УРСР упродовж другої половини 1940 – 1950-х рр. були Київський університет та Інститут економіки АН УРСР. Разом з тим саме на цей час припадає організаційне оформлення економічної географії в університетах Харкова, Львова, Чернівців та Одеси. З кінця 1950-х рр. як окремий потужний осередок економіко-географічних досліджень постає Рада з вивчення продуктивних сил УРСР АН УРСР, яка була заснована ще в 1934 р.

На цьому етапі у галузі економічної географії докторами наук стали лише О.Діброва та М. Паламарчук. Зокрема О. Діброва став першим доктором географічних наук в галузі економічної географії у 1957 р. без захисту дисертації за підготовлений навчальний посібник «Економічна географія Української РСР» (така практика зберігалася в СРСР з 1934 по 1960 рр). Доктором економічних наук в галузі економічної географії у 1958 р. став М. Паламарчук, захистивши дисертацію на тему «Економічні проблеми розвитку і розміщення цукробурякового виробництва в Українській РСР». Саме вони й стали в подальшому лідерами наукової школи радянської економічної географії в УРСР.

Загалом же дисертаційні дослідження 1940 – 1950-х рр. мали переважно описовий характер і здійснювалися у межах загальноприйнятого в СРСР районно-комплексного напрямку: Н. Первякова «Дніпропетровська область: економіко-географічна характеристика» (1947), І. Рибачок «Економіко-географічна характеристика Житомирської області» (1948), А. Томчук «Полтавська область: економіко-географічна характеристика» (1949), М. Русаков «Дрогобицька область: досвід економіко-географічної характеристики» (1949), В. Симоненко «Чернігівська область: економіко-географічна характеристика» (1950), Ф. Мачихін «Економіко-географічна характеристика Кам'янець-Подільської області УРСР» (1953), Н. Стогній «Економіко-географічна характеристика Запорізької області» (1954) М. Коломієць «Полтавська область: економіко-географічна характеристика» (1958), М. Лапко «Дніпропетровська область: економіко-географічна характеристика» (1958), Т. Трипілець «Економіко-географічна характеристика Запорізької області» (1959) тощо. Це були, які у довоєнний час, комплексні економіко-географічні характеристики областей УРСР. При цьому певні області користувалися підвищеною увагою дослідників і по ним уже було захищено по декілька дисертацій, а окремі області взагалі не виступали об'єктами досліджень.

Серед нових напрямків розвитку економічної географії УРСР, що розкриваються через тематику дисертаційних досліджень економіко-географів

захищених упродовж 1950-х рр. варто виокремити географію сільського господарства: Г. Кривченко «Географія сільського господарства Центрального Полісся і його головні проблеми (досвід аналізу його слабких місць і шляхи їх подолання)» (1952), М. Хилюк «Географія сільського господарства Кіровоградської області УРСР» (1954), І. Сваричевський «Географія сільського господарства Дрогобицької області» (1957), Г. Побережна «Географія сільського господарства Харківської області» (1958); географію окремих галузей промисловості: Г. Баранська «Розміщення цукрової промисловості західних областей УРСР» (1953); геоурбаністику та географію міст: Є. Капчинська «Економіко-географічна характеристика міста Полтави» (1950), країнознавство та економічну географію зарубіжних країн: О. Храмов «Економіко-географічна характеристика Гармської області Таджикиської РСР» (1947), А. Смородинцева «Монгольська Народна Республіка: економіко-географічна характеристика» (1950), І. Твердохлебов «Досвід економіко-географічної характеристики областей Словаччини» (1952) та К. Одарченко «Тунісія: економіко-географічна характеристика» (1955). Проблеми економіко-географічного районування розглянуто в дисертації Г. Зільбера «Природно-історичні райони Львівської області» (1955), а історію географії в дисертації В. Павлової «Картографічне вивчення території УРСР: історичний огляд» (1950). Присудження наукових ступенів у перше повоєнне десятиліття відбувалося на підставі нормативної бази довоєнного часу, в яких було сформульовано вимоги до формулювання наукового результату дисертації.

Поза межами дисертаційних досліджень українських економіко-географів 1940 – 1950-х рр. залишалися теорія і методика економіко-географічних досліджень, географія промисловості, географія природокористування, а також будь-які аспекти соціальної географії. Показово, що серед когорти економіко-географів, які захистили кандидатські дисертації упродовж 1940 – 1950-х рр. лише І. Мукомель у подальшому став доктором наук.

Загалом 1950-ті рр. в УРСР характеризувалися скороченням захистів дисертацій економіко-географічної тематики. Головною причиною цього була відсутність досвідчених докторів наук, професорів які могли б на високому рівні здійснювати керівництво аспірантами. Урядовою постановою 1956 р. було скасовано докторантуру як форму підготовки наукових кадрів, що також не сприяло підготовці фахівців-географів вищої кваліфікації.

Разом з тим, саме у цей час в УРСР почала формуватися потужна школа економічної географії, було закладено основи пріоритетних напрямків її подальшого розвитку упродовж 1960 – 1980-х років. В цей період відбувається активізація діяльності аспірантури з економічної географії ВНЗ (Київський, Львівський, Сімферопольський) і науково-дослідних установ (Сектор географії АН УРСР); зростання ролі Академії наук УРСР як потужного центру

економіко-географічних досліджень; упорядкування номенклатури наукових спеціальностей у галузі географії; поява спеціалізованих учених рад, які приймали дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата наук. Відновлення у 1980-х рр. докторантури як форми підготовки наукових кадрів сприяла якійсь підготовці фахівців у галузі суспільної географії. У цей час відбулося розширення номенклатури наукових спеціальностей [3]. Постанова РМ СРСР від 1972 р. затвердила такий перелік спеціальностей: географічні науки (11.00.02 – економічна географія СРСР, 11.00.03 – економічна та політична географія зарубіжних країн), економічні або географічні науки (08.00.04 – економіка районів СРСР, розміщення продуктивних сил СРСР і зарубіжних країн; 08.00.05 – економіка організація управління і планування народного господарства, у тому числі по галузям народного господарства; 08.00.14 – світове господарство і міжнародні економічні відносини; 08.00.15 – світове соціалістичне господарство і економіка зарубіжних соціалістичних країн; 08.00.16 – економіка капіталістичних країн; 08.00.17 – економіка країн, що розвиваються; 08.00.19 – економіка і розміщення природних ресурсів). 3-поміж проблем, які продовжували гальмувати підготовку наукових кадрів продовжували залишатися державна централізація, плановість, ідеологізація, партійний контроль, русифікація тощо.

Упродовж 1960-х рр. докторами наук стали Д. Богорад «Принципи, методи і організація районного планування промислових районів», І. Мукомель «Сільськогосподарські зони УРСР», Н. Блажко «Економіко-географічні методи дослідження системи міських поселень (на прикладі УРСР)», М. Шраг «Основні питання теорії комплексного розміщення промисловості УРСР», А. Золовський «Проблеми комплексного картографування економіки колгоспів і радгоспів адміністративних районів і областей УРСР», які дали методологічне обґрунтування основних напрямів економіко-географічних досліджень та визначили пріоритети розвитку науки у наступні десятиліття: географія промисловості, географія сільського господарства, географія населення та розселення, районне планування, економіко-географічна картографія. Кількість кандидатів наук у цей час зросла, близько 45 осіб отримали науковий ступінь. З поміж них 18 у майбутньому стали докторами наук: М. Пістун «Географія виробництва технічних культур Волинської і Рівненської області», М. Ігнатенко «Географія хімічної промисловості карпатських областей УРСР», Ю. Пітюренко «Розвиток і розміщення міських поселень Донецької області», Р. Іванух «Розміщення і спеціалізація сільського господарства Львівської області», Я. Жупанський «Географія промисловості Івано-Франківської області», М. Крачило «Географія населення і населених пунктів Хмельницької області», В. Поповкін «Новий тип загальноекономічних карт (на прикладі карти УРСР)», О. Топчієв «Географічні основи земельного кадастру гірських районів (на прикладі Українських

Карпат)», О. Шаблій «Лісопромисловий комплекс Українських Карпат (тенденції розвитку і структура)», Р. Язиніна «Плодоовочева консервна промисловість Подільського економічного району та її територіальна організація», М. Багров «Формування та розвиток міжрайонних транспортно-економічних зв'язків територіально-економічного комплексу (на прикладі Південного економічного району)», А. Доценко «Населення і трудові ресурси Астраханської області», С. Ішук «Територіальна спеціалізація і виробничі зв'язки промисловості (на прикладі Львівської області)», Б. Яценко «Північні райони Японії (економіко-географічна характеристика)», І. Горленко «Вплив мінеральних ресурсів на формування промислового комплексу економічного району (на прикладі Південно-Західного економічного району УРСР)», П. Коваленко «Економічний розвиток міських поселень Північного Лівобережжя УРСР», А. Степаненко «Розміщення і спеціалізація тваринництва і територіальна організація переробки його продукції (на прикладі Черкаської області УРСР)», Л. Чернюк «Розвиток машинобудування і його вплив на економічний ріст і формування виробничих комплексів промислових центрів (на прикладі великих міст УРСР)». Ці вчені згодом сформулювали власні наукові школи, обґрунтували ряд нових наукових напрямів суспільно-географічної науки.

Протягом 1970-х рр. докторами наук стало 11 осіб: Ф. Заставний «Економіко-географічні проблеми дослідження територіально-промислових комплексів», М. Ігнатенко «Проблеми розвитку і розміщення хімічної промисловості західних районів УРСР», Л. Корецький «Економічні проблеми розвитку і розміщення територіальної організації промисловості УРСР (методологія і аналіз)», О. Ващенко «Атлас розвитку господарства західної частини УРСР з найдавніших часів до 1970-х років XX століття», В. Оникієнко «Актуальні питання відтворення і ефективності використання трудових ресурсів СРСР», П. Волобой «Проблеми територіальної спеціалізації і комплексного розвитку народного господарства УРСР», М. Пістун «Аграрно-територіальні комплекси (теорія і досвід економіко-географічного дослідження)», Ю. Пітюренко «Питання методології і методики дослідження регіональних систем міських поселень (на прикладі УРСР)», О. Шаблій «Міжгалузеві територіальні комплекси (проблеми теорії і методики дослідження)», В. Поповкін «Регіональні дослідження планування (деякі питання теорії і практики на прикладі союзної республіки з обласним поділом) та О. Топчієв «Моделі просторової організації геосистем». Швидкими темпами збільшувалася кількість кандидатів наук, зокрема упродовж 1970 – 1979 рр. кандидатські ступені отримали 53 особи. Серед них докторами наук у подальшому стали В. Жабицька, В. Нудельман, Л. Руденко, А. Голіков, М. Фашевський, О. Краснопольський, С. Писаренко, Д. Стеченко, О. Хомра, М. Голіков, В. Дергачов, Г. Балабанов, О. Паламарчук.

Період 1980-х рр. позначився збереженням тенденцій попереднього часу щодо кількості захистів дисертаційних досліджень із економічної географії: 9 докторських та 62 – кандидатські. Докторами наук стали Я. Жупанський «Дослідження виробничо-територіальних комплексів картографічним методом (проблеми, методика, застосування)», І. Горленко «Мінеральні ресурси і комплексоутворення в промисловості», Л. Руденко «Наукові основи створення карт для цілей територіального планування», А. Голюков «Територіальна організація водного господарства СРСР», Р. Язініна «Спеціалізований регіональний агропромисловий комплекс і його територіальна організація», В. Дергачов «Економіко-географічні проблеми освоєння берегової зони моря», М. Голюков «Інфраструктурно-територіальний комплекс: теорія, методика, практика», О. Паламарчук «Суспільно-територіальні системи (логіко-математична розробка географічної теорії і методика структурного аналізу)», В. Нудельман «Методологічні основи економіко-географічного прогнозування в районному плануванні і містобудівництві». 3-поміж числа кандидатів наук упродовж 1980-х рр., які у майбутньому стали докторами наук, були І. Смирнов, В. Семенов, П. Масляк, Я. Олійник, І. Яковенко, М. Мальський, П. Луцишин, О. Любіцева, О. Заставецька, О. Бейдик, І. Дудник, В. Джаман, Л. Мармуть, Л. Шевчук.

Таким чином, на протязі усього періоду існування радянської системи підготовки та атестації наукових кадрів, з моменту її формування у 1934 р. і до 1991 р., зберігалися два наукові ступеня кандидата і доктора наук. Змінювалися вимоги до їх здобувачів, до самих дисертацій, порядку їх захисту, однак двоступенева система залишалася незмінною.

За роки Незалежності в Україні було прийнято ряд законодавчих і нормативних актів, що регулювали особливості присудження наукових ступенів, спрямовані у першу чергу на підвищення якості наукових досліджень та інтеграції вітчизняної науки у світове співтовариство. Разом з тим, часті зміни на законодавчому рівні часто ставали деструктивним фактором у підготовці наукових кадрів. У 1992 р. в Україні розпочала роботу Вища атестаційна комісія на яку було покладено завдання по організації і проведенню атестації наукових кадрів, керівництво роботою спеціалізованих учених рад, здійснення контролю за науковим рівнем дисертацій, якості їх експертизи, затвердження наукових ступенів. Упродовж 1990-х – 2000-х років спостерігалася розбудова академічного сектору науки, осередком якого виступив Інститут географії та Рада з вивчення продуктивних сил НАН України, чисельне зростання аспірантів і докторантів та захистів дисертаційних досліджень, збільшення кількості навчальних закладів, де функціонує аспірантура та розширення мережі спеціалізованих учених рад по захисту дисертацій; визначення пріоритетних напрямів суспільно-географічних досліджень через затвердження паспорту спеціальності. Таким чином, якісно нові соціально-економічні та політичні умови

розвитку Української держави починаючи з 1991 р. вплинули на підготовку дисертаційних досліджень із суспільної географії, зросла їх кількість, розширився спектр досліджень, було започатковано чи відновлено ряд наукових напрямів, що не отримали розвитку в совецький час.

Мережа спеціалізованих учених рад, які мали право приймати до захисту дисертації зі спеціальності 11.00.02 на початку 1990-х рр. була представлена двома докторськими радами (Інститут географії та Київський університет) і двома кандидатськими радами (Одеський і Львівський університети). Згодом було відкрито докторську раду у Одеському університеті. Відповідно до розпорядження КМУ у 1996 було затверджено новий перелік спеціальностей наукових працівників у галузі географічних наук. У ньому було збережено спеціальність 11.00.02 «економічна та соціальна географія», а ліквідовано спеціальність 11.00.10 «історія географічної науки» [2,6]. Вищій атестаційній комісії доручили посилити контроль за рівнем дисертаційних досліджень, зокрема щодо опублікування одноосібної монографії для докторської дисертації.

Докторами наук у 1990-х рр. стали Р. Іванух «Регіональні проблеми підвищення ефективності використання і охорони природи сільськогосподарських ресурсів УРСР», С. Писаренко «Трудові ресурси і територіальна структура суспільно-територіального комплексу (економіко-географічні аспекти дослідження)», А. Степаненко «Соціально-економічний розвиток міст: проблеми комплексності і збалансованості (суспільно-географічне дослідження на прикладі УРСР)» (це було перше дисертаційне дослідження в Україні, у якому було використано у назві термін «суспільна географія»), Д. Стеченко «Методологічні основи територіального планування обласних господарських комплексів (на прикладі УРСР)», О. Хомра «Територіальна організація відтворення населення», Г. Балабанов «Агропромислові комплекси: територіальний системно-структурний аналіз (на матеріалах України)», М. Крачило «Економіко-географічні проблеми туризму та його ефективність (питання теорії, методики, практики)», В. Руденко «Природно-ресурсний потенціал і методи його економіко-географічного дослідження (на прикладі України)», П. Коваленко «Економіко-географічні проблеми розвитку міських поселень України», Л. Мармуть «Підвищення ефективності розвитку і функціонування регіонального агропромислового комплексу в умовах формування ринкових відносин (на прикладі АПК Південного району України)», П. Масляк «Машинобудування в господарських комплексах: теорія і практика територіальної взаємодії», М. Фашевський «Територіальна організація життєдіяльності населення (методологія та науково-методичні основи суспільно-географічного дослідження)», М. Мальський «Еколого-економічні основи розвитку територіальних господарських систем (теоретико-методологічні аспекти)», В. Нагірна «Тваринницько-промисловий комплекс України (територіальна

організація і природокористування)», С. Іщук «Територіально-виробничі комплекси і економічне районування (методологія, теорія)», В. Семенов «Економічні основи реформування регіонального АПК в умовах переходу до ринкових відносин», П. Луцишин «Територіальна організація обласного суспільно-географічного комплексу (на прикладі Волинської області)», Я. Олійник «Еколого-економічні проблеми територіальної організації виробництва і природокористування», І. Дудник «Прогнозування низових суспільно-географічних систем: теоретико-методологічний підхід», А. Доценко «Територіальна організація розселення (теорія і практика)», О. Заставецька «Соціально-економічний комплекс обласного рівня: теоретико-методологічні основи розвитку і територіальної організації», М. Нікітіна «Геоелементний фактор територіально-галузевої реструктуризації національного господарства України». Тематика більшості дисертаційних досліджень 1990-х рр. залишалася традиційною, висвітлюючи питання географії природокористування, географії населення та географії міст, трудових ресурсів, промислових і агропромислових комплексів. Однак в цей час значно спектр тематики досліджень розширився проблемами еколого-економічного аналізу господарства та територіальних систем, географією туризму та питаннями геоелементів. Розробка нових напрямків досліджень у 1990-х роках була характерною для кандидатських досліджень. Так явною новизною тематики досліджень відзначалися роботи М. Барановського та Т. Шпараги (географія сфери послуг), В. Бабарицької, О. Байтерякова, І. Карташевської, О. Король, І. Смаля, Н. Стецько (географія рекреації та туризму), А. Гольцова (географія умов життя населення), М. Дністрянського, В. Стафійчука, Є. Хана (політична географія), В. Круля (історична географія), М. Лаврук (етногеографія), С. Павлова та В. Патійчука (географія релігій).

Серед кандидатів наук, які захистили дисертації у 1990-х роках докторами наук упродовж 2000 – 2015 рр. стала досить потужна генерація науковців (М. Барановський «Сільські депресивні території України: теоретико-методологічні засади суспільно-географічного дослідження», І. Гукалова «Якість життя населення України: теоретико-методологічні основи суспільно-географічного дослідження», М. Дністрянський «Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики», Н. Коцан «Територіальна організація митної діяльності в Україні», В. Круль «Ретроспективно-географічний аналіз поселень Західної України», С. Лісовський «Економіко-географічні засади збалансованого розвитку України», К. Мезенцев «Суспільно-географічне прогнозування регіонального розвитку: теорія, методологія, практика», Ю. Палеха «Теорія і практика визначення вартості територій і оцінки земель населених пунктів України (економіко-географічне дослідження)», Г. Підгрушний «Промисловість і регіональний розвиток України (теорія та практика суспільно-географічного дослідження)», І. Ровенчак «Географія культури:

проблеми теорії, методології та методики досліджень», В. Сміль «Суспільно-географічні основи дослідження постіндустріальної трансформації господарства країн Європейського Союзу», С. Сонько «Теоретичні основи формування просторових соціогеосферних систем у контексті концепції стійкого розвитку України», П. Сухий «Формування та розвиток агропромислового комплексу західноукраїнського регіону: суспільно-географічний аналіз»). Докторами наук також стали (кандидатські дисертації захистили до 1990 р., або починаючи з 2000 р.) – М. Багров «Регіональна геополітика (на прикладі Криму)», Б. Яценко «Структура господарства Японії (економіко-географічне дослідження господарства постіндустріальної країни)», О. Любіцева «Геопросторова організація туристичного процесу», І. Смирнов «Логістичний напрям у суспільній географії: теорія і практика досліджень», О. Бейдик «Методологія і методика аналізу рекреаційно-туристських ресурсів України», В. Джаман «Регіональні системи розселення: демогеографічний аналіз (на прикладі західного регіону України)», Л. Немець «Соціально-географічні основи стратегії переходу України на модель стійкого розвитку», І. Яковенко «Теоретико-методологічні основи рекреаційного природокористування (суспільно-географічне дослідження)», Л. Шевчук «Медико-соціальні основи використання трудового потенціалу в Україні», К. Немець «Суспільно-географічні основи інформаційного розвитку соціогеосистем», О. Гладкий «Суспільно-географічне дослідження промислових агломерацій України: теорія, методи, практика», Р. Лозинський «Етновна географія України», М. Мальська «Формування і розвиток просторових систем послуг (теорія та практика реалізації)», І. Воронін «Суспільно-географічне дослідження процесів інформатизації суспільства», А. Калько «Мінерально-ресурсна безпека України (конструктивно-географічний аналіз)», О. Афанасьєв «Суспільно-географічні основи регіонального природокористування: теорія і методологія (на прикладі Південно-Східної України)», Ю. Кисельов «Суспільно-географічні основи теоретичних та прикладних геософічних досліджень в Україні», С. Запотоцький «Наукові засади формування конкурентоспроможності регіону: суспільно-географічне дослідження», Л. Заставецька «Системи розселення і геопросторові аспекти вдосконалення адміністративно-територіального устрою України», П. Шуканов «Суспільно-географічні особливості формування глобального цивілізаційного простору», В. Яворська «Регіонально-демографічні процеси в Україні: теоретико-методологічні аспекти», О. Пендерецький «Збалансований розвиток туризму Карпатського регіону: теорія і практика», І. Пилипенко «Центро-периферійні процеси і структури в територіальній організації суспільства», Д. Мальчикова «Методологія і методика геоуправління сільської місцевості на регіональному рівні». Усі вони своїми науковими дослідженнями якісно збагатили науковий потенціал української

суспільної географії, обґрунтували та започаткували нові напрямки її досліджень, започаткували власні суспільно-географічні школи.

Отже, початок ХХІ ст. позначився ускладненням змісту суспільно-географічних досліджень, розширенням їх об'єктно-предметної сфери, подальшою диференціацією науки. Як свідчить тематика досліджень докторських дисертацій поряд із уже традиційними напрямками досліджень на початку ХХІ ст. спостерігається суттєве зацікавлення актуальними проблемами соціальної географії, регіональної політики та регіонального управління, сталого розвитку, геоінформатики, політичної географії та геополітики. Аналіз дисертаційних досліджень зі спеціальності «економічна та соціальна географія» останніх десятиліть показує, що у багатьох роботах у назві використовуються словосполучення «суспільно-географічний аналіз»,

«суспільно-географічне дослідження», «суспільно-географічна характеристика». Тематика та зміст дисертаційних досліджень свідчить про переважання в останні роки тем із проблем соціальної географії, природокористування та еколого-економічного розвитку територій. Наступну позицію займають дисертаційні роботи, що присвячені проблемам формування суспільно-територіальних комплексів і систем різного рівня, географії рекреації та туризму. Разом з тим, уже протягом останнього десятиліття були виконані суспільно-географічні дисертаційні дослідження якості життя населення, депресивності регіонального розвитку та збалансованого розвитку територій різного рівня, регіонального економічного розвитку та його програмування, геопланування, регіональної політики та етнополітики, проблем глобалізації світового простору тощо.

Таблиця 2

Кількісні показники захисту докторських дисертацій в Україні за 1993 – 2015 рр.

Роки	1993 р.	1994 р.	1995 р.	1996 р.	1997 р.	1998 р.	1999 р.	2000 р.	2001 р.	2002 р.	2003 р.	2004 р.
Всього	784	687	499	720	524	376	461	539	454	550	587	717
Географічні науки	10	9	3	4	5	5	5	1	6	4	8	14
11.00.02	4	0	2	2	2	3	1	0	3	0	2	5
2005 р.	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.	2013 р.	2014 р.	2015 р.		
Всього	665	745	761	725	826	997	972	932	1289	1178	1036	
Географічні науки	2	12	3	4	5	12	3	5	12	10	6	
11.00.02	2	6	1	1	2	4	2	2	3	3	3	

Рис. 1. Динаміка захисту докторських дисертацій з географічних наук та суспільної географії в Україні у 1993 – 2015 рр.

Упродовж 2000 – 2015 рр. кандидатами географічних наук за спеціальністю «економічна та соціальна географія» стали 277 осіб, а тематика їх досліджень також свідчить про розширення спектру суспільно-географічних досліджень: суспільно-географічна регіоналістика, географія зарубіжних регіонів та країн, географія транспорту та зв'язку, географія сфери послуг, географія способу життя населення, рекреаційна географія та географія туризму, демо та етногеографія, політична географія та геополітика, методика суспільно-географічних досліджень, регіональне управління, геоэкономика, географія ринку, медична географія, географія освіти та науки, історична географія, географічне краєзнавство тощо. На початку 2000-х років з'явилися перші дисертації присвячені питанням розвитку української суспільної географії – В. Матвієнко, О. Вісьтак. У 2003 р. постановою ВАК України було започатковано нову спеціальність для здобувачів наукових ступенів у галузі географічних наук – 11.00.13 «історія географії». За час її існування було захищено лише одну докторську дисертацію М. Кострицею «Географічне краєзнавство України: теоретико-методологічні засади, історія, практика» та 9 кандидатських (О. Чернюх, Н. Краснопольська, О. Ярошенко, С. Шевчук, О. Борисова, Ю. Кандиба, О. Троценко, М. Шевчишен, О. Федюк). Слід відзначити, що дві із них (дисертації О. Борисової та О. Троценко) були виконані з проблем історичної географії. Показовим є той факт, що 7 із 9 дисертацій були присвячені питанням розвитку української суспільної географії. У 2012 р. постановою ВАК України ця спеціальність була закрита.

За офіційними даними МОН України [9] станом на 1 січня 2016 р. в Україні діє 1050 спеціалізованих вчених, і лише 7 (0,66 % від загальної кількості) із них мають право проводити захисти дисертацій за спеціальністю «економічна та соціальна географія» (4 докторські ради і відповідно 3 кандидатські).

Аналіз захистів докторських дисертаційних досліджень із суспільної географії за два останні десятиліття (табл. 2) також демонструє, що суспільно-географічні дослідження не займають лідируючих позицій у системі наукових досліджень, а науковий потенціал суспільної географії у загальному науковому потенціалі держави має низькі показники. Із загальної кількості захищених в Україні упродовж 1993 – 2015 рр. докторських дисертацій 52 роботи були суспільно-географічними, однак це становить 35 % від загальної кількості робіт із географічних наук.

Якщо ж проаналізувати кількість захистів докторських дисертацій із суспільної географії в межах географічних наук, то за останні роки спостерігається майже чітка тенденція між кількістю захищених робіт із географії і часткою суспільно-географічних робіт. Найменшою вона була у 1994 р. (жодної роботи із 9 захищених), 2004 р. (5 дисертацій із 14) і 2013 р. (3 із 12 відповідно); а найвища частка була характерна для 1995 р. (2 дисертації із 3) та 2005 р. (2 із 2). Середньорічний показник захисту докторських дисертацій в Україні

із географічних наук складає 6 дисертацій на рік, а із суспільної географії – 2 дисертації відповідно (Рис. 1).

Детальний наукометричний аналіз функціонування наукових шкіл в українській суспільній географії крізь призму захисту дисертаційних досліджень ми здійснили у попередніх дослідженнях [8].

Із затвердженням у 2015 р. нового переліку спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців з вищою освітою, у найбільш скрутному становищі опинилася спеціальність «економічна та соціальна географія». Введення нової спеціальності «Науки про Землю», що об'єднала 21 спеціальність геологічного і географічного профілів, однозначно не сприяло розвитку географічної науки взагалі та її суспільної складової зокрема. До єдиної спеціальності «Науки про Землю» поряд із іншими спеціальностями включено спеціальність «Географія», яка розчинилася у спеціальності «Науки про Землю». Разом з тим, згідно з визначеною відповідністю спеціальностей 2011 та 2015 р. для здобувачів наукових ступенів усі географічні науки віднесені до нової спеціальності «Науки про Землю», у той час коли географічні спеціальності переліку 2011 р. виявилися розпорощеними по різних спеціальностях у переліку 2015 р. Зокрема, те що стосується суспільно-географічної складової то спеціальність «економічна та соціальна географія» одночасно потрапила до двох галузей знань – природничих наук (спеціальність «Науки про Землю») та соціальних і поведінкових наук (спеціальність «Економика»), теж саме відбулося і з спеціальністю «політична географія та геополітика», а спеціальність «географія рекреації і туризму» опинилася і в галузі природничих наук («науки про Землю») і в галузі сфери послуг (спеціальність «Туризм»). Із метою належного забезпечення розвитку географічної науки в Україні у листопаді 2016 р. було прийнято Постанову КМУ про виділення окремої спеціальності «Географія». Тепер черга за визначенням її предметних спеціалізацій. Так із поміж суспільно-географічних спеціалізацій мають бути виділені такі як «економічна та соціальна географія України», «природокористування та сталий розвиток територій», «географія світового господарства», «географія населення та розселення», «політична географія та геополітика», «географія рекреації та туризму», «управління регіональним розвитком».

Висновки. Динаміка й тематика захищених дисертацій з проблем суспільної географії має прямий зв'язок з періодами розвитку наукових шкіл в українській суспільній географії. На основі аналізу динаміки й тематики дисертаційних досліджень з проблем суспільної географії є підстави виділити чотири періоди: I період (1893 – 1935 рр.) – від захисту першої дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філософії у галузі географії, для якого були характерні поодинокі дисертаційні дослідження, що носили переважно міждисциплінарний характер. II період (1936 – 1956 рр.) – від захисту першої кандидатської

дисертації, характеризується переважанням комплексних економіко-географічних досліджень областей України, які виконувалися за типовим планом та на основі типової методики. III період (1957 – 1991 рр.) – від захисту першої докторської дисертації, репрезентований рядом економіко-географічних досліджень, переважно географії господарства, зокрема географічних основ вдосконалення територіальної організації та комплексоутворення в матеріальному виробництві, а також незначною часткою дисертаційних робіт із проблем географії населення та соціальної географії. IV період (починаючи із 1991 р.) – сучасний етап, що характеризується не лише кількісною диференціацією тематики суспільно-географічних досліджень, але й якісним розширенням спектру її проблематики за рахунок вивчення конкурентоспроможності регіонів, виробничої спеціалізації і збалансованого розвитку економіки регіонів, обґрунтування створення ринкової інфраструктури і вдосконалення

міжбюджетних відносин, територіальної організації галузей господарства і виділення полюсів зростання; якості життя населення та проблем депресивності у розвитку територій, географії культури, геософії, геодемографії, просторово-часової поведінки людини; проблем взаємодії суспільства і природи; політичної географії, територіального управління і прогнозування, регіональної політики, стратегічного планування та просторового регулювання соціально-економічних процесів і т.д.

Проведений нами аналіз свідчить також про наявність ряду проблем і викликів перед сучасною школою українських суспільних географів, які, разом з тим, виступають і стимулюючим фактором щодо подальшого розвитку науки, утвердження її наукового потенціалу та визнання результатів досліджень на державному рівні. Проблеми та перспективи розвитку наукових шкіл української суспільної географії потребують окремого спеціального дослідження.

References:

1. *Geografična nauka v Nacional'nij Akademij Nauk Ukraini* [Geographical Sciences at the National Academy of Sciences of Ukraine]. Eds.: L. G. Rudenko, A. M. Marinich, V. P. Palienko et al. Kyiv, 2009. (In Ukrainian).
2. Kondratenko P., Nagirnij V. Atestaciâ naukovih kadriv višoi kvalifikacij v galuzi geografičnih nauk [Certification of qualified scientists in the field of Geographical Sciences]. *Ukrainian Geographical Journal*, 1997, Vol. 2, pp. 67–70 (In Ukrainian).
3. Kostenko I. V. *Naukova titulatura Ukraini v kontekstî svitovogo dosvidu: vitoki, rozvitok, sučasni pravovi realij* [Ukrainian scientific titulare in the context of international experience: origins, development and current legal realities]. Kyiv, 2011. (In Ukrainian).
4. Mezentsev K. V. Problemi ta perspektivi ukraïns'koï suspil'noï geografij XXI stolittâ [Problems and prospects of Ukrainian human geography of the XXI century]. *Journal of Social and Economic Geography*, 2008, Vol. 5, pp. 23–30. (In Ukrainian).
5. Nagirna V. P. Rudenko L. G. Tematika disertacijnih doslidžen' v ruslî sučasnih suspil'nih problem v Ukraïni (special'nosti «ekonomična i social'na geografiâ», «geografična kartografiâ», 1992 – 2002) [Topics of dissertation researchs in line with contemporary social problems in Ukraine (specialty «Economic and Social Geography» and «Geographical cartography», 1992 – 2002). *Ukrainian Geographical Journal*, 2004, Vol. 2, pp. 60–74 (In Ukrainian).
6. Nagirnij V. Pidgotovka naukovciv-geografiv v Ukraïni [Training of geographers in Ukraine]. *Ukrainian Geographical Journal*, 1995, Vol. 1–2. (In Ukrainian).
7. Regejlo I. *Pidgotovka naukovih i naukovo-pedagogičnih kadriv višoi kvalifikacij v Ukraïni u XX stolitti – počatku XXI stolittâ: istoriografični aspekti* [Training of scientific and pedagogical staff in Ukraine in the twentieth century - beginning of the XXI century]. Kyiv, 2014. (In Ukrainian).
8. Shevchuk S. Kompleksnij analiz disertacijnih robît iz suspil'noï geografij v Ukraïni (1936 – 2012 rr.) [Comprehensive analysis of the theses in human geography in Ukraine (1936 – 2012)]. *Ukrainian Geographical Journal*, 2015, Vol. 4, pp. 31–39. (In Ukrainian), <http://dx.doi.org/10.15407/ugz2015.04.031>.
9. The official site of the Ministry of Education and Science of Ukraine. Access mode: www.mon.gov.ua

URBAN PUBLIC SPACES: UNDERSTANDING THROUGH THE PRISM OF FOREIGN DISCOURSE

¹Natalia MEZENTSEVA, ²Maria PALCHUK

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

¹provotarnat@ukr.net, ²marialookhere@gmail.com

Abstract: The modern city focuses the crossing of complicated, ambiguous, multidimensional social processes. They are manifested in multiple aspects of it functioning from different sides, such as population (person, community, and dwellers), politics, economics, and have got space-time peculiarities. To some extent public space is a unique element in terms of city functioning and urban development, where simultaneously accumulated results of all processes of urban transformation. In 1990s, urban public spaces as relatively new field of study attracted the attention of sociologists, urbanists and architects. Since, in foreign publications were presented considerable diversity of theoretical, methodological and applied approaches to understanding and exploring public spaces, their transformation. Studies have confirmed that public spaces are not placelessness phenomenon, but their development is driven by local traditions and culture, available resources, forms of regulation. However, all of them are characterized by some common functions, features, transformations and their consequences. Therefore, to understand the nature of public spaces and to determine directions of their investigation from human geographer's point of view we need analyze contemporary conceptualization in foreign discourse, acquaint the results of their research in post-socialist countries, where functions of public space during long time were largely controlled and restricted. This article provides an overview of the foreign concepts of urban public space in order to highlight the main approaches, trends and tasks of studying of urban public spaces in Ukraine based on human geography vision.

Key words: public space, city, urban public space, spatial analysis, transformation.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2016.76.19-26>

UDC: 911.3

ПУБЛІЧНІ ПРОСТОРИ МІСТ: ОСМИСЛЕННЯ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ЗАРУБІЖНОГО ДИСКУРСУ

¹Наталія МЕЗЕНЦЕВА, ²Марія ПАЛЬЧУК

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

¹provotarnat@ukr.net, ²marialookhere@gmail.com

Резюме: Сучасне місто фокусує перетин складних, неоднозначних, багатовимірних суспільних процесів. Вони проявляються в різних аспектах його функціонування на таких зрізах як населення (особа, громада, мешканці), політика, економіка, та мають часові і просторові особливості. Певною мірою унікальним елементом з точки зору функціонування і розвитку міст, де одночасно акумулюються результати всіх процесів міських трансформацій, є публічний простір. Як порівняно новий об'єкт дослідження міські публічні простори привернули до себе увагу соціологів, урбаністів та архітекторів з 90-х років ХХ ст. З того часу у зарубіжних публікаціях було представлено значне розмаїття теоретичних, методичних та прикладних підходів до розуміння та вивчення публічних просторів, напрямків їх трансформацій. Дослідження підтвердили, що публічні простори не характеризуються безмісцевістю, а визначаються у своєму формуванні та функціонуванні місцевими традиціями та культурою, наявними ресурсами, формами регулювання. Водночас, всім їм притаманні певні загальні функції, властивості, трансформації та їх наслідки. Для розуміння сутності публічних просторів та визначення напрямків їх суспільно-географічного дослідження необхідно проаналізувати сучасні зарубіжні концептуальні засади, ознайомитись із результатами їх дослідження в постсоціалістичних країнах, де тривалий час функції публічних просторів були значною мірою контролюваними та обмеженими. В статті представлено огляд зарубіжних концепцій публічних просторів міст з метою виділення основних підходів, напрямків та завдань суспільно-географічних досліджень міських публічних просторів в Україні.

Ключові слова: публічний простір, місто, міський публічний простір, просторовий аналіз, трансформації.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2016.76.19-26>

УДК: 911.3

ПУБЛИЧНЫЕ ПРОСТРАНСТВА ГОРОДОВ: ОСМЫСЛЕНИЕ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ЗАРУБЕЖНОГО ДИСКУРСА

¹Наталья МЕЗЕНЦЕВА, ²Мария ПАЛЬЧУК

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Украина

¹provotarnat@ukr.net, ²marialookhere@gmail.com

Резюме: Современный город фокусирует пересечение сложных, неоднозначных, многомерных социальных процессов. Они проявляются в различных аспектах его функционирования на таких срезах как население (личность, общество, жители), политика, экономика, и имеют временные и пространственные особенности. В определенной степени уникальным элементом с точки зрения функционирования и развития городов, где одновременно аккумулируются результаты всех процессов городских трансформаций, является публичное пространство. Как сравнительно новый объект исследования городские публичные пространства привлекли к себе внимание социологов, урбанистов и архитекторов в 90-х годах XX века. С тех пор в зарубежных публикациях было представлено значительное разнообразие теоретических, методических и прикладных подходов к пониманию и изучению публичных пространств, направлений их трансформаций. Исследования подтвердили, что публичные пространства не характеризуются безместностью, а определяются в своем формировании и функционировании местными традициями и культурой, имеющимися ресурсами, формами регулирования. В то же время, всем им присущи некоторые общие функции, свойства, трансформации и их последствия. Поэтому для понимания сущности публичных пространств и определения направлений их общественно-географического исследования необходимо проанализировать современные зарубежные концептуальные основы, ознакомиться с результатами их исследования в постсоциалистических странах, где долгое время функции публичных пространств были в значительной степени контролируемые и ограниченными. В статье представлен обзор зарубежных концепций публичных пространств городов с целью выделения основных подходов, направлений и задач общественно-географических исследований городских публичных пространств в Украине.

Ключові слова: публичное пространство, город, городское публичное пространство, пространственный анализ, трансформации.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2016.76.19-26>

УДК: 911.3

Постановка проблеми. В різні історичні періоди в містах України актуалізувалось виконання публічними просторами політичних, комунікаційних, рекреаційних функцій, функцій територіальної ідентичності та самоідентифікації. Нині для публічних просторів міст України характерні суттєві трансформації. Вони пов'язані з необхідністю осмислення та визначення позитивних і негативних наслідків комерціалізації та приватизації публічних просторів, їх виокремлення, «закриття», «диснейфікації», недоступності для окремих членів громади, сакралізації, зростання ролі молів, орієнтації на транспортну доступність, «європеїзації». Важливого значення при цьому набуває необхідність суспільно-географічного їх дослідження на основі сформованих зарубіжних концепцій публічних просторів міст. Саме тому виникає потреба в огляді наукової дискусії провідних вчених світу щодо витоків, сутності, ознак поняття «публічного простору», його просторового аналізу, сучасних трансформацій та динаміки з метою проведення суспільно-географічних досліджень міських публічних просторів в Україні.

Формулювання цілей статті. Метою написання даної роботи є огляд сучасного зарубіжного дискурсу щодо дослідження публічних просторів міст для виділення основних підходів, напрямів та завдань суспільно-географічних аспектів дослідження публічних просторів міст в Україні.

Виклад основного матеріалу. Розуміння сутності публічного простору міст пов'язане з тлумаченням поняття «публічного». Якщо під публічним розуміти те, що стосується держави, то публічний простір визначатиметься як простір, в межах якого забезпечується функціонування держави, виконання її функцій. Якщо публічним вважати те, що стосується держави та економіки, то публічні простори розуміють як простори, в межах

яких забезпечується економічна діяльність. Якщо публічне розуміти як таке, що стосується громади, громадян, то публічний простір буде простором, в межах якого громади встановлюють правила участі відповідно до моральних цінностей та соціальних очікувань. Якщо публічне – це те, що стосується комунікабельності, відкритого самовираження, то публічний простір – це простір самовираження та комунікації.

Основні акценти зарубіжних досліджень публічних просторів міст зосереджені на таких чотирьох напрямках (рис.1):

- визначення сутності поняття «публічний простір», ознак публічності;
- роль публічних просторів міст у житті громади та їх використання;
- просторовий аналіз, планувальні аспекти публічних просторів міст;
- динаміка та сучасні трансформації міських публічних просторів.

3. Ніл (Zachary Neal), систематизувавши бачення різних авторів сутності поняття «публічний простір», ознак публічності та ключових проблем, у статті «У пошуках спільного: три підходи до публічного простору» («Seeking common ground: three perspectives on public space») [17] виділив *три підходи до дослідження публічних просторів: економіко-правовий, соціально-просторовий та політичний* (рис. 2). Кожен із зазначених 3.Нілом підходів дає можливість висвітлити ту чи іншу сторону публічного простору. Залежно від предмету дослідження вони дають можливість визначити найпроблемніші місця функціонування конкретного публічного простору в рамках підходу.

Економіко-правовий підхід передбачає пошук відповіді на питання про те, що таке публічний простір і хто за нього платить. Перше юридичне тлумачення публічного простору було сформульоване у 1939 році в США після серії судів мера Джерсі-Сіті Ф. Гаг'ю проти Комітету з організації промислового виробництва, які підтвердили

важливість публічних просторів у якості ключових об'єктів для діяльності. У 1983 році в США було встановило трирівневу правову концепцію публічного простору, відому як *доктрину публічного форуму*. Відповідно до неї, *відкритий тип публічного простору* повинен завжди бути відкритим для всіх. *Закритий тип публічного простору* включає об'єкти державної власності, які не призначені для публічного спілкування. Третій тип – це *обмежений публічний простір*, що включає в себе державну власність, яка не є традиційно відкритою, але яку відкрили для використання громадськістю.

З економічної точки зору публічний простір є одним з видів суспільного блага у якості ресурсу. Таке його трактування передбачає дослідження питання необхідності публічного простору, його фінансової корисності для міста. У цьому контексті важливими є дослідження значення і ролі публічних просторів у стратегіях ревіталізації міст, їх важливості для соціально-економічного розвитку міст, зокрема ролі торговельно-розважальних центрів

(молів) для економічного зростання та підвищення рівня життя жителів міст.

Соціально-просторовий підхід основну увагу концентрує на питаннях дизайну та використання публічних просторів міст. У межах соціально-просторового підходу до дослідження публічних просторів міст було сформовано два напрями досліджень. Перший напрямок фокусується на визначенні шляхів максимізації користі публічних просторів за рахунок їх оптимального проектування і планування. Другий напрям основну увагу приділяє соціальним функціям публічних просторів та аналізу наслідків їх функціонування як елементів міського середовища.

У межах даного підходу виділяються такі ключові положення:

- *основним просторовим рівнем досліджень є рівень міських вулиць* (вулиця з її пейзажами, «the urban streetscape»), як найбільш публічних та найчастіше використовуваних публічних просторів у повсякденному житті міста;

Рис. 1. Основні напрями зарубіжних досліджень публічних просторів міст

Економіко-правовий	Соціально-просторовий	Політичний
Ключові питання в рамках підходу		
Що таке публічний простір? Хто за нього платить?	Як виглядає публічний простір? Як він використовується?	Яка роль публічних просторів у демократичному суспільстві?
Основні напрями дослідження		
- Трактування правового статусу публічного простору. - Фінансовий зиск з публічних просторів.	- Дослідження міських вулиць, як основного просторового рівня. - Розгляд соціальної дисфункції публічного простору як виклику. - Еволюція публічних просторів.	- Публічний простір як засіб долучення до політичного процесу. - Поведінка в публічному просторі та її контроль.

Рис. 2. Підходи до дослідження публічних просторів міст за З. Нілом

- відносно оптимістичний погляд на публічний простір, коли *соціальна дисфункція розглядається не як визначальна ознака простору, а як виклик*, який необхідно подолати за рахунок поліпшення дизайну публічного простору;

- визнання *еволюції публічних просторів*: старі форми публічних просторів можуть зникати, а натомість створюються нові, або трансформуватись з часом.

У рамках даного підходу проводяться ряд досліджень публічних просторів міст. Зокрема, Дж. Джакобс (Jane Jacobs) [3] досліджувала соціальні функції публічних просторів, виявляючи залежність життєздатності і безпеки окремих міських околиць від їх просторових конфігурацій, щільності та різноманітності розміщених в їх межах публічних просторів. Містобудівник К. Лінч (Kevin A. Lynch) [14] досліджував вплив просторових особливостей публічних просторів на конструювання ментальних карт, які дозволяють людям орієнтуватися і відчувати складні середовища. Урбаніст В. Вайт (William H. Whyte) [23], засновник американської організації «Project for Public Spaces», намагався емпірично довести зв'язки між формою і функцією на прикладі міських площ, а потім і інших видів відкритих публічних просторів міст.

Політичний підхід фокусується на визначенні ролі публічних просторів в умовах демократії. *Публічний простір розглядається як місце розбрату*, де відбуваються процеси виключення та домінування, та як *інституція*, яка зникає так само швидко, як і сама демократія.

Ключовими темами досліджень в рамках даного підходу є:

- визначення *публічного простору як засобу долучення до політичного процесу*. Зокрема, Ю. Габермаса (Jürgen Habermas) [2] використовував термін «публічна сфера» («public sphere») для опису абстрактної форми публічного простору, заповненого ідеями, думками, дебатами з приводу питань, що становлять суспільний (публічний) інтерес. Він вважає, що публічна сфера існує на рівні усного/письмового обміну ідеями, дозволяє долучитись до політичного процесу через участь у дебатах. Г. Арендт (Hannah Arendt) [1] доповнила це думкою про те, що кожен може не лише прийняти участь у створенні консенсусу, а й долучитись до колективної політичної дії задля досягнення спільних завдань. У концепції А. Лефевра (H. Lefebvre) «Право на місто» («Right to the city») [12] закріплено основні права громадян на доступ не тільки до фізичних публічних просторів, але і до публічної сфери політичної участі, яку такі простори роблять можливою.

- *поведінка в публічному просторі* міста та її контроль. Н. Сміт (Neil Smith), С. Лоу (Setha Low), Д. Харві (David Harvey), Д. Мітчелл (Don Mitchell), М. Девіс (Mike Davis) описують процеси комерціалізації, приватизації, занепаду публічних просторів та виключення різних соціальних груп із використання публічних просторів у нео-ліберальному суспільстві [8, 11, 13, 16].

Суспільно-географічні дослідження публічних просторів варто здійснювати одразу з позицій декількох підходів. Дослідження у межах одного підходу може бути не повним та не комплексним. Так, визначення сутності поняття «публічний простір» у межах економіко-правового та соціально-просторового підходів є досить близькими. Проте, розуміння динаміки публічних просторів лише з позицій економіко-правового підходу є невичерпним. Найбільш аргументованим є його поєднання із соціально-просторовим поясненням. Так само вдалим є поєднання політичного та соціально-просторового підходів для виявлення впливу форм публічного простору на участь людей у громадянському суспільстві [17].

Вагомим напрямком зарубіжних досліджень публічних просторів є аналіз їх **динаміки**.

Як результат дослідження динаміки публічних просторів висловлюється ідея *втрати публічних просторів* («the loss of public space»), що пов'язана зі зміною способу життя мешканців міст: накопиченням сімейного або індивідуального капіталів, зростанням рівня автомобілізації міст, субурбанізацією, розвитком електронних соціальних мереж, соціальною сегрегацією. У результаті таких процесів площі сучасних міст з гарною транспортною доступністю стають майданчиками реалізації девелоперських проектів комерційної нерухомості, що в переважній більшості випадків фізично руйнує та спотворює історичний вигляд міських площ. Концентрація комерційної діяльності перетворює публічні простори на міські транспортні коридори або ж парковки, окуповані автомобілями працівників та клієнтів бізнес-центрів, які утримуються за рахунок міського бюджету. Рух пішоходів по вузьких тротуарах нагадує проходження лабіринту із припаркованих машин.

Р. Сеннетт (Richard Sennett) у книзі «Падіння публічної людини» («The fall of public man») [20] зауважує, що сучасне суспільство перетворило окремі вулиці та площі міст на місця транзиту, замінивши такий публічний простір на «приміське житло» («suburban living rooms»). Це, як правило, породжує наступну проблему: чим менше людей використовують публічні простори, тим менше стимулів у муніципальної влади створювати нові та підтримувати існуючі. А втрата публічних просторів є однією із причин «затухання публічного життя» («a decline in public life») та комунікабельності в суспільстві [21]. З. Ніл пояснює це тим, що публічні простори є місцями для багатьох типів персональної взаємодії («person-to-person interaction»), які є втіленням публічного життя: громадського, суперечливого, творчого [6].

Архітектор Я. Гейл (Jan Gehl) з точки зору соціально-просторовому підходу описує динаміку відкритих публічних просторів на прикладі європейських та американських міст [19]. Він пише, що на вулицях міст початку ХХ століття завжди можна було спостерігати активне життя, що супроводжувалось здійсненням певного виду людської діяльності. Вулиці, площі, ринки, парки

– це місця зустрічей, комунікацій, соціалізації, території самовираження. Нині вулиці повні людей, які використовують публічний простір через необхідність, характерні для малорозвинених країн. Для сучасної людини немає необхідності обов'язкового перебування в публічному просторі. Це є її вибором за бажанням.

На думку Я. Гейла необов'язковий характер більшості заходів публічного життя в сучасних містах визначає високі вимоги до якості пропонованих публічних просторів. Вузькі, розділені тротуари, різні перешкоди, бордюри, складні пішохідні переходи вулиць, паркани, відсутність місць для сидіння, гри і тому подібне роблять публічний простір непривабливим. Чим нижча якість конкретного публічного простору, тим менша його популярність, а отже відвідуваність. Таким чином *занедбаність публічного простору стає однією з причин його втрати*. Публіка відмовляється використовувати занедбаний, некомфортний, непривітний простір на користь приватного простору, який подібний до публічного. Під *якісними публічними просторами* Я. Гейл розуміє *вдало розташовані із дизайнерським оформленням атрактивні (привітні) простори*, які змушують жителів міст частіше залишати їхні замиські будинки [6, 19].

Слід зазначити про можливість двох сценарії динаміки для існуючого занедбаного публічного простору залежно від його розташування, про які веде мову З. Ніл [6]. На його думку, парк, який розташований на околицях міста, де проживає населення з низьким рівнем доходів, поступово втрачає відвідувачів і переходить під контроль маргінальних груп (стає місцем проживання безхатьків, територією збуту нелегальних товарів тощо). З часом, як правило, його закривають та зносять. Міська влада не здійснює ревіталізацію та повторне відкриття парку в цій місцевості, оскільки це пов'язане з додатковими фінансовими витратами. У той же час, занедбана публічна власність, розташована в районах з високою рентною платою (особливо, якщо це великий публічний фонтан, площа, музей), часто стає потенційним об'єктом приватизації. На їх місці в більшості випадків з комерційною метою створюють напівпублічні простори («semi-public spaces») – торгові та ресторани заклади [21]. У цьому випадку також присутнє виключення небажаної публіки (запобігання приходу безхатьків, прохачів милостині, «бюджетних» туристів) шляхом встановлення фізичних бар'єрів, камер спостереження, присутності приватної охорони, створення специфічної атмосфери, яка унеможливує тривале перебування небажаної публіки через відчуття «бути не у своїй тарілці».

М. Лопес та С. Круз (Miguel Lopes, Sara Cruz) у статті «Зміна публічності міських просторів» («The changing publicness of urban spaces») визначили, що приватизація одночасно є як наслідком, так і причиною втрати публічного простору і поширення міської фрагментації [21].

Поряд із переважаючими песимістичними поглядами, Я. Гейл (Jan Gehl) та Л. Гемзо (Lars Gemzoe) [9] звертають увагу на певні позитивні сторони динаміки публічного простору, що проявилися у *поверненні традиційних форм публічних просторів міст*. Як правило, це відбувається під тиском мешканців міст, які прагнуть задовольнити одну із базових потреб людини – комунікації. Стосується це феномену присвоєння громадянами таких просторів, як фермерські ринки, антикварні ярмарки, кінотеатри під відкритим небом, міських підземних просторів.

Важливим напрямком зарубіжних досліджень публічних просторів є їх *просторовий аналіз та планувальні аспекти*.

Нові публічні простори плануються за такою формулою: «спочатку будівлі, потім простори, потім (можливо) життя» («first buildings, then spaces, then (perhaps) life») [19]. Результатом використання цього правила при плануванні просторового розвитку міста є нерівномірний розподіл публічних просторів по території міста із значною диференціацією центр-околиці. Як правило, створення нових публічних просторів плануються в інвестиційно найпривабливіших районах, де вже є певна концентрація капіталу. Суттєва різниця у концентрації відкритих публічних просторів міста зумовлює нерівність їх доступності для жителів. Вона проявляється в двох аспектах: у фізичній віддаленості для певних груп людей та у винятковому (ексклюзивному) використанні найближчими заможними мешканцями. Таким чином, окремі території міста стають «пустелями», а публічне життя подекуди переміщується у нові локації. Д. Кріллі (Darrell Crilley) у книзі «Мегаспоруди і міські зміни: естетика, ідеологія та дизайн» («Megastructures and Urban Change: Aesthetics, Ideology and Design») [7] зазначає, що публічне життя за таких умов планується і навмисно створюється у формі театру, має ознаки ретельно зрежисованого спектаклю у місті. Самі ж простори, як зазначають М. Соркін (Michael Sorkin) та Ш. Зукін (Sharon Zukin) створюються як анімаційні («disneyfying» the space), або, на думку Я. Гейла, як «кишенькові парки» («pocket park»). За таких умов навіть створення нових публічних просторів не гарантує їх втрати [21, 22].

Я. Гейл пропонує використовувати для сучасного міського планування протилежний підхід: спочатку необхідно визначити, яке життя планується на конкретній території, які типи публічних просторів будуть необхідні для нього, а вже потім розмірковувати над тим, які будівлі сформувати на цій території для того, щоб підтримати ці публічні простори. Зрозуміло, що це не може бути єдиним правилом для всього міста. Міські проекти, які реалізуватимуться на землях з високою вартістю, будуть орієнтуватись на задоволення інтересів інвесторів та потреб потенційних споживачів [19].

Ще одним вагомим напрямком зарубіжних досліджень публічних просторів міст є *аналіз сучасних їх трансформацій*.

Нині у містах спостерігається так звана *приватизація* образу вулиць, площ. У архітектурні стилі вуличних ландшафтів відбувається активна інтервенція приватної реклами. Різні оголошення та постери є скрізь: вздовж доріг, на лавках, смітниках, стовпах, поштових скриньках, телефонних будках тощо. Усі вільні поверхні від тротуарів до фасадів будинків стають рекламними площами. Таким чином, обличчя міста стає прихованим під шаром «рекламної косметики». Якщо раніше публічні простори були одержувачами інвестицій та турботи з боку місцевої влади, то в останнє десятиліття вони перетворились на джерело приватних прибутків шляхом продажу тротуарів для реклами. Площі, які традиційно були публічними просторами, носіями культури і місцями політичних виступів, стають центрами вуличної торгівлі найрізноманітнішими товарами (туристичними сувенірами, «всякою всячиною» тощо). В умовах капіталізму публічний простір стає товаром та інструментом продажу міста [4, 6].

К. Уебстер (Chris Webster) у своїй статті «Право власності, публічний простір та міський дизайн» («Property rights, public space and urban design») висловив та аргументував тезу про те, що публічні простори часто змінюються по траєкторії від суто суспільного блага до суто приватного блага з ексклюзивним правом використання [18]. Спочатку вони формуються та розвиваються як суто суспільне благо, яке підтримується державою та муніципалітетом. Із ростом популярності кількість відвідувачів в них постійно збільшується, тому такі простори можуть стати об'єктом конкурентного споживання. Потім для контролю кількості відвідувачів організація, яка є розпорядником простору (має зобов'язання утримувати простір), вводить правила, які б обмежували його використання. Таким чином конкуренція споживання знижується, а простір стає більш ексклюзивним. Як правило обмеження поступово розширюються, детермінуючи контроль над конкретними групами людей (небажаною публікою), а публічний простір набуває характеру частково або повністю приватного. Приватизація публічних просторів є крайньою формою контролю, що призводить до виключення певної публіки та домінування привілейованої групи людей. Така динаміка публічного простору повністю відповідає процесу джентрифікації (gentrification), який у кінцевому результаті, крім соціальних, планувальних наслідків, призводить до підвищення вартості землі в окремих районах міста. Під впливом зазначеного процесу відбуваються навіть за умови їх існування як суспільного блага.

Відповіддю прогресуючій (галопуючій) приватизації та комерціалізації публічних просторів є їх «одомашнення», «інтимізація». Традиційно прийняте особистим, «приватним» репрезентують перед незнайомими, тобто роблять публічним. Така тенденція знайшла своє вираження в архітектурі та дизайні вулиць: прозорі вітрини і вікна, що дозволяють слідкувати за особистим життям працівників,

елементи домашнього вжитку у зовнішньому дизайні кафе та ресторанів. Усе частіше можна спостерігати, як люди сидять на сходах, тротуарах, клумбах, вживають їжу, танцюють та співають просто на вулиці, що раніше було виключною прерогативою дому або призначених для цього місць.

Однією з найбільш поширених форм приватизації публічних просторів міст, які можна спостерігати, є *закриті спільноти* («gated communities», «closed condominiums»). Виникнення закритих спільнот є матеріальним вираженням ефекту клубу в соціальному просторі, тобто бажання заможних людей жити виключно в оточенні собі подібних. Такі спільноти можуть формуватись у вже існуючих житлових кварталах у результаті процесу джентрифікації або створюватись як нові проекти. Закриті спільноти часто виглядають як і будь-яка інша спільнота мешканців, але вони оточені бар'єрами, які перешкоджають доступу нерезидентам до вулиць, тротуарів, парків та інших зручностей. Іншими словами, не виконуються необхідні умови публічності простору – відкритість та доступність. Хоча закриті спільноти мають ті ж самі характеристики простору як і відкриті, їх функції як публічних просторів спотворені. Імовірно зустрічі з незнайомими людьми на тротуарах, які з плином часу створюють відчуття спільності і приналежності, в них відбутися не можуть, тому що в закритих спільнотах практично не буває випадкових людей. Використання цих просторів для мистецьких заходів може бути обмеженим відповідно до статуту об'єднання власників будинків. Фактично, члени закритих спільнот беруть участь в ілюзорному публічному житті, яке по своїй формі є приватним. З. Ніл відмічає, що публічні простори закритих спільнот не можуть бути автентичними [6].

Питання *автентичності публічного простору* піднімаються зарубіжними дослідниками і стосовно такого їх виду, як ТРЦ (моли), які мають своє тематичне оформлення та унікальні назви. Архітектура, елементи декору та дизайн (наприклад, високі стелі, дизайни інтер'єрів, які імітують міські вулиці, просторі коридори та холи, бутафорні декорації, які відтворюють елементи класичної архітектури, паркові атракціони, скляні стелі, стелі, які імітують небо) створюють в ТРЦ відчуття присутності в міському публічному просторі. Складається враження, що будь-хто може виступити з власною промовою або почати малювати на підлозі кольоровою крейдою. Насправді ж приватна охорона в такому випадку може затримати особу і супроводити її геть. З. Ніл відзначає, що без детального аналізу прогулянки по ТРЦ можуть виглядати і сприйматись як публічне життя, але насправді це лише індивідуалізоване споживання в упаковці публічного життя [6].

Варто акцентувати увагу на одній деталі, яка характерна для всіх ТРЦ: у просторах коридорів та холах відсутні місця для сидіння або ж їхня кількість критично мала. Дизайн та інтер'єр ТРЦ навмисно

розробляється таким чином, щоб мінімізувати тривалість перебування відвідувачів поза безпосередньо комерційною площею (крамничками, кав'ярнями, кафе, ресторанами, фуд-кортами тощо), зробити тривалу комунікацію між людьми не зручною. Тобто, справжньої публічності в ТРЦ не існує, оскільки люди, перебуваючи поруч, можуть один одного не помічати.

Проблема ТРЦ як неавтентичного публічного простору знаходить своє вирішення в нових архітектурно-планувальних рішеннях, спрямованих на «відкриття» молів, як закритих публічних просторів. Пріоритетною є розроблена сучасна модель збільшення ТРЦ у вертикальній площині, яка замінила попередню модель ТРЦ з мінімальною кількістю стін. Її сутність полягає у збільшенні кількості наземних та підземних поверхів ТРЦ, а одним із обов'язкових елементів є відкриті галереї, що «впускають місто в мол». Наступним кроком стало поєднання житлової та комерційної функцій в ТРЦ – створення «населених» молів.

С. Лоу (Setha Low) та Н. Сміт (Neil Smith) у своїй праці «Публічна політика» («The Politics of Public Space») [13] відзначають, що ряд терористичних актів у різних містах світу викликали зміни політики публічного простору. Так, у США обмежується використання багатьох популярних видів публічних просторів, а ексцентричну публічну поведінку особи можна розглядати як потенційну терористичну загрозу. Такі тенденції послаблюють політичну функцію публічних просторів міст. Цікавою є ще одна думка з даного питання: дослідники публічних просторів зазначають, що у міському повсякденному житті відбувається війна всіх проти всіх, основною метою якої є публічний простір.

К. Ворпол (Ken Worpole) та К. Нокс (Catherine Knox) [24] констатують, що публічні простори міст знаходяться не в стані занепаду, а навпаки – диверсифікації їх форм. На їх думку, публічний простір має бути гнучким і реагувати на соціальні зміни, а нові форми суспільного життя потребують нових публічних просторів.

Окремим напрямком зарубіжних досліджень публічних просторів міст є постсоціалістичні країни. А. Калюкін (Alexander Kalyukin), Т. Борен (Thomas Borén) та А. Баєрлей (Andrew Byerley) у праці «The second generation of post-socialist change: Gorky Park and public space in Moscow» [11] висловлюють думку про *першу та другу генерації постсоціалістичних змін міських публічних просторів*. Автори вважають, що перша стадія трансформацій публічних просторів у 1990-2000-их роках відбувалася за відсутності фінансових можливостей у держави, тому домінування приватного, в обхід влади, без дозволів і супроводжувалась низькоякісною комерцією та недотримання стандартів. Друга стадія транс-

формацій публічних просторів розпочалася з 2010-го року під лозунгами «місто для людей», «місто, придатне для життя». Вони орієнтовані на молодий середній клас, пріоритетами якого є креативність, цивілізованість та модність і передбачають вимоги до візуального дизайну, відсутність незаконних вуличних торговців та інфраструктури розваг. Новий підхід зумовлює виключення певних соціальних груп населення, впровадження нових норм поведінки, селективну толерантність (наприклад, можна пити вино на лужайці, але не можна пити пиво на лавці).

Дослідники публічних просторів міст постсоціалістичних країн також висловлюють думку про «європеїзацію» як один із видів їх трансформацій [11]. Мешканцями міст «європеїзований» міський публічний простір уявляється відкритим, з вільним доступом для таких як вони, з потенціалом для взаємодії і спілкування, вільний від контролю репресивних органів. Девелопери сприймають його як вибірковість, елітність, що приваблює лише певну частину громадськості, фактично, як «цивілізований». Варто зазначити, що західним ідеалом публічного простору є диверсифікований (різноманітний) та толерантний публічний простір.

Висновки. Публічні простори міст в Україні інтенсивно змінюються. Вони відновили свої політичні функції і активно використовуються як території політичного протесту, конфлікту пам'ятей. З «нічиєї території» публічні простори стають місцями самоорганізації локальних спільнот. Вони відновлюються, реставруються в спальних районах міст. Публічні простори українських міст комерціалізуються, у т.ч. і в контексті відновлення, реставрації, ревіталізації, розвитку туризму, відповіді на потребу та вподобання міських жителів. Для них характерні сакралізація, «диснейфікація» та «б'ютифікація», «європеїзація». Однак, як стверджує І. Тищенко, «намагання швидко скопіювати західноєвропейську чи американську моделі життєустрою знову і знову переконують у неможливості повноцінного втілення цих моделей, оскільки, як свідчить історія, не можна штучно зімітувати процеси, які в західній урбаністичній традиції відбувалися протягом століть» [5]. Отже, публічні простори українських міст потребують досліджень на основі сучасних зарубіжних концептуальних засад з метою виявлення як спільних, так і особливих їх рис та процесів порівняно із європейськими та американськими містами.

Що таке ідеальний публічний простір міста? Чи однаковий він у різних суспільствах? Яким він є чи може бути у містах постсоціалістичних країн та в Україні? Над цими питаннями ми будемо розмірковувати в наступних роботах.

References:

1. Arendt G. *Stanoviše lûdini: Analiz triadi pracâ- tvorčist'- diâ* (Translation from English). Lviv, 1999, 254 p. (In Ukrainian).
2. Gabermas U. *Strukturnî peretvorennâ u sferî vidkритosti* (Translation from German). Lviv, 2000, 318 p. (In Ukrainian).

3. Džakobs Dž. Smert' i žizn' bol'shih amerikanskih gorodov (Translation from English). Moscow, 2011, 460 p. (In Russian).
4. Mezentsev K., Mezentseva N., Bura T. Public space transformations in big cities of Ukraine on the example of large shopping malls. *Ekonomichna ta Sotsialna Geografiya*, 2011, Vol. 63, pp. 174–186. (in Ukrainian, abstr. in English).
5. Tišenko Ĭ. Vid antizabudovnih protestiv do «prava na mïsto»: res publica na Kontraktovij ploši v konteksti transformacii mis'kogo prostoru Kiïva. Misto i onovlennâ. Urbanistični studii [City and Renovation. Urban Studies], 2013, pp. 284–315. (In Ukraine).
6. *Common ground? Readings and Reflections on Public Space* [Editors: Z. Neal, A. Orum]. New York: Routledge, 2009, 240 p.
7. Crilley Darrell. *Megastructures and Urban Change: Aesthetics, Ideology and Design*. New Jersey: Prentice Hall, 1993, pp. 127-164.
8. Davis M. *The City of Quartz: Excavating the Future of Los Angeles*. London: Verso, 1992, 462 p.
9. Gehl Jan. *New City Spaces*. Copenhagen: The Danish Architectural Press, 2001, 263 p.
10. Harvey D. *Rebel Cities. From Right to the City to the Urban Revolution*. London & New York : Verso, 2012, 187 p.
11. Kalyukin A., Borén T., Byerley A. The second generation of post-socialist change: Gorky Park and public space in Moscow. *Urban Geography*, 2015. Vol. 36, No. 5, pp. 674–695.
12. Lefebvre H. *Writings on Cities [The Right to the City]*. Oxford : Blackwell Publishers, 2000, pp. 147 - 160.
13. Low S., Smith N. The Politics of public space. *Taylor & Francis Group*, 2006, pp. 1-17.
14. Lynch K. *The image of the city*. The MIT Press, 1960, 280 p.
15. Madanipour Ali. *Public and private spaces of the city*. London: Routledge, 2003, 224 p.
16. Mitchell D. *The Right to the City: Social Justice and the Fight for Public Space*. New York : The Guilford Press, 2003, 270 p.
17. Neal Z. Seeking common ground: three perspectives on public space. *Urban Design and Planning*. – 2010, pp. 1-8.
18. Property rights, public space and urban design. *The Town planning review*, 2007. Access mode: <https://www.researchgate.net/publication/240822211>
19. Public spaces for a changing public life. Access mode: <https://www.openspace.eca.ed.ac.uk>
20. Sennett R. *The fall of public man*. London: Penguin Books, 2002, 373 p.
21. The Changing Publicness of Urban Spaces. Conference Paper, 2013. Access mode: https://www.researchgate.net/profile/Miguel_Lopes11/publication.
22. Variations on a Theme Park: The New American City and the End of Public Space / [Editor: Michael Sorkin]. New York: Hill and Wang, 1992, 251 p.
23. Whyte H. William. *The Social Life of Small Urban Spaces*. New York: Project for Public Space, 2001, 129 p.
24. Worpole K., Knox C. *The social value of public spaces*. New York: Joseph Rowntree Foundation, 2007, 16 p.

HISTORICAL-GEOGRAPHICAL STUDY OF KYIV RESIDENTIAL AREAS CONNECTIVITY BY LIGHT RAIL TRANSPORT IN XX-XXI CENTURIES

Igor KOLOTUKHA

*Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine
Kolotuha.Igor@gmail.com*

Abstract: Public transport system occupies an extremely important place in city functioning. Primarily this refers to large capital cities. Light rail (tram) transport played an important role in the development of Kyiv spatial limits. The purpose of the study was to analyse the development of the light rail (tram) transport network in Kyiv for the period of its modern history, as well as perspectives of its development till 2025. To investigate the development the light rail (tram) transport network in Kyiv, the author applied graph method together with the method of historical-geographical cross-sections. Residential areas, i.e. dwelling districts and neighbourhoods, were considered as vertices of the graph.

Historical-geographical analysis evidenced that the connectivity of Kyiv residential areas by light rail from its establishment in 1892 to the post-war period was actively growing and developing. The maximum provision of residential areas with light rail (tram) transport peaked at 78% in 1913. With the start of trolleybus network and underground railway system (Kyiv Metro), tram ceases to be the dominant mode of transport but continued to keep an important position in public conveyance. In 1985 the tram network reached its highest level of development, but provision of residential areas with tram transport reduced to 47%. The tram survived a transition to an additional transport mean driving passengers to Metro. Since Ukrainian independence, the tram network has entered the stage of active involution and split into the two independent parts, the Right Bank and the Left Bank, while tram ways were dismantled in the central part of Kyiv. The provision of residential areas with tram transport reached a minimum value of 38%. The Kyiv Master Plan 2025 keeps the status of tram as additional transport mean; however, the document puts on the back burner the development of a tram network. Restoring the connection of the two banks by tram transport in the future is not planned.

Key words: light rail, tram, tramway, residential areas, graph method, method of historical-geographical sections.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2016.76.27-31>

UDC: 911.3

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ ЗВ'ЯЗНОСТІ ЖИТЛОВИХ РАЙОНІВ МІСТА КИЄВА ЛЕГКОРЕЙКОВИМ ТРАНСПОРТОМ У XX-XXI СТОРІЧЧІ

Igor КОЛОТУХА

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна
Kolotuha.Igor@gmail.com*

Резюме: Система громадського транспорту є надзвичайно важливою складовою функціонування міст, в першу чергу – великих столичних. Для формування територіальних меж м. Києва важливу роль відіграв легкорейковий (трамвайний) транспорт. Мета дослідження – аналіз розвитку мережі легкорейкового (трамвайного) транспорту м. Києва за період сучасної його історії та перспективи розвитку мережі на 2025 р. Для аналізу розвитку мережі легкорейкового (трамвайного) транспорту м. Києва автором застосований метод графів у поєднанні із методом історико-географічних зрізів. У якості вершин графів були обрані селитебні утворення міста – житлові масиви, мікрорайони.

Історико-географічний аналіз зв'язності житлових районів м. Києва легкорейковим транспортом з періоду його появи у 1892 р. до післявоєнного часу засвідчив, що трамвайна мережа за цей період активно зростала та розвивалася. Безпеченість міських районів трамвайним транспортом досягла свого максимуму у 78% у 1913 р. З появою тролейбусної мережі та метро трамвай перестає бути домінуючим видом транспорту, продовжуючи зберігати важливі позиції у пасажирських перевезеннях. У 1985 р. трамвайна мережа сягнула свого максимального рівня розвитку, але забезпеченість селитебних утворень трамвайним транспортом скоротилася до 47%. Трамвай стає додатковим, «підвізним» видом транспорту до метрополітену. За період незалежності трамвайна мережа вступила в стадію активної інволюції і характеризується розділенням мережі на дві незалежні частини – правобережну та лівобережну, демонтажем трамвайних колій із центральної частини міста. Рівень забезпеченості селитебних утворень трамвайним транспортом сягнув мінімальних значень – 38%. За генеральним планом розвитку міста до 2025 р. статус трамваю як підвізного виду транспорту зберігається, однак розвиток мережі відноситься на другий план. Об'єднання двох берегів трамвайним транспортом в перспективі не планується.

Ключові слова: легкорейковий (трамвайний) транспорт, селитебні утворення міста, метод графів, метод історико-географічних зрізів.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2016.76.27-31>

УДК: 911.3

Вступ. Система громадського транспорту виступає надзвичайно важливою складовою функціонування міст. Тому транспортні системи міст в цілому, а також транспортні системи окремих видів транспорту потребують підвищеної уваги як сполучний елемент, який з'єднує окремі частини міста в єдине ціле. Для формування територіальних меж міста Києва важливу роль відіграв легкорейковий (трамвайний) транспорт.

Метою дослідження є аналіз розвитку мережі легкорейкового (трамвайного) транспорту міста Києва за період сучасної його історії (XX – XXI ст.).

Методика. В роботі застосований метод графів у поєднанні із методом історико-географічних зрізів. У якості вершин автором були обрані селитебні утворення міста – житлові масиви, мікрорайони. Основні зрізи історії розвитку мережі київського трамваю були виділені на основі існуючих генеральних планів міста, за дослідженнями О. І. Драпівського та І. Б. Іванової [4].

Визначення понять. Селитебними утвореннями слід вважати територіально виражені, функціонально визначені частини міста, з переважаючою міською забудовою, розмір яких визначається природними межами. Утворення є стійкими в часі.

Згідно статті 1 Закону України «Про міський електричний транспорт» трамвай виділяється як один із видів електричного транспорту у містах. «Міський електричний транспорт – складова частина єдиної транспортної системи, призначена для перевезення громадян трамваями, тролейбусами, поїздами метрополітену на маршрутах (лініях) відповідно до вимог життєзабезпечення населених пунктів» [5].

Американська асоціація громадського транспорту дає наступне визначення трамваю. «Легкорейковий транспорт (трамвай) – вид транспортного сервісу, що використовує пасажирські вагони (подинці, двовагонні або тривагонні з'єднання) на стаціонарних коліях з пріоритетом проїзду, що часто відділені від іншого трафіку частково чи повністю. Легкорейкові транспортні засоби зазвичай використовують електричну енергію, що надходить шляхом контакту пантографа (штанги) з повітряною лінією електропередачі; керуються оператором на борту транспортного засобу та можуть мати як низьку посадку, так і високу посадку з платформ» [1].

Виклад основного матеріалу. В роботі досліджено охоплення, форми, складності та зв'язності мережі за вісьмома історико-географічними зрізами – 1900, 1913, 1936, 1947, 1964, 1985, 2015 роками (в т.ч. окремо для правого та лівого берега м. Києва) та перспектива розвитку мережі на 2025 рік (в т.ч. також окремо для правого та лівого берегів м. Києва). Основні показники розвитку трамвайної мережі міста Києва представлені в табл. 1. Динаміка основних показників графу трамвайної мережі міста Києва представлена на рис. 1.

Першу лінію київського електричного трамваю було введено в експлуатацію 1 червня 1892 року. Лінія сполучала Поділ із Верхнім містом найкрутішим із київських узвозів – Володимирським. Електричний трамвай був альтернативою кінному та паровому трамваю і вже через декілька років повністю покривав видатки на них. Станом на 1900 рік у Києві виділялося 14 селитебних утворень,

Таблиця 1

Основні показники розвитку трамвайної мережі міста Києва

Рік	Всього точок (V)	Задіяних вершин (V')	Ребер (E)	Діаметр (D)	α -індекс	β -індекс	γ -індекс	μ -індекс	π -індекс	Забезпеченість
1900	14	10	10	5	0,043	0,714	0,278	1	2,000	71,43%
1913	18	14	18	7	0,161	1,000	0,375	5	2,571	77,78%
1936	45	25	27	10	0,035	0,600	0,209	3	2,700	55,56%
1947	45	20	21	12	0,024	0,467	0,163	2	1,750	44,44%
1964	67	34	35	13	0,016	0,522	0,179	2	2,692	50,75%
1985	79	37	38	15	0,013	0,481	0,165	2	2,533	46,84%
2015	88	33	32	12	0,006	0,364	0,124	1	2,667	37,50%
Правий берег	65	19	19	12	0,008	0,292	0,101	1	1,583	29,23%
Лівий берег	23	14	13	10	0,000	0,565	0,206	0	1,300	60,87%
2025	90	38	39	12	0,017	0,433	0,148	3	3,250	42,22%
Правий берег	65	19	20	12	0,016	0,308	0,106	2	1,667	29,23%
Лівий берег	25	19	19	10	0,022	0,760	0,275	1	1,900	76,00%

з яких лише 4 не були забезпечені доступом до трамваю. 71% селитебних утворень були забезпечені трамвайним транспортом. Граф, побудований на основі тодішньої мережі, має 10 ребер та один цикл ($\mu=1$) (рис. 2а). Трамвай займав безальтернативне домінуюче положення серед інших видів транспорту [2].

У 1913 році в порівнянні із минулим часовим зрізом, можна виділити вже 18 селитебних утворень. Трамвайна мережа за цей період активно зростала та розвивалася. Забезпеченість міських районів трамвайним транспортом зросла до 78%. Кількість ребер графа переважає над кількістю задіяних вершин, та зрівнюється із загальною кількістю вершин ($\beta=1,0$). Граф даного періоду має 5 циклів ($\mu=5$) (рис. 2б).

У період наступного історичного зрізу, до 1936 року, в результаті революційних подій в місті, ріст трамвайної мережі міста дещо уповільнився, але не зупинився. Київський трамвай змінив свого власника. Місто, через острів Венеціанський, з'єдналося із лівим берегом, а, в подальшому, і з містом Бровари. Кількість задіяних ребер та задіяних вершин зросла. Натомість рівень забезпеченості селитебних утворень трамвайним транспортом зменшився до 56%. Також зменшилась кількість циклів ($\mu=3$) (рис. 2в).

У часовий період до 1947 року розвитку мережі не відбулося. Місто намагалося зберегти існуючу мережу, та відновити довоєнний стан мережі. Окремі відрізки мережі так і не були відновлені, або в наступні часові періоди були замінені перспективним, на погляд радянської

влади, тролейбусним транспортом. Починаючи з цього часу, трамвай поступово перестає бути домінуючим видом транспорту, хоча і продовжує зберігати важливі позиції у пасажирських перевезеннях в місті. Хоча морфологія міста зазнала помітних змін після війни, в сумі, кількість селитебних утворень залишилася незмінною ($v=45$), тоді як кількість задіяних вершин, та відповідно забезпеченість районів міста трамвайним транспортом зменшилась до 44%. Кількість циклів зменшилась до двох ($\mu=2$) (рис. 2г).

Станом на 1964 рік, мережа відновила активний розвиток. Було поновлено трамвайний зв'язок з лівим берегом (але вже через міст Патона), кількість задіяних у графі вершин, як і кількість ребер зросла. На цьому фоні зросла і забезпеченість селитебних територій міста трамвайним транспортом (51%). Не дивлячись на вищезазначені зрушення у розвитку мережі, кількість циклів у ній не змінилася ($\mu=2$) (рис. 2д). Окремі колії у центральній частині міста були демонтовані, та замінені тролейбусними лініями. Свій інтенсивний розвиток почав Київський метрополітен, який станом на той час мав 7 працюючих станцій.

У 1985 році за окремими показниками трамвайна мережа сягнула свого максимального рівня розвитку. З'явилась Борщагівська лінія швидкісного трамваю та трамвайна гілка в районі Оболоні. Кількість задіяних вершин та кількість ребер дещо зросли, але місто розвивалося значно динамічніше трамвайної мережі. Забезпеченість селитебних утворень трамвайним транспортом скоротилася до 47%. Кількість циклів у графі залишилася

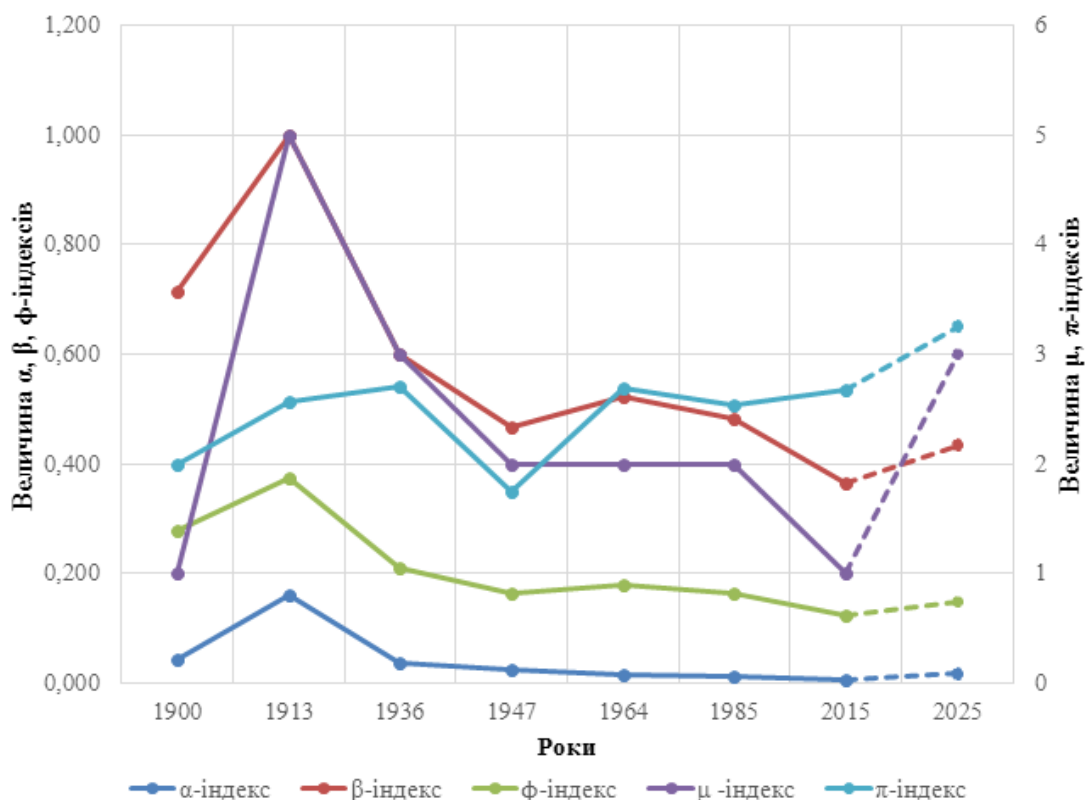

Рис. 1. Динаміка основних показників графу трамвайної мережі міста Києва

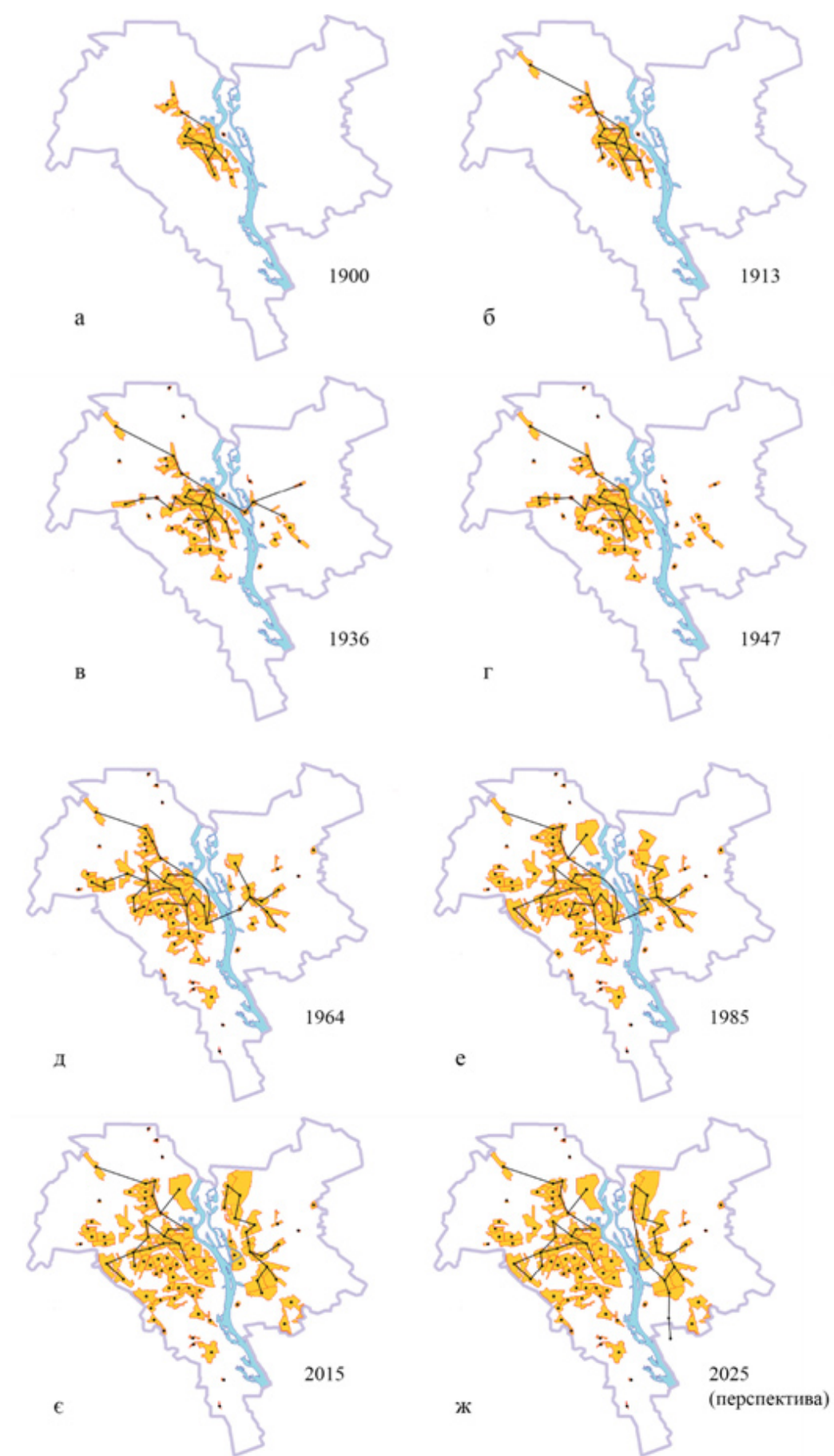

Рис. 2. Еволюція трамвайної мережі міста Києва

незмінною ($\mu=2$) (рис. 2е). Трамвай вже остаточно став додатковим та «підвізним» видом транспорту. Основний пасажиропотік на себе взяв Київський метрополітен, що мав у своєму складі 2 гілки та 27 станцій. Тенденція заміни окремих трамвайних гілок іншими видами транспорту збереглася. Були демонтовані колії з проспекту Перемоги, в зв'язку з побудовою ряду станцій метрополітену.

За період незалежності трамвайна мережа столиці вступила в стадію активної інволюції. Трамвайні маршрути відмінялися та іноді навіть не замінювалися іншими видами транспорту. Станом на 2015 рік, в результаті демонтажу колій із моста Патона, трамвайна мережа розділилась на дві окремо функціонуючі мережі. Правобережна мережа зазнавала лише демонтажу колій, нові з'єднання селитебних утворень трамвайним транспортом тут не спостерігалися. Лівобережна система з'єдналася із житловими масивами Троєщина, Позняки та Осокорки. Також на лівому березі була відкрита своя лінія швидкісного трамваю. На лівому березі циклів утворено не було ($\mu_{\text{лб}}=0$). У правобережній системі зберігся лише один цикл ($\mu_{\text{пб}}=1$). Рівень забезпеченості селитебних утворень трамвайним транспортом сягнув мінімальних значень – 38% (ПБ = 29%, ЛБ = 60%) (рис. 2е).

За останньою версією ще не затвердженого генерального плану міста Києва до 2025 року місто має певні плани щодо розвитку трамвайної мережі. За ними статус трамваю як підвізного виду транспорту зберігається [2]. Дещо розширеніші функції виконуватимуть швидкісні лінії трамваю. У порівнянні із планами розвитку метрополітену, розвиток трамвайної мережі відноситься на другий план. Так за генеральним планом до 2025 року у правобережній трамвайній мережі має з'явитись лише одне ребро, що утворить другий цикл у мережі ($\mu_{\text{пб}}=2$). Лівобережна мережа трамваю, за планом, має в далекій перспективі утворити один великий цикл ($\mu_{\text{лб}}=1$) (рис. 2ж). Об'єднання двох берегів трамвайним транспортом в перспективі не планується.

Висновки. За результатами дослідження можна виділити наступні періоди розвитку трамвайної мережі у місті Києві:

1. Дореволюційний період, до якого можна хронологічно віднести перші два історичні зрізи (1900 та 1913 роки). У цей період трамвайний транспорт активно розвивався, та був основним

видом транспорту для киян. Мережа зростала як кількісно так і якісно. Трамвай можна було зустріти у переважній більшості тодішніх районів міста. За показниками охоплення (78%), складності ($\alpha=0,16$), зв'язності ($\beta=1,0$; $\gamma=0,38$) та кількості замкнутих циклів ($\mu=5$), мережа зрізу 1913 року покривала найбільший відсоток житлових масивів та відігравала найбільшу роль для міста, у порівнянні з усіма іншими зрізами.

2. Постреволюційний період, до якого можна віднести зріз 1936 року, коли столиця держави перебувала у місті Харків та відбулася зміна власника трамвайної мережі міста. Місто вперше було з'єднано із лівим берегом. Трамвайна мережа продовжила свій розвиток, хоча іноді і не встигала за активним ростом міста.

3. Післявоєнний період, до якого входить зріз 1947 року, можна охарактеризувати відсутністю розвитку, втратою зв'язку із лівобережжям. Відновлювальними роботами окремих трамвайних ліній, зростанням ролі тролейбусу в місті. Основним завданням трамвайного господарства було відновлення пошкоджених та збереження вже існуючих трамвайних ліній.

4. Радянський період активного розвитку, до якого можна віднести зрізи 1964 та 1985 року, можна охарактеризувати «виходом» мережі із центру міста «вглиб». Тобто, демонтаж колій у історичних центральних районах та прокладення їх до нових житлових масивів міста. Будується лінія швидкісного трамваю. Правий берег знову з'єднується з лівим. Мережа отримує свої пікові значення кількості ліній, депо, протяжності трамвайних колій, абсолютної кількості охоплення житлових масивів, але все ж не може зрівнятися з показниками розвитку графу мережі у 1913 році. Трамвайна мережа міста розвивається паралельно із мережами інших видів транспорту. В той час як метрополітен відбирає у трамвая статус основного транспорту, усі інші види транспорту складають йому конкуренцію у статусі «підвізних» видів транспорту.

5. Період незалежності, до якого відносимо зріз 2015 року, характеризується розділенням мережі на дві незалежні частини, активним демонтажем трамвайних колій із центральної частини міста. Правобережна трамвайна мережа входить у період інволюції. В той же час на лівому березі створюється лінія швидкісного трамваю, яка з'єднується із міською електричкою.

References:

1. American public transport association: glossary. Access mode: <http://www.apta.com/resources/statistics/Pages/glossary.aspx>
2. Kyiv Master Plan 2025. Access mode: <http://kga.gov.ua/generalnij-plan/genplan2025>
3. Brejkul S.P., Brams'kij K.A. *Kiivs'kij tramvaj* [Kyiv tram]. Kyiv, 1992, 96 p. (In Ukrainian).
4. Drapikovs'kij O.İ., İvanova İ.B. Novì tendenciì v rozvitku sistemi zemlekoristuvannâ Kiêva. [New tendencies in development of Kyiv land use system]. *Časopis kartografii* [Journal of Cartography], 2013, Vol. 9, pp. 48-62. (In Ukrainian).
5. Law of Ukraine "On the urban electric transport". Vidomosti Verhovnoji Rady Ukrajini, 2004, N 51, p. 548. Access mode: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1914-15>

MODERN TENDENCIES IN MIGRATION PROCESSES WITHIN CHERNIHIV REGION AND THEIR IMPACT ON THE STRUCTURE OF THE REGIONAL SETTLEMENT SYSTEM**Olena AFONINA***Mykola Gogol State University of Nizhyn, Ukraine
afon_elena@mail.ru*

Abstract: Migration directly influences demographic processes defining therefore the settlement pattern. The areas with migration decrease accompanied by natural population decrease are characterized by depopulation leading to growing of the non-working population. This results in the demographic decline of settlements. Studying this process on the level of administrative-territorial units such as Chernihiv region has certain peculiarities. The goal of the investigation is to disclose modern tendencies in migration and their impact on the structure of the settlement system in Chernihiv region. The tasks of the investigation are to analyze the mechanic movement of the population and to define its territorial peculiarities as for the types of settlements variety in Chernihiv region; to study the impact of the mechanic and natural population movement on the territorial structure of the region population. Analysis, synthesis, generalization, and comparative-geographic method were applied to fulfill the tasks and achieve the goal. This allowed disclosing spatial peculiarities in the migration activity in Chernihiv region. The article investigates time changes in migration priorities connected with the decrease of the inner-regional migration in the migration movement structure. Types of migration structure, related to the settlement types, were another subject of analysis. The study allowed splitting the total population into gender and age migration groups and made possible to describe the influence of the dynamic components of the population movement on the regional settlement potential.

Key words: migration, migration process, mechanic movement, urban settlements, countryside.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2016.76.32-37>

UDC: 314.7(477.51)

**СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ
ТА ЇХ ВПЛИВ НА СТРУКТУРУ ПОСЕЛЕНСЬКОЇ МЕРЕЖІ РЕГІОНУ****Олена АФОНІНА***Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, Україна
afon_elena@mail.ru*

Резюме: Міграція має безпосередній вплив на демографічні процеси, які визначають малюнок розселення. Території, де міграційний відтік супроводжується природним скороченням населення, характеризуються процесами депопуляції, що обумовлює збільшення частки населення старше працездатного віку; як наслідок – зменшується людність поселень. Специфічні особливості має вивчення цього процесу на рівні адміністративно-територіальних утворень, одним з яких є Чернігівська область. Метою дослідження є аналіз сучасних тенденцій міграційного руху населення та його вплив на структуру поселенської мережі Чернігівської області. Задачі дослідження: проаналізувати механічний рух населення та виявити його територіальні відмінності у розрізі різних типів поселень Чернігівської області; розглянути вплив механічного та природного руху населення на територіальну структуру розселення регіону. Для вирішення поставлених завдань застосовувалися такі методи: порівняльно-географічний, аналізу та синтезу, узагальнення. Виявлено територіальні відмінності міграційної активності населення Чернігівської області. Досліджено зміни міграційних пріоритетів у часі, які супроводжуються зменшенням внутрішньорегіональних міграцій у структурі міграційних переміщень. Проаналізовано видову структуру міграцій за типами поселень. Визначено міграційно-мобільні категорії населення за статтю та віком. Розглянуто вплив компонентів динаміки чисельності населення на поселенський потенціал регіону.

Ключові слова: міграція, міграційний процес, механічний рух, міські поселення, сільська місцевість.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2016.76.32-37>

УДК: 314.7(477.51)

Вступ. Міграція населення відіграла визначну роль у розвитку людства, являючи собою форму його адаптації до умов існування, які постійно змінюються. Найважливіша соціально-економічна функція міграції населення – забезпечення певного рівня рухливості населення і його територіального перерозподілу. Крім того, міграція має безпосередній вплив на демографічні процеси,

які визначають малюнок розселення. В результаті міграційних переміщень відбуваються зміни у статеві-віковій структурі населення. Території, де міграційний відтік супроводжується природним скороченням населення, характеризуються процесами депопуляції або скороченням загальної чисельності постійного населення, що, в свою чергу, обумовлює зниження рівня народжуваності, збільшення частки населення старше працездатного віку і як наслідок – відбувається зменшення людності поселень.

Дослідження міграційних процесів традиційно є непростим завданням. Специфічні особливості має вивчення цього процесу на рівні адміністративно-територіальних утворень, одним з яких є Чернігівська область.

Теоретико-методологічні основи дослідження. Дослідженню міграційних процесів присвячені наукові роботи вчених: О. Хомри, Ж. Зайончковської, Т. Заславської, Ю. Пітюренка, Л. Руденка, А. Доценка, О. Шаблія, В. Джамана, В. Загороднього, М. Романюка, Е. Лібанової, Т. Богдан, О. Малиновської, І. Прибиткової, О. Позняка. У зв'язку із трансформацією суспільних відносин виникли нові проблеми пов'язані з міграціями. Останнім часом питаннями вивчення міграційних процесів займалися М. Височин, С. Западнюк, С. Пугач. Їх наукові надбання є цінними для дослідження цієї проблеми в сучасних умовах. Проте актуальними залишаються питання дослідження впливу міграційних процесів на структуру поселенської мережі регіонів України.

Мета і завдання дослідження. Метою даного дослідження є аналіз сучасних тенденцій міграційного руху населення та його вплив на структуру поселенської мережі Чернігівської області. Основні **завдання** дослідження:

- проаналізувати механічний рух населення Чернігівської області;
- виявити територіальні відмінності міграційної активності населення у розрізі різних типів поселень Чернігівської області;
- розглянути вплив механічного та природного руху населення на територіальну структуру розселення регіону.

Опис методики дослідження та здобутих емпіричних даних. Дослідження сучасних міграційних процесів на території Чернігівської області включало кілька етапів: збір статистичної інформації, аналіз кількісних показників міграційної

активності населення міських та сільських поселень, визначення впливу компонентів динаміки чисельності населення на поселенську мережу Чернігівської області.

Оцінка та обговорення результатів. Важливим джерелом руху населення є міграція. Міграція населення – це територіальні переміщення населення, пов'язані зі зміною місця проживання [4, с. 7]. У 2015 р. міграційними процесами у Чернігівській області було охоплено 32,9 тис осіб, з них 16538 осіб – прибулі, 16383 особи – вибулі [1]. Міграційна рухливість мешканців міських поселень області була більшою (20,5 тис осіб або 62,4% загальної кількості мігрантів) за міграційну активність сільських жителів. Однак кількість вибулих переважала над прибулими, у результаті чого кількість міських жителів зменшилася на 24 особи. У сільській місцевості кількість прибулих більша за кількість вибулих, що проявилось у міграційному прирості (179 осіб). Загальний міграційний приріст населення Чернігівської області (155 осіб) сформувався за рахунок перевищення кількості прибулих з інших держав над кількістю вибулих за межі України. Протягом 2015 року міграційне скорочення населення зафіксовано у містах Ніжин та Прилуки та у 15 районах області. Найвищий рівень міграційного скорочення у Ріпкинському районі (6,2 особи у розрахунку на 1000 жителів). У 8 містах, 17 селищах міського типу та 7 адміністративних районах спостерігався міграційний приріст населення.

Характерною особливістю міграційних процесів в Чернігівській області є зменшення інтенсивності міграційної рухливості населення (рис. 1). Так, за період з 2002 по 2015 рр. показник міграційного обороту зменшився на 11,7 тис осіб або 26,2%. Причому, зменшилася як кількість прибулих (на 22,3%), так і кількість вибулих (на 29,8%). Темпи скорочення міграційного обороту у

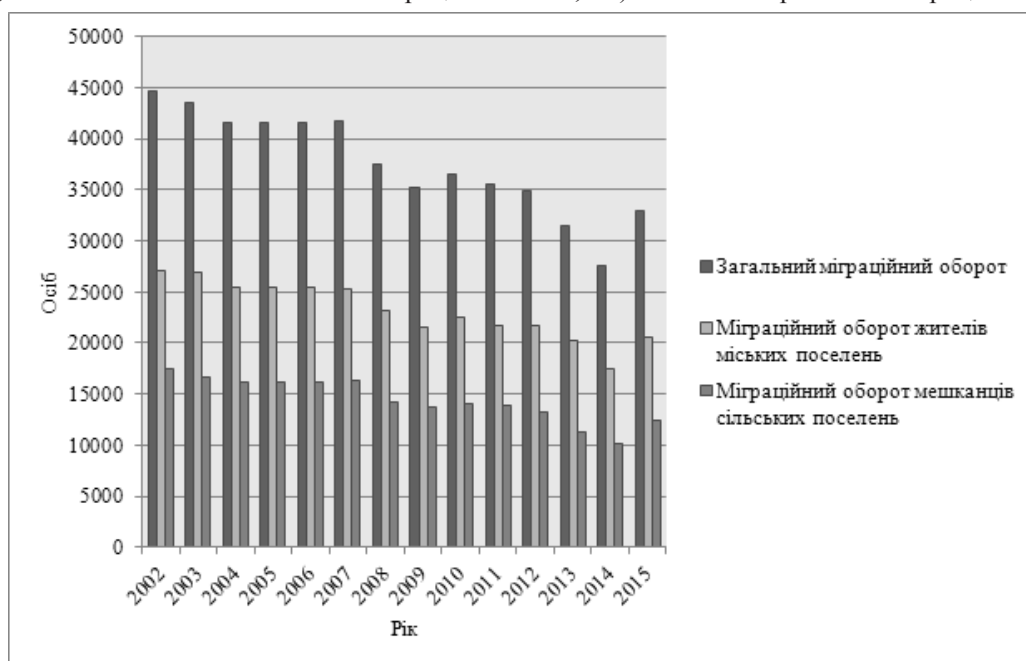

Рис. 1. Динаміка міграційного обороту населення Чернігівської області, осіб (складено за матеріалами [1;2])

сільських поселеннях були вищими, ніж у міських. За досліджуваний період показник міграційного обороту у сільській місцевості зменшився на 29,4%, у міських поселеннях на 24,1%. Однією з головних причин уповільнення міграційної активності населення є скорочення демографічного потенціалу міських і сільських поселень, зменшення кількості жителів міграційно-активних вікових груп.

Існують значні територіальні відмінності міграційної активності населення Чернігівської області. Найактивніше мігрували мешканці Бахмацького, Городнянського, Козелецького, Менського, Прилуцького та Чернігівського районів. Загальна кількість мігрантів у цих районах у 2015 році змінювалась від 1003 осіб у Городнянському районі до 2590 осіб у Чернігівському районі. Відносно висока міграційна активність мешканців цих районів пояснюється зручним транспортно-географічним положенням, а також ключовим значенням поселень, які є центрами систем розселення, у формуванні різних видів зв'язків, у тому числі міграційних.

Найнижча міграційна активність жителів спостерігалася у Куликівському, Новгород-Сіверському, Семенівському, Срібнянському та Талалаївському районах. Загальна кількість мігрантів у цих районах у 2015 році змінювалась від 462 осіб у Срібнянському районі до 570 осіб у Семенівському районі. Незначні обсяги міграційних переміщень у вище зазначених районах пояснюються їх периферійним положенням в межах області та слабким рівнем розвитку транспортної інфраструктури.

Детальний аналіз структури та географії міграцій показує, що для Чернігівської області основною формою міграційних переміщень є внутрішньорегіональна міграція. На це вказують показники прибулого і вибулого населення. Так, у структурі міграцій населення внутрішньорегіональна міграція складає 53,8% валової кількості мігрантів за прибуттям та 50,7% - за вибуттям. У 2013 році міграційний обіг в межах внутрішньо обласної міграції склав 16,5 тис осіб і перевищив аналогічний

показник в межах міждержавної міграції у 17 разів. Більшість внутрішньообласних міграцій мають напрям «сільська місцевість - міські поселення», що пов'язано з можливостями працевлаштування, отримання освітніх послуг та соціально-економічними перевагами, які людина може мати у місті порівняно із сільською місцевістю.

Питома вага міжрегіональних міграційних переміщень складає 41,5% і характеризується від'ємним міграційним сальдо (-1432 особи). Найбільш активний міграційний обмін Чернігівська область мала з м. Київ, Київською та Сумською областями (64,5% мігрантів у міжрегіональному потоці).

Не чисельною (4,8% валової кількості мігрантів за прибуттям) є міждержавна міграція, яка протягом останнього періоду має позитивне сальдо (513 осіб). Найбільше мігрантів, які зареєстрували своє місце проживання на території Чернігівської області, було з Російської Федерації, Грузії, Білорусі, Азербайджану. Протягом останніх років мігранти з країн СНД є єдиним джерелом поповнення демографічного потенціалу поселень, особливо сільських. Переважна більшість вибулих, ті що виїхали до Російської Федерації, Ізраїлю, Білорусі, Німеччини, США. Однак, міграційний обмін з деякими з них мав від'ємне сальдо (Німеччина (-23 особи), Ізраїль (-9 осіб), Чехія (-6 осіб)). Серед вибулих значну частку складають особи, які виїжджають на постійне місце проживання.

Особливістю міграційних процесів на території Чернігівської області та інших регіонів України є вимушена міграція, яка стала одним з найбільших викликів для України в контексті анексії Криму та конфлікту на Донбасі. За даними державної міграційної служби України, на початок 2016 року кількість вимушено переміщених осіб з Донецької та Луганської областей на території Чернігівської області становила 12 тис осіб і сформувалась унаслідок кількох міграційних хвиль, безпосередньо пов'язаних з періодичністю та інтенсивністю бойових дій. Кількість внутрішньо переміщених

Таблиця 1.

Розподіл мігрантів Чернігівської області за потоками та типом поселень у 2014 році, осіб

Міграційні потоки	Міські поселення			Сільська місцевість		
	Кількість прибулих	Кількість вибулих	Міграційний приріст (скорочення)	Кількість прибулих	Кількість вибулих	Міграційний приріст (скорочення)
Усі потоки міграції	536	530	6	360	361	-1
Внутрішньорегіональна міграція	303	302	1	220	221	-1
Міжрегіональна міграція	218	217	1	137	140	-3
Міждержавна міграція	15	11	4	3	-	3

Складено за матеріалами [1].

осіб з АР Крим становила 790 осіб [3]. Проблеми, пов'язані з вимушеним переміщенням громадян, виявляються у зростанні навантаження на локальних ринках праці, рівня безробіття, необхідності медичного та культурно-побутового обслуговування, доступу до освіти тощо. З іншого боку, масштабна вимушена внутрішня міграція населення має позитивний вплив пов'язаний із структурними змінами в економіці, поселенській мережі, формуванням нового людського потенціалу.

Проведене дослідження яскраво демонструє зміни міграційних пріоритетів у часі. На відміну від внутрішньорегіональних міграцій, частка міжрегіональних та міждержавних міграційних переміщень у структурі міграційних прибуттів зросла. Так, за період з 2002 по 2013 рр. питома вага внутрішньорегіональних міграцій у загальному обсязі міграційних прибуттів зменшилась з 63,8 % до 53,8%. Натомість частка міжрегіональних та міждержавних міграцій у структурі міграційних прибуттів зросла (з 33,4% до 41,5% та з 2,7% до 4,8% відповідно).

У структурі міграційних вибуттів питома вага внутрішньорегіональних міграцій скорочується більш повільними темпами (з 58,2% до 50,7%), ніж міждержавних (з 6,7% до 1,3%). Частка міжрегіональних міграційних вибуттів у загальному обсязі міграційних вибуттів зросла з 35,1% до 47,9%.

Аналіз видової структури міграцій за типами поселень показує, що провідну роль в ній займають переміщення населення всередині

Чернігівської області (табл. 1). Так, питома вага внутрішньорегіональної міграції мешканців міських поселень у загальному обсязі міграційних потоків складає 56,8% (у т. ч. за кількістю прибулого населення 56,5%, за кількістю вибулих 57,0%). Частка міжрегіональних міграційних переміщень міських жителів становила 40,8% валової кількості мігрантів за потоками. Досить пасивними є міграції міського населення за межі держави (2,4% загальної кількості мігрантів міських поселень за потоками).

Розподіл мігрантів сільських територій за міграційними потоками подібний до розподілу мігруючих мешканців міських поселень. Переважна більшість сільських жителів мігрує до міських поселень або до сільських поселень більшої людності в межах області, що складає 61,2% валової кількості мігрантів сільської місцевості за потоками. Питома вага внутрішньообласної міграції сільського населення за кількістю прибулих становить 61,1%, а за кількістю вибулих – 61,2%. Частка міжрегіональних міграційних переміщень сільських жителів становила 38,4% валової кількості мігрантів за потоками. На противагу цьому, кількість міждержавних міграційних переміщень була найменшою (3 особи або 0,4% загальної кількості мігрантів сільських поселень за потоками). Як свідчать дані таблиці 1, міграційне сальдо міських жителів за усіма видами міграцій було додатнім. Для сільських жителів міграційне сальдо було додатнім у межах міждержавної міграції та від'ємним за іншими видами міграцій.

Таблиця 2.

Розподіл міських поселень Чернігівської області за співвідношенням компонентів динаміки чисельності населення у 2015 році

Типи динаміки чисельності населення			
Природний приріст (+) – Міграційний приріст (+)	Природний приріст (+) – Міграційний приріст (-)	Природний приріст (-) – Міграційний приріст (+)	Природний приріст (-) – Міграційний приріст (-)
Десна	Гончарівське	Дмитрівка, Бобровиця, Борзна, Козелець, Короп, Холми, Макошине, Лосинівка, Новгород-Сіверський, Носівка, Линовиця, Мала Дівиця, Замглай, Любеч, Радуль, Семенівка, Сосниця, Срібне, Талалаївка, Михайло-Коцюбинське, Олишівка, Седнів, Чернігів, Щорс	Бахмач, Батурин, Варва, Городня, Ічня, Дружба, Парафіївка, Остер, Понорниця, Корюківка, Куликівка, Мена, Березна, Ніжин, Прилуки, Ладан, Ріпки, Добрянкa, Дігтярі

Складено за матеріалами [1].

Таблиця 3.

Компоненти динаміки загального скорочення чисельності населення Чернігівської області за типом поселень протягом 2008 – 2015 рр., осіб

	Природне скорочення	Міграційне скорочення	Загальне скорочення
Усе населення, у т.ч.	70871	1628	72499
у міських поселеннях	20488	24	20512
у сільській місцевості	50383	1604	51987

Складено за матеріалами [1].

Міграційні процеси охоплюють різні категорії населення як за статтю так і за віком. Аналіз вікової структури мігрантів Чернігівської області доводить той факт, що найбільш міграційно-мобільною частиною населення залишається категорія осіб працездатного віку. Їх питома вага у загальному обсязі міграцій у 2013 році становила 82,8% (у т.ч. у структурі вибулих 82,6%, серед прибулих – 83,0%). Більше половини мігрантів (56,3%) – це особи віком 15-30 років. У структурі мігрантів особи віком старші за працездатний становили 9,7% (за часткою прибулих 6,7%, вибулих – 12,6%). Очевидним є те, що особи молодого віку потенційно більш мобільні. Їх мобільність спрямована, у першу чергу, із сільської місцевості у міські поселення. Відтік молоді у міські поселення перевищує демовідтворювальний процес сільського населення. Це негативно позначається на демографічній ситуації: зменшується чисельність населення, погіршуються його якісні параметри, скорочується природна основа відтворення населення.

Серед мігруючих категорій громадян Чернігівської області переважає жіноче населення. Його частка у загальній кількості прибулих складає 54,1%, вибулих – 55,3%. Підвищена міграційна активність жінок пояснюється гендерною нерівністю у розвитку ринку праці, особливо у сільській місцевості, на користь чоловіків. Також міграційна рухливість жіночого населення може бути викликана пошуком нових кар'єрних можливостей або особистої свободи, прагненням уникнути культурних та соціальних обмежень.

Міграції впливають на демографічний потенціал як міських так і сільських поселень. Наслідки міграції можуть бути як позитивними так і негативними. З одного боку, міграція збільшує частку економічно активного населення в загальній чисельності населення, частково компенсує його природне зменшення. З іншого боку, може призвести до зростання безробіття, загострення житлової проблеми, збільшення вартості житла, значного збільшення навантаження на об'єкти соціальної інфраструктури, перш за все на державні дошкільні, загальноосвітні навчальні заклади та медичні установи, зростання цін на товари і послуги, розвитку тіньової економіки. Внаслідок чого поселення втрачають свою головну складову – населення.

Аналіз міграційних процесів у Чернігівській області показує, що протягом 2008-2015 рр. міграційне сальдо майже в усіх міських поселеннях було позитивним. За рахунок міграційного відтоку кількість мешканців сільських поселень скоротилася на 1604 особи. За досліджуваний період міграційне скорочення чисельності населення зафіксовано у 20 адміністративних районах Чернігівської області. Найбільші обсяги міграційного скорочення характерні для Борзнянського, Корюківського, Новгород-Сіверського районів, при цьому перевищення районних показників над середнім по області склало 4,8; 3,6; 3,7 рази відповідно. Натомість за рахунок міграційного приросту чисельність населення

Бобровицького та Чернігівського районів зросла на 323 та 937 осіб відповідно.

Складність демографічної ситуації у Чернігівській області пояснюється тим, що протягом досить тривалого проміжку часу в регіоні спостерігається природне скорочення чисельності населення, а міграційна складова динаміки чисельності населення не тільки не компенсує втрати від природного скорочення населення але й сприяє їх збільшенню. Подібне стійке поєднання від'ємного природного приросту населення та міграційного скорочення зумовлює втрати людського потенціалу поселеннями різних типів. У першу чергу, така ситуація характерна для поліських та периферійних районів області – Бахмацького, Варвинського, Городнянського, Козелецького, Корюківського, Куликівського, Менського, Новгород-Сіверського, Ріпкинського, Семенівського, Сосницького, Срібнянського та Талалаївського. У 7 адміністративних районах Чернігівської області міграційний приріст частково компенсує природне скорочення населення. Зокрема, у Чернігівському районі міграційний приріст на 85,0% компенсував природне скорочення населення, у Бобровицькому, Ніжинському та Прилуцькому районах компенсаційний показник змінювався у діапазоні 15-30%, у Коропському, Носівському, Щорському районах він був найменшим (менше 10,0%).

Співвідношення показників природного та механічного руху населення суттєво відрізняється у розрізі різних типів поселень. У 2015 р. незначний природний приріст населення зафіксовано у селищах міського типу Десна та Гончарівське, міграційний приріст населення мав місце у 25 міських поселеннях, з них 7 міст та 18 селищ міського типу. Переважну більшість міських поселень склали ті, у яких природне скорочення населення поєднувалося з міграційним приростом населення (табл. 2).

У більшості сільських поселень природне скорочення населення поєднувалося з його міграційним скороченням. У сільських поселеннях Бобровицького, Коропського, Ніжинського, Прилуцького та Чернігівського районів міграційний приріст населення частково компенсував його природне скорочення. Загальні втрати мешканців міських поселень склали 20,5 тис осіб, сільських -52 тис осіб (табл. 3).

Компонентний аналіз динаміки загального скорочення чисельності населення Чернігівської області показує, що питома вага мешканців міських поселень у загальному зменшенні кількості жителів є меншою (28,3%) ніж мешканців сільських поселень (71,7%). Високі показники загального скорочення жителів сільських поселень забезпечуються його більш старою віковою структурою. Міграційні процеси не здатні заповнити загальні втрати людського потенціалу як міських, так і сільських поселень.

Значний вплив двох факторів, природного та механічного руху населення, суттєво змінив структуру поселенської мережі Чернігівської

області. Протягом 2001-2014 рр. середня людність поселень скоротилась з 809 до 698 осіб (у т.ч. міських з 16,2 тис осіб до 15,0 тис осіб, сільських з 347 осіб до 257 осіб). За досліджуваний період кількість поселень зменшилася на 32 одиниці. Стійкою виявилася тенденція скорочення кількості поселень усіх груп людності, за виключенням поселень людністю до 100 осіб та понад 10 тис. осіб. Поселення людністю до 100 осіб складають 43,5% поселенської мережі Чернігівської області. Така їх висока частка обумовлена тим, що поселення більшої групи людності втрачаючи населення внаслідок природного та міграційного скорочення переходять до групи поселень меншої людності.

Висновки. Проведений аналіз міграційних процесів Чернігівської області дає підстави сформулювати такі висновки.

1. Особливістю міграційних процесів в Чернігівській області є зменшення інтенсивності міграційної рухливості населення. За 2002-2015 рр. показник міграційного обороту зменшився на 26,2%.

2. Основною формою міграційних переміщень населення Чернігівської області за типом поселень є внутрішньорегіональна міграція. Питома вага міграції мешканців міських та сільських поселень за даним напрямком у загальному обсязі міграційних потоків складає 56,8% та 61,2% відповідно.

3. Найбільш міграційно-мобільною частиною населення Чернігівської області залишається категорія осіб працездатного віку. Їх питома вага у загальному обсязі міграцій становила 82,8%. Серед мігруючих категорій громадян переважає жіноче населення.

4. Міграційне скорочення чисельності населення Чернігівської області при посиленій дії фактору природного скорочення населення змінило структуру поселенської мережі Чернігівської області. Протягом останніх 15 років загальна кількість поселень зменшилася на 32 одиниці, а їх середня людність скоротилась на 111 осіб. Стійкою виявилася тенденція скорочення кількості поселень усіх груп людності, за виключенням поселень людністю до 100 осіб.

References:

1. Department of Statistics in Chernihiv region. Access mode: <http://www.chernihivstat.gov.ua> (In Ukrainian).
2. *Naselennâ Ĉernîgîvs'koï oblastî 2013: demografičnij šoričnik* [Population of Chernihiv region in 2013: Demographic Yearbook]. Ed.: T. V. Dus'. Ĉernîgîv, 2014, 147 p. (In Ukrainian).
3. Operational report on migration monitoring. Access mode: http://dmsu.gov.ua/images/pro-dms/centr/zvit_vypusk_18.pdf (In Ukrainian).
4. Номра А. У. *Migraciâ naseleniâ: voprosy teorii, metodiki issledovaniâ* [Migration: questions of theory, research methods]. Kyiv: Naukova dumka, 1979, 148 p. (In Russian).

FAMILY INSTITUTION UNDER SPATIOTEMPORAL AND ONTOLOGICAL ANALYSIS¹Anatoliy MELNYCHUK, ²Eduard SHCHEBET^{1,2}Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine¹melan97@ukr.net

Abstract: This article reviews geography, essence, and regional particularities of worldwide family institution researches to identify the present condition and the perspective study areas. Necessity of this research is caused by current modernizing of family researches that will promote more effective realization of Ukraine's research and development potential. There are certain scientific geographical schools studying the institution of family, each of them having somewhat different level of research development. We distinguish American, British, French, and Russian scientific schools. Ukrainian school deals with similar problems that Russian one, but less developed due to considerable lack of specialists directly involved in the research. Accordingly, these schools have different specialization, but the important fact is that in the U.S., UK, France, Germany, Japan, and more recently in Russia, studies focus on disclosing the essence of postmodern society development and its consequences for society and the institution of the family in particular. Analyzing the data we found that the main factors defining modern family transformation in Ukraine are the media, particularly the Internet and television, advertising, and education. Today's epoch is marked by overall cultivation of the personal negative qualities and values that destroys social bonds and also leads to the individualization through the atomization of people in society. This atomization of society reduces public family relationships to primitive mechanical interaction. Spatial-ontological analysis of the condition of the family institution in Ukraine gave us the opportunity for a clear separation of the 3 macro-regions: Steppe Deep Crisis Region, Central Crisis Region and Western Region with Advancing Crisis. Historical-geographical, structural, and dynamic analysis of these regions and their components helped us to reveal ontological regional differences of the family institution caused by different stages of social transformation. The main regional consequence is that the most vulnerable situation is observed in the regions with strongly established industrial (modern) society, which is nearest to the postmodern one.

Key words: institution of family, scientific researches, perspective researching areas, essence of researches, perspective social and geographical researches.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2016.76.38-43>

UDC: 911.3

ДОСЛІДЖЕННЯ ІНСТИТУТУ СІМ'Ї: ПРОСТОРОВО-ЧАСОВИЙ ТА ОНТОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ¹Анатолій МЕЛЬНИЧУК, ²Едуард ЩЕБЕТ^{1,2}Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна¹melan97@ukr.net

Резюме: У даній статті розглянута географія, сутність та особливості досліджень інституту сім'ї у світі задля виявлення сучасного стану і перспективних напрямків наукових досліджень. Необхідність даного дослідження пов'язана з осучасненням досліджень інституту сім'ї, що сприятиме більш ефективній реалізації науково-дослідницького потенціалу України. Можна виокремити декілька географічних наукових шкіл, які проводили дослідження інституту сім'ї, що характеризуються різними рівнями розвитку досліджень. Ми виокремлюємо американську, британську, французьку, а також російську школи. Українська школа подібна за проблематикою до російської, але гірше розвинена через суттєвий брак спеціалістів, задіяних у дослідженнях інституту сім'ї. Відповідно, спеціалізація цих шкіл різна, але важливою обставиною є те, що в США, Великій Британії, Франції, Німеччині, Японії, а з останніх часів і в Росії, сучасні дослідження переходять до розкриття сутності питань становлення постмодерного суспільства і наслідків для всього суспільства та інституту сім'ї зокрема. Встановлено, що головними чинниками сучасних перетворень інституту сім'ї в Україні виступають ЗМІ, зокрема Інтернет та телебачення, реклама, а також освіта. Відбувається загальна культивування негативних якостей та цінностей людини, що руйнує суспільні зв'язки, а також зумовлює індивідуалізацію шляхом атомізації людей в суспільстві. Ця атомізація суспільства мінімізує та примітивізує суспільно-сімейні зв'язки до механічної взаємодії. Просторово-онтологічний аналіз стану інституту сім'ї в Україні дав змогу чіткого виокремлення 3 макрорегіонів: степовий сильнокризовий, центральний кризовий та західний прогресуючо-кризовий. Історико-географічний аналіз цих регіонів та їх складових разом з динамічним і структурним аналізом дав змогу встановити, що регіональні відмінності онтологічної сутності інституту сім'ї, зумовлені різною стадійністю суспільної трансформації. Головним регіональним наслідком є те, що найбільш кризовий стан характерний для регіонів, де найширше встановилося індустріальне (модерне) суспільство, яке є найближчим до постмодерного.

Ключові слова: інститут сім'ї, наукові дослідження, перспективні наукові напрямки, сутність досліджень, перспективні суспільно-географічні дослідження.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2016.76.38-43>

УДК: 911.3

Вступ. Актуальність теми. Зміни та загострення проблем в сучасному суспільстві актуалізують суспільні дослідження, які також не оминають сучасну географічну науку. При дослідженні суспільства слід зазначити фундаментальне значення дослідження інституту сім'ї. Актуальність та першочерговість дослідження інституту сім'ї обумовлена тим, що сім'я має тотожні структурні елементи суспільства і займає індивідуально-локальне положення в його ієрархії. При цьому інститут сім'ї має квазіфрактальну відповідність суспільству (відсутність абсолютизованої фрактальності обумовлена стохастичністю інституту сім'ї), тому динамічні процеси перетворення суспільства та інституту сім'ї є паралельними. Сім'я, таким чином, виступає ланкою, що перетворює сукупність людей в суспільство, бо вона є певним «міні-суспільством», де виникають суспільні відносини, що потім переносяться на оточуюче суспільство [7, 8].

Отже, сім'я виступає структурно-функціональною основою суспільства. Тому, для підвищення ефективності, актуальності, об'єктивності, адекватності (відповідності до реального становища) суспільно-географічних досліджень інституту сім'ї, необхідно проаналізувати сучасний стан та часові особливості дослідження інституту сім'ї в Україні та в країнах з провідними науковими школами з розкриття найбільш актуальних аспектів досліджень в певні роки в певних країнах.

Мета і завдання дослідження. Метою виступає часово-просторовий та онтологічний аналіз досліджень інституту сім'ї та встановлення перспективних напрямків його дослідження.

Завданнями є просторово-часовий аналіз досліджень інституту сім'ї з визначенням домінуючих напрямків, виокремлення головних наукових шкіл з дослідження інституту сім'ї, виокремлення перспективних напрямків, характеристика трансформаційних процесів в дослідженнях інституту сім'ї, визначення місця, значення і перспективи географічних досліджень у вивченні інституту сім'ї.

Опис методики дослідження та здобутих емпіричних даних. Нами були використані дані бази наукових публікацій Google Scholar та проаналізовані в загальних рисах дослідження інституту сім'ї в Україні, а також в Росії, США, Великій Британії, Франції, Німеччині, а також частково в Китаї і Японії.

Дослідження інституту сім'ї, в цілому, почали розвиватися після 1945 року, а активні — з 1970-х років. Але питання сім'ї піднімалося раніше, де сім'я, зазвичай, розглядалася як невід'ємна складова суспільства, як правило, в філософських роботах та релігійно-духовних ученнях. В деяких духовних ученнях і трактатах сім'я розглядалася окремо, наприклад у Іоанна Златоуста [3]. Розвиток філософії, а також становлення психології та соціології в індустріальному суспільстві сформував новий підхід до дослідження сім'ї, де вона розглядалася як окремих об'єкт наукового пізнання.

Піонером нових досліджень інституту сім'ї стали науковці США, де важливе місце посіли роботи Еріха Фромма [10] та Роберта Парка, які створили одні з перших ґрунтовних аналітичних робіт про інститут сім'ї. Хоча, в цілому, в ці роки дослідження сім'ї спиралися на аналіз статистичних та емпіричних соціологічних даних, проводилися дослідження демографічних аспектів сім'ї. Також були деякі аналітичні роботи щодо типології та функціональності сім'ї, її місці в суспільстві та в житті окремої людини. Тому перші дослідження інституту сім'ї спиралися на опис, статистичний та функціональний аналізи з вираженням соціолого-демографічним напрямом досліджень. Цей період первинних досліджень продовжувався до 1970-х в США, Великій Британії і Франції, до 1980-х в Німеччині і до 1990-х в Росії та Україні.

Наступні дослідження стосувалися вивчення трансформаційних явищ та явищ і станів, що виникли внаслідок трансформації. Розширюється спектр досліджень. З 1960-х років в США було актуальним дослідження сім'ї в умовах міста, завдяки бурхливому розвитку його соціології, але до 1980-х років цей напрям втратив свою актуальність, розкривши великий аспект трансформаційних процесів інституту сім'ї.

Гендерні дослідження інституту сім'ї стали розвиватися в 1970-х роках в США та Великій Британії і заснували суттєво новий напрям дослідження сім'ї. Дослідження гендеру стали провідними на довгий час в США і зараз актуалізуються в Європі, особливо з 2000-х років, але в новому ракурсі — в умовах становлення постмодерністського суспільства зі стиранням статевих відмінностей індивідуумів. Особливо велика увага дослідженню гендеру приділяється у Великій Британії. В Росії та в Україні дослідження гендерних аспектів інституту сім'ї не отримало великого поширення. Наразі актуальність гендерних досліджень інституту сім'ї залишається високою для Європи, але вони втрачають свої позиції в США, а також у Великій Британії. В Європі сучасні гендерні дослідження сім'ї суттєво приділяють увагу до економіки сім'ї, які найкраще розвинені у Франції. Важливим питанням в гендерних дослідженнях є планування сім'ї, що широко досліджувалося у Великій Британії, а наразі є актуальною темою досліджень в Китаї. Сучасними провідними спеціалістами з цього аспекту є Ходоров Н. Дж., Роснейл С., Джеймсон Л., Ахмед С. та інші фахівці.

Останнім часом активізуються дослідження психології та здоров'я сім'ї, що є вираженням пошуку вирішення комплексу проблем суспільно-деструктивного генезису. Найбільш передовим цей напрям дослідження інституту сім'ї в США — країні з найбільш зруйнованим інститутом сім'ї [1, 10, 11]. Досить активно медичні дослідження розвиваються в Європі, включаючи Україну та Росію. Актуалізується значення медичної географії при дослідженні інституту сім'ї. У дослідженнях психології сім'ї провідну роль грають науковці США.

Сучасні соціологічні дослідження інституту сім'ї розкривають аспекти його трансформації, досліджують динаміку, характер змін та наслідки. Соціологічні дослідження поступово перетворюються на суспільно-філософські та суспільно-психологічні. Статистичні та типологічні дослідження виступають допоміжними в розкритті певних питань трансформації. Провідними фахівцями в цьому аспекті є Гурко Т. А., Рагл С., Ахмед С., Дагено Д., Січчелі В., Блоссфельд Г.П., Шнайдер В. та багато інших.

Важливо зазначити, що підхід суспільних досліджень в сучасній соціології змінюється із соціоцентричного на егоцентричний, що можна вважати поглибленням і локалізацією соціологічних досліджень, що безпосередньо стосується досліджень інституту сім'ї [4].

Одночасно з локалізацією та індивідуалізацією досліджень інституту сім'ї, досить швидко починають розвиватися суспільно-філософські дослідження в умовах становлення постмодерного суспільства, суцільної глобалізації життя та руйнування суспільних взаємозв'язків. Рішення онтологічних та метафізичних питань інституту сім'ї та суспільства роблять цей напрям сучасних досліджень найбільш перспективним та актуальним. Найбільший розвиток він отримав у Франції за рахунок сильної філософської школи, де особливе значення отримали ідеї та доробки екзистенціальних та постмодерністських філософів. З середини 2000-х років філософські дослідження стали активно розвиватися у Великій Британії і поступово поширюються в США, а також в інших державах.

Аспект глобалізації є складовою постмодерного суспільства, тому він сильно пов'язаний із суспільно-філософськими дослідженнями. Він є досить новим напрямком досліджень інституту сім'ї і є поглибленням вивчення трансформаційних явищ в сучасному суспільстві. Найбільше уваги на це питання приділяється в США та в Східній Азії. Серед фахівців виокремлюються Такенака А., Блоссфельд Г. П., Січчелі В. та інші.

Хоча вивчення демографічних аспектів інституту сім'ї є початковим етапом в його дослідженнях, але в новому ракурсі він розвивається в Україні, Росії, а також у Німеччині і стосується проблеми депопуляції та виродження населення і визначення місця інституту сім'ї в цих процесах. Сучасні демографічні дослідження інституту сім'ї співвідносяться з соціологічними, гендерними і економічними аспектами.

Досить відокремленим напрямком досліджень інституту сім'ї є історико-культурний, що спирається на його вивченні у минулому. Він розвинений, в основному, в Європі. На пострадянському просторі найбільш значним дослідником є Ігор Кон, а велике методологічне значення мають напрацювання Миколи Гумільова [2], які є важливими для порівняльно-географічних та порівняльно-онтологічних досліджень при вивченні особливостей та характеру трансформаційних процесів у суспільстві.

Важливо відзначити, що в сучасній науці відбуваються інтеграційні процеси, бо сьогоденні складні проблеми глобалізованого світу є багато-аспектними і вимагають комплексного вирішення, що зумовлює необхідність взаємодії між різними науковими напрямками. Це підвищує значення філософії серед наук, а також системного підходу в методології. Описані нами аспекти дослідження інституту сім'ї включають демографічний, соціо-логічний, гендерний, медичний, психологічний, історико-культурний, філософський і глобалістський, і описують певні суспільні підсистеми інституту сім'ї, окрім останніх двох інтегральних [7].

Географічна наука вирізняється інтегральним характером [9] і здатна розглядати просторові аспекти в межах певних підсистем інституту сім'ї, або в цілому, інтегруючи складові. Це є значною перевагою і важливим аспектом розкриття сутності та повноти суспільно-філософських досліджень. Також дослідження питань просторової взаємодії при вивченні сучасної глобалізації без географічних досліджень не будуть мати цілісності.

Географічні дослідження інституту сім'ї розвинені недостатньо і в цілому характеризуються просторовим аналізом статистичної інформації та її інтерпретації. Питання онтології, метафізики і трансформації інституту сім'ї, як структурно-функціональної основи суспільства, в географічній науці залишаються нерозкритими.

Географія досліджень інституту сім'ї має свої особливості, де можна виокремити декілька наукових шкіл з різними рівнями розвитку досліджень. Отже, ми виокремлюємо американську, британську, французьку, а також російську школи. Українська школа подібна за проблематикою до російської, але гірше розвинена через суттєвий брак спеціалістів, задіяних у дослідженнях інституту сім'ї. Відповідно, спеціалізація цих шкіл різна, але важливою обставиною є те, що в США, Великій Британії, Франції, Німеччині, Японії, а з останніх часів і в Росії, сучасні дослідження переходять до розкриття сутності питань становлення постмодерного суспільства і наслідків для всього суспільства та інституту сім'ї зокрема.

Отже, сучасна американська школа спеціалізується на соціологічних і психологічних дослідженнях, британська – соціологічних та гендерних, французька – соціологічних і філософських, російська та українська – соціологічних та демографічних (депопуляція), німецька – соціологічних, гендерних та демографічних (депопуляція), японська – соціологічних та глобалістських, китайська – в процесі становлення, найбільше висвітлюються взаємовідносини держави та сім'ї. Провідними школами є американська, британська та французька, інші суттєво відстають.

Оцінка отриманих результатів. Отже, проаналізувавши отримані дані, ми встановили онтологічні етапи розвитку досліджень інституту сім'ї, які виникли внаслідок трансформації сутності досліджень в просторово-часовому вимірі через

переосмислення сутності і змісту об'єкта та предмета дослідження. Це стосується усіх шкіл, що досліджують інститут сім'ї. Таким чином, ми виокремили наступні онтологічні етапи:

1. Соціологічно-демографічний – статистичні та емпіричні дослідження, збір даних, вивчення механізмів взаємодії, структури, функцій, існуючої проблематики, соціоцентричний підхід, дослідження моделей сім'ї, її типології.

2. Трансформаційно-онтологічний – дослідження різних аспектів трансформації інституту сім'ї, динамічних суспільних процесів, вивчення сутності перетворень та їх наслідків, збільшення значення гуманітарних досліджень, поглиблення досліджень щодо природи сім'ї і її житті в суспільному середовищі, вивчення характеру відносин, взаємозв'язків і нематеріальних складових сімейно-суспільних відносин, включаючи питання сутності любові. У зв'язку з поглибленням досліджень встановлюється егоцентричний підхід, а з іншої сторони розвиваються дослідження аспектів глобалізації сім'ї, які ґрунтуються на розумінні природи сім'ї і сімейно-суспільних відносин, що складаються в конкретному суспільстві.

3. Трансформаційно-метафізичний — новий онтологічний етап, що починає активно розвиватися, насамперед в провідних школах з дослідження інституту сім'ї. Він спрямований на встановлення та досягнення першопричин, першооснов інституту сім'ї в нерозривному зв'язку із суспільством та Всесвітом, а також глибинної сутності його трансформації. Глобальність проблематики і системність світоустрою зумовлює необхідність іншого, більш глибокого, осмислення сутності сучасних проблем, у тому числі інституту сім'ї. Актуальність цього етапу зумовлена становленням постмодерного суспільства, що створює певні загрози і проблеми [5, 6]. При цьому характер досліджень спрямований на формування цілісного бачення проблематики з метою досягнення абсолютного та істини. Цей етап обумовлений науковою інтеграцією та пошуком нових рішень проблем, які вже існують або тільки виникають, через глибинне дослідження природи явищ, процесів та сутності сучасних проблем.

Слід зауважити, що ті самі аспекти досліджень на різних етапах мають відмінну онтологію, що найкраще відображено в гендерному аспекті досліджень. Актуальними наразі аспектами досліджень інституту сім'ї є психологічний, трансформації сім'ї та суспільства, а також суспільно-філософський (включаючи глобалістський), що утворюють взаємопов'язане науково-методологічне ціле. Іншими актуальними аспектами є дослідження депопуляції, регулювання чисельності населення, соціального управління сім'єю та суспільством, які доповнюють та інтегруються у вищезазначене науково-методологічне ціле. Тому спостерігається тенденція до поступового переходу соціологічних, демографічних, гендерних досліджень до суспільно-філософських через їх онтологічне переосмислення.

Інститут сім'ї в Україні та його дослідження.

Актуальність суспільно-географічних досліджень в Україні останнім часом суттєво збільшується, що пов'язано з активними перетвореннями в суспільстві України та, в цілому, у світовому суспільстві. Активно формується глобальне суспільство. Сім'я, в свою чергу, є коміркою сучасного структурованого суспільства, елементом, що поєднує індивідуальне та суспільне. Тому, вивчення інституту сім'ї є невід'ємною складовою суспільних, в тому числі суспільно-географічних, досліджень.

Ми проаналізували сучасні трансформаційні процеси інституту сім'ї в Україні у розрізі суспільно-географічних досліджень. Дослідження були спрямовані на розкриття просторово-онтологічних та трансформаційно-онтологічних аспектів інституту сім'ї в Україні [12].

Трансформація інституту сім'ї полягає в її онтологічному перетворенні. Генетичними групами чинників трансформації є соціально-економічні та інформаційні. Важливо відмітити, що ми встановили, що інформаційні чинники є головними в процесах трансформації інституту сім'ї. А соціально-економічні в більшій мірі відображають вплив та дію інформаційних чинників, а в меншій мірі — зміни соціальних та економічних умов життя. Наприклад, нами було встановлено, що соціально-економічне забезпечення населення не має чіткої кореляції з показниками стану інституту сім'ї, так само, як і показник урбанізованості прямо не впливає на кризовість інституту сім'ї. Це доводить некоректність суспільно-статистичного аналізу для виявлення стану інституту сім'ї. Дійсними чинниками перетворень є трансформація ціннісних систем населення, бо на стан інституту сім'ї впливає не рівень соціально-економічного забезпечення, а економічна спрямованість пріоритетів ціннісних систем у населення. В цьому прикладі розкривається сутність трансформаційно-онтологічного підходу. Завдяки цьому виявлено, що головним соціально-економічним чинником трансформації інституту сім'ї є трансформація ціннісних системи людей в суспільстві, що є втіленням інформаційного чинника в площині соціально-економічних відносин в суспільстві.

Намагання розкриття сутності просторово-трансформаційних процесів інституту сім'ї в Україні виявило, що головний чинник суспільної трансформації — інформаційний. Він полягає в суспільно-деструктивному впливі зовнішніх інформаційних джерел. Цей вплив є руйнівним для інституту сім'ї та суспільству в цілому. Деградація відбувається в умовах формування суспільства споживання, що для інституту сім'ї зумовлює поширення товарно-споживацького типу сімейних відносин, які зумовлюють збільшення поширення фактичної частки сім'єподібних утворень — форм імітованих та неконструктивних суспільно-сімейних відносин споживацького характеру. Було встановлено, що сучасним напрямком трансформації інституту сім'ї в сучасній Україні є сексуалізація її сутності, що виступає основою

чуттєвого споживання в суспільно-сімейних відносинах.

Отже, розкриття сутності трансформаційних процесів інституту сім'ї в Україні виявило, що головними джерелами цих перетворень виступають ЗМІ та реклама, Інтернет та телебачення, а також освіта. Використання певних технологій соціального управління, у тому числі технології маніпуляції свідомості та психосоціального контролю суспільства, використання технологій «вікон Овертону», дезінформація, спонукання до прояву негативних якостей, де негативні образи наповнюються позитивним змістом, тощо. В цьому ракурсі йде загальна культивування негативних якостей та цінностей людини, що руйнує суспільні зв'язки, а також зумовлює індивідуалізацію шляхом атомізації людей в суспільстві. Ця атомізація суспільства мінімізує та примітивізує суспільно-сімейні зв'язки до механічної взаємодії. При цьому, розконсолідація, що призводить до ціннісної дезорієнтації, підвищує ефективність реклами та пропаганди. Ці перетворення підвищують контроль та управління населення засобами зовнішніх інформаційних джерел.

Більш глибоке розкриття сучасної сутності трансформації інституту сім'ї в Україні розкриває процеси загальноцивілізаційної, глобальної суспільної трансформації, що виражається переходом з премодерну через модерн в постмодерн. В цьому відношенні, посилення впливу зовнішніх джерел інформації та глобалізація світового простору є важливим елементом становлення епохи постмодерну. Тому, сучасні процеси трансформації суспільства та інституту сім'ї в Україні зумовлюються, головним чином, становленням певних елементів постмодерного суспільства.

Просторово-онтологічний аналіз стану інституту сім'ї дав змогу чіткого виокремлення 3 макрорегіонів: степового сильнокризового, центрального кризового та західного прогресуючо-кризового. Історико-географічний аналіз цих регіонів та їх складових разом з динамічним і структурним дав змогу встановити, що регіональні відмінності онтологічної сутності інституту сім'ї зумовлені різною стадійністю суспільної трансформації. Головним регіональним наслідком є те, що найбільш кризовий стан характерний для регіонів, де найширше встановилося індустріальне (модерне) суспільство, яке є найближчим до постмодерного. Перетворення інституту сім'ї в постмодерні передбачає його ліквідацію, що є кінцевим етапом поглиблення суспільно-сімейної кризи у світі та в Україні зокрема.

Слід відмітити, що із загальносуспільною трансформацією, відбувається зміна статусу сім'ї в суспільстві, як наслідок. Просторово цей процес є нерівномірним, але односпрямованим. В Україні, таким чином, найбільшого поширення отримала дітоцентристська сім'я, а патріархальна, позиції якої були найсильнішими в сільській місцевості, а отже в найбільш премодерному регіоні з сильними традиціями – в Західній Україні, відходить в

минуле. Найбільш поширюваний тип сім'ї наразі – демократичний. Він є найбільш лібералізованим, атомізованим, що робить його слабозв'язаним. Демократичний тип сім'ї є уособленням товарно-споживацьких відносин. Він найбільше поширений у великих містах, які є найбільш модерновими. Разом з цим поширюються девіантні типи сімей, суттєве поширення отримує проміскуїтетні відносини, внаслідок сексуалізації сутності сім'ї. Це свідчить про широке поширення сім'єподібних відносин і виражає деградацію суспільства, його розконсолідацію та примітивізацію. Дана тенденція зумовлює посилення фізичного та духовного виродження суспільства.

Зазначене поширення сім'єподібних відносин зазначається зменшенням авторитету, значення та важливості сім'ї в житті суспільства та окремої особи. Це відповідає тенденції становлення постмодерну в основі якої є деструкція основних суспільних інститутів, особливо сім'ї. Також цей процес супроводжується поступовим зменшенням функціональності сім'ї.

Поширення властивостей і якостей постмодерну в українському суспільстві у відношенні до інституту сім'ї зумовлює збільшення рівня його кризовості. Тенденція незмінна та негативна. Важливо відмітити, що найбільш стрімко інститут сім'ї деградує в регіонах з низьким рівнем його кризовості. Це стосується Західної України. Цей процес стирає регіональні відмінності в напрямку розпаду інституту сім'ї в Україні. Тут добре виражається дія інформаційного чинника трансформації, що гомогенізує суспільство, впливаючи на всі регіони, в прагненні створення достатньо керованого суспільства споживання. Данна гомогенізація є продуктом суцільної деградації суспільства, в якому відбувається поступова втрата ознак суспільної системи, його спрощення та руйнування.

Отже, виявлення першопричин трансформаційних процесів інституту сім'ї актуалізує необхідність дослідження і вирішення суспільно-філософських питань. Тому в даному дослідженні ми в загальних рисах торкнулися трансформаційно-метафізичного аспекту досліджень задля кращого розуміння сутності сучасної суспільно-сімейної кризи. Слід нагадати, що передові наукові школи розглядають та актуалізують питання інституту сім'ї в ракурсі суспільно-філософських досліджень.

Тому для подальших досліджень та розробки заходів щодо гармонізації розвитку інституту сім'ї в Україні є велика потреба в комплексних просторово-онтологічних, трансформаційно-онтологічних та трансформаційно-метафізичних дослідженнях, особливо щодо сутності та впливу глобальних суспільно-трансформаційних процесів в ракурсі формування та становлення постмодерного суспільства.

Висновки. Сучасні дослідження інституту сім'ї, через його онтологічне переосмислення в нових суспільно-цивілізаційних умовах (становлення постмодерного суспільства), суттєво

трансформуються в напрямку взаємодії різних наукових аспектів дослідження для вирішення комплексних суспільно-філософських проблем людства, зазначаючи системність та глобальність світового простору. У зв'язку з науковою інтеграцією, посилюється значення суспільно-географічних досліджень, особливо щодо розробки та просторово-сутнісного аналізу онтологічних та метафізичних аспектів дослідження інституту сім'ї.

У контексті вивчення сучасної трансформації інституту сім'ї в Україні важливими є дослідження інформаційного простору держави та його вплив на суспільно-сімейні перетворення та процеси. Також важливим аспектом є просторова оцінка кризовості інституту сім'ї та інших суспільних інститутів з урахуванням світової глобалізації, інформатизації та становлення постмодерного суспільства.

References:

1. Alěšina Ů.E. *Cikl razvitiâ sem'i: issledovanie problemy* [Cycle of family development: study of the problem]. *Vestnik MGU, Seriâ 14. Psihologiâ* [Bulletin of Moscow State University. Series 14 Psychology], 1987, N. 12, pp. 28–65. (In Russian).
2. Gumilëv L.N. *Ėtnogenez i biosfera Zemli* [Ethnogenesis and Earth's biosphere], Leningrad: Gidrometeoizdat, 1990, 459 p. (In Russian)
3. Zlatoust Ioann. *O hristianskom brake i ob obâzannostâh muža i ženy: Učenie Sv. Ioanna Zlatoustâ* [About the Christian marriage and the responsibilities of husband and wife: doctrine of St John Chrysostom], Moscow, 2010, 56 p. (In Russian).
4. Karceva L. V. Model' sem'i v usloviâh transformacii rossijskogo obšestva [The model of family in conditions of Russian society transition]. *Sociologičeskie issledovaniâ* [Sociological Studies], 2003. No. 7. pp. 92–100. (In Russian).
5. Luk'ânc V., Sobol' O. Gorizonty gumanitarii: problema postčelovečeskogo budušego [The horizons of humanities: problem of post-human future]. *Fundamental'ni problemi filosofii osviti* [Fundamentals of education philosophy], 2006, pp. 145–164. (In Russian).
6. Ratnikov V. P. Postmodernizm: istoki, stanovlenie, sušnost' [Postmodernism: origins, development, essence]. *Obšestvo i filosofiiâ* [Society and philosophy], 2002, #4, pp. 120–132. (In Russian).
7. Surmin Ů.P. *Teoriâ sistem i sistemnogo analiza: Učebnoe posobie. [Theory of system and systems analysis: Training manual]* – Kiev: MAUP, 2003 – 368 p. (In Russian)
8. Tišin A.I., Ėgemberdiev T.M. *Fraktal'nost' čeloveka [Fraktality a human]* // Fraktaly i cikly razvitiâ sistem. Materialy V Vserossijskogo postoânno dejstvuušego naučnogo seminarâ «Samoorganizaciâ ustojčivyh celostnostej v prirode i obšestve» [Electronic resource] – Access mode: http://sins.xaoc.ru/pdf/articles/articles_r017.pdf. (In Russian).
9. Topčîev O.G. *Osnovi suspil'noi geografii: Navčal'nij posibnik* [Fundamentals of human geography: Training manual], Odesa, 2001, 560 p. (In Ukrainian).
10. Fromm Ė. *Iskusstvo lûbit'. Issledovanie prirody lûbvi: per. s ang. L.A. Černyšovoj* [The Art of Loving. Study of the nature of love: translation from English], Moscow, 1990, 37 p. (In Russian).
11. Fukuâma F. *Doverie: social'naâ dobrodeâtel' i put' k procvetaniû* [Trust: the social virtue and a way to prosperity], Moscow, 2004, 732 p. (In Russian).
12. Šebet E.Ĭ. *Transformaciâ institutu sim'ï v Ukraïni: sutnist'suspil'no-geografičnih doslidžen'* [Transformation of the family institution in Ukraine: the essence of human-geographical researches], course work, Kyiv, 2016, 48 p. (In Ukrainian).

GEOGRAPHICAL ASPECTS OF ENDOCRINE SYSTEM MORBIDITY OF POPULATION IN CHERNIHIV AND ZHYTOMYR REGIONS

¹Tetyana SHOVKUN, ²Inna MYRON

^{1,2}Mykola Gogol State University of Nizhyn, Ukraine

²miron1@ukr.net

Abstract: One of the main health effects of the Chernobyl accident are endocrine system diseases. The specific gravity of morbidity of endocrine system among the total population is 0.89% in Chernihiv region and 1.5% in Zhytomyr region that far exceeds the pre-accident values. This study makes comparative analysis of the dynamics of endocrine system diseases in the period from 1990 to 2014 in the areas officially regarded as contaminated by the Chernobyl accident and in the “clean” areas. A clear dependence between radiation contamination and increase in endocrine system morbidity was not ascertained. This shows the complex impact of various factors on endocrine health. In Ukraine, the prevalence of endocrine system diseases in 2014 was 8342.3 cases per 100 thousand people. In Chernihiv region, this index is higher than the average Ukrainian, but in Zhytomyr region it is slightly smaller. In terms of administrative raions high indexes of extension of endocrine diseases are typical both for “radioactive contaminated” and “clean” areas. Monitoring of endocrine health of population in radioactive contaminated areas should be done in the future to make an objective assessment of the health status and to identify the ways of its improvement.

Key words: radioactive contamination, endocrine system morbidity, prevalence of endocrine system diseases, endocrine health.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2016.76.44-49>

UDC: 911.9:616.43 (477.51+477.42)

ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ЗАХВОРЮВАНOSTІ ЕНДОКРИННОЇ СИСТЕМИ НАСЕЛЕННЯ В ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ТА ЖИТОМИРСЬКІЙ ОБЛАСТЯХ

¹Тетяна ШОВКУН, ²Інна МИРОН

^{1,2}Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, Україна

²miron1@ukr.net

Резюме: У статті зроблено аналіз динаміки захворюваності та поширення хвороб ендокринної системи населення за період з 1990 по 2014 роки в розрізі адміністративних районів Чернігівської та Житомирської областей, які офіційно визнані забрудненими внаслідок аварії на ЧАЕС. За цей період спостерігається значне підвищення рівня захворюваності ендокринної системи населення обох областей. У теж час прямої залежності між радіаційним забрудненням території та збільшенням захворюваності і поширенням хвороб ендокринної системи населення не визначено. Це свідчить про те, що крім радіаційного фактора на захворюваність ендокринної системи населення впливають і нерадіаційні фактори, які необхідно враховувати при інтерпретації отриманих результатів.

Ключові слова: радіоактивне забруднення, захворюваність ендокринної системи, поширеність хвороб ендокринної системи, ендокринне здоров'я населення.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2016.76.44-49>

УДК: 911.9:616.43 (477.51+477.42)

Актуальність проблеми. Уже минуло майже 30 років із дня техногенної аварії на Чорнобильській АЕС. На фоні загальної стабілізації радіо-екологічної ситуації в Україні відзначається тенденція до збільшення захворюваності на хвороби ендокринної системи населення. Території Чернігівської та Житомирської областей відносяться до областей України, які зазнали найбільшого радіоактивного забруднення. Нині люди, які проживають на радіаційнозабруднених територіях, отримують внутрішнє випромінювання внаслідок споживання місцевих продуктів харчування. Тому вивчення радіоекологічної ситуації регіону та її впливу на здоров'я населення залишається актуальним.

Аналіз останніх публікацій. Аналіз останніх публікацій. Медико-географічні дослідження в Україні спрямовані переважно на розробку теоретико-методологічних основ медичної географії. Це, насамперед, дослідження О. І. Шаблія, який визначив предмет вивчення медичної географії – просторову структуру сфери здоров'я людини [7]. Л. Т. Шевчук, досліджуючи медико-соціальні аспекти використання трудового потенціалу, запропонувала модель регіонального аналізу і прогнозу медико-соціальних аспектів використання трудового потенціалу [8]. Вивчення теоретико-методологічних засад територіальної організації і комплексного пропорційного розвитку регіонального медичного комплексу на прикладі Вінницької області обґрунтовані в працях І. Мартусенко [2]. Вплив навколишнього природного середовища на здоров'я

людини та територіальний розподіл поширеності та захворюваності хвороб різних класів відображений у працях Л. М. Немець, Г. А. Баркова, К. А. Немець, А. О. Корнус, О. Г. Корнус [1, 3]. Питання поширеності та захворюваності хвороб ендокринної системи населення вивчали В. І. Паньків, А. І. Томей та інші. Зокрема, В. І. Паньків дослідив стан ендокринологічної служби України та визначив перспективи розвитку медичної допомоги хворим з ендокринною патологією [4]. А. І. Томей зі співавторами здійснили оцінку динаміки розвитку ендокринних захворювань у дітей міста Ужгород [6]. Водночас територіальний розподіл поширеності та захворюваності хвороб ендокринної системи населення Чернігівської та Житомирської областей досліджено недостатньо.

Мета дослідження: проаналізувати рівень захворюваності ендокринної системи населення в Чернігівській та Житомирській областях за період 1990-2014 рр. з метою виявлення впливу на нього радіаційного чинника; визначити основні територіальні закономірності захворюваності ендокринної системи населення областей, що досліджуються.

Матеріали й методи досліджень. Дослідженням були охоплені адміністративні райони Житомирської та Чернігівської областей, щільність радіаційного забруднення яких є найбільшою за рівнем та масштабами. Для реалізації поставленої мети використано літературні та інтернет-джерела, статистичні дані обласного інформаційно-аналітичного центру медичної статистики Житомирської обласної ради та Чернігівського обласного управління статистики. При виконанні дослідження використано як загальнонаукові, так і географічні методи дослідження.

Виклад основного матеріалу. Внаслідок аварії на ЧАЕС радіоактивного забруднення зазнало 78 територій, із яких 73 райони і 5 міст обласного підпорядкування дванадцяти областей, зокрема Житомирської й Чернігівської областей. Населення цих областей отримало значну дозу зовнішнього радіаційного випромінювання, зокрема внаслідок випадання ізотопів радіоактивного йоду (переважно I-131). Одним із основних медичних наслідків аварії на ЧАЕС є захворюваність ендокринної системи. Однак слід наголосити, що на формування ендокринного здоров'я населення впливають численні фактори – порушення обміну речовин, незбалансоване харчування, економічний рівень життя, психоемоційні та генетичні фактори. Систематичний вплив цих чинників знижує опірність організму, підвищує напруженість компенсаторних механізмів, що клінічно проявляється розвитком ендокринних захворювань [4, 6].

У структурі захворюваності населення Чернігівської області за класами хвороб у 2014 році значна питома вага належить хворобам органів дихання – 42,45%, хворобам органів травлення – 5,96%, хворобам ока – 5,6% та хворобам системи кровообігу – 5,2%. У структурі захворюваності населення Житомирської області у 2014 році також

перше місце займають хвороби органів дихання, їх питома вага складає 42,9%, друге місце належить хворобам сечостатевої системи із питомою вагою 7,9%, третє – хворобам системи кровообігу, четверте – хворобам шкіри та підшкірної клітини, п'яте – інфекційним хворобам із питомою вагою 6,7%, 5,4% і 4,3% відповідно. Питома вага показника захворюваності ендокринної системи серед хвороб усього населення у Чернігівській області складає 0,89%, у Житомирській області – 1,5%. На перший погляд, даний показник є незначним, але у доаварійний період захворюваність ендокринної системи в областях була мінімальною і її облік не проводився. На сьогодні відмічається сплеск захворюваності ендокринної системи у осіб, яким на момент аварії було менше 18 років. З метою виявлення впливу на захворюваність ендокринної системи радіаційного чинника проаналізуємо її динаміку за період з 1990 по 2014 роки в адміністративних районах, які офіційно вважаються забрудненими внаслідок аварії на ЧАЕС, та в «радіаційно чистих» районах.

Динаміка показників захворюваності ендокринної системи населення у Чернігівській та Житомирській областях за період з 1990 по 2014 роки була неоднозначною. Попри певне очікування зростання даного показника відбулося не у всіх радіаційнозабруднених районах. Так, у Чернігівському районі Чернігівської області зафіксовано зменшення захворюваності ендокринної системи населення на 94 випадки на 100 тис. осіб, а у Народицькому районі Житомирської області – на 213 випадки на 100 тис. осіб. В інших радіаційнозабруднених районах цих областей показник захворюваності ендокринної системи населення зростав у різних діапазонах. Найбільше зростання даного показника відмічається у Корюківському районі Чернігівської області, Смільчинському та Лугинському районах Житомирської області – на 1400, 1073 і 1199 випадки на 100 тис. осіб відповідно. Водночас зростання показників захворюваності ендокринної системи населення характерно і для районів, які не належать до радіаційнозабруднених (таблиці 1, 2). У цілому захворюваність ендокринної системи населення за період, що досліджувався, змінювалася хвилюподібно, але в Чернігівській та Житомирській областях спостерігалась стійка тенденція до збільшення даного показника.

У середньому по Чернігівській області захворюваність ендокринної системи у 2014 році становила 701,7 випадків на 100 тис. осіб. Значне перевищення середньообласного показника фіксується у Корюківському та Ріпкинському районах – у 2,6 та 1,73 раза відповідно. Козелецький, Семенівський, Новгород-Сіверський райони мають показники, які наближені до середньообласного. Сосницький та Чернігівський райони характеризуються значно меншим показником захворюваності – у 2,95 та 1,8 раза менше за середньообласний. У той же час значні показники захворюваності відмічені у «радіаційночистих» районах. Серед них виділяється Менський район, де перевищення

показника складає 1,8 раза. У Прилуцькому та Куликівському районах також зафіксовано перевищення показника у 1,4 та 1,3 раза. Показники захворюваності ендокринної системи населення в розрізі адміністративних районів Чернігівської області станом на 2014 рік наведені у таблиці 1.

У середньому по Житомирській області показник захворюваності ендокринної системи у 2014 році становить 936,9 на 100 тис. осіб. Перевищення середньообласного показника відмічено у семи районах області та містах Житомирі та Коростені. Серед адміністративних районів перевищення середньообласного показника в 1,7 раза фіксується у Лугинському районі, в 1,6 раза – Черняхівському, в 1,4 раза – Житомирському та Ємільчинському, в 1,3 раза – у Малинському, в 1,2 рази – у Любарському і в 1,06 раза – у Олевському районах. Ці райони (за винятком Черняхівського та Любарського) відносяться до таких, що найбільш постраждали у результаті аварії на ЧАЕС.

Наближений до середньообласного показник захворюваності ендокринної системи має Овруцький

район – 905,5 на 100 тис. осіб. У той же час варто відмітити і райони, які зазнали значного впливу під час аварії на ЧАЕС, але у 2014 році мають показники захворюваності ендокринної системи нижчими за середньообласні. Це такі райони як Новоград-Волинський, Володимир-Волинський та Народицький. Їх показники є меншими відповідно у 1,6, 1,5, 1,2 раза. Показники захворюваності ендокринної системи населення в розрізі адміністративних районів Житомирської області станом на 2014 рік наведені у таблиці 2.

Отже, як для Чернігівської, так і Житомирської областей значний показник захворюваності ендокринними хворобами населення характерний не лише для радіаційно-забруднених, а і для «радіаційно-чистих» районів. Чіткої залежності між радіаційним забрудненням території та збільшенням захворюваності ендокринної системи не встановлено. Це свідчить про комплексний вплив різних факторів на формування ендокринного здоров'я населення.

Важливим для аналізу стану ендокринного здоров'я населення є показник поширеності хвороби.

Таблиця 1

Динаміка показників захворюваності ендокринної системи населення в розрізі адміністративних районів Чернігівської області за період 1990-2014 рр. (на 100 тис. осіб)¹

Райони	Рік					1990 / 2014 рр.
	1990	2000	2002	2010	2014	
Бахмацький	360	401	345	362	415	+55
Бобровицький	293	956	317	496	563	+270
Борзнянський	250	919	329	391	391	+141
Варвинський	414	623	906	543	281	-133
Городнянський	437	211	361	676	730	+293
Ічнянський	776	223	173	178	491	-285
Козелецький*	659	744	189	519	698	+39
Коропський	144	1211	220	426	205	+61
Корюківський	425	1187	1132	1223	1825	+1400
Куликівський	154	423	262	848	903	+749
Менський	453	543	1178	920	1273	+820
Ніжинський	798	707	618	860	670	-128
Н.-Сіверський	545	792	728	791	797	+252
Носівський	191	498	710	132	557	+366
Прилуцький	640	529	697	701	991	+351
Ріпкинський	222	1768	1174	1411	1213	+991
Семенівський	351	567	402	308	552	+201
Сосницький	741	1650	1355	527	238	+503
Срібнянський	55	448	415	409	806	+751
Талалаївський	311	201	522	793	668	+357
Чернігівський	480	619	611	674	386	-94
Щорський	195	845	660	841	798	+603
м. Ніжин	311	529	537	341	736	+425
м. Прилуки	407	346	663	695	834	+427
м. Чернігів	175	947	846	665	604	+429

*ширифтом виділено радіаційно-забруднені райони

¹ таблиця складена за даними Чернігівського обласного управління статистики

У Чернігівській області показник поширеності хвороб серед населення складав у 2010 році 197635,8 випадків на 100 тис. осіб, у 2014 – 201059,6 випадків на 100 тис. осіб, тобто зафіксовано збільшення даного показника на 0,85%. У Житомирській області у 2010 році було зафіксовано 170105,4 випадків поширеності хвороб на 100 тис. осіб, у 2014 році даний показник збільшився до 173350,2 випадків на 100 тис. осіб, тобто його збільшення відбулося у 3,16%.

В Україні показник поширеності хвороб ендокринної системи населення у 2014 склав 8342,3 випадків на 100 тис. осіб. У Чернігівській області цей показник є вищим за середньоукраїнський і фіксується на рівні 9968,6 випадків на 100 тис. осіб. Для всіх семи радіаційно-забруднених районів області цей показник є більшим за середньообласний, зокрема для Семенівського району він становить 21288,7 випадків на 100 тис. осіб, Ріпкинського – 18062, Козелецького – 15083,2; Новгород-Сіверського

– 14003,7; Корюківського – 13330,4. Дещо нижчі показники мають Сосницький і Чернігівський райони – 12096,3 та 12948,1 випадків на 100 тис. осіб відповідно (рис. 1). Але всі вони входять у десятку районів області з найвищим показником поширеності хвороби і перевищують середньообласний показник від 1,96 до 1,12 раза.

У Житомирській області показник поширеності хвороб ендокринної системи за даний період є меншим за середньоукраїнський і складає 8194,5 випадків на 100 тис. осіб. Найбільші показники серед радіаційнозабруднених районів має Овруцький район. Показник поширеності хвороб ендокринної системи в ньому складає 17775,8 випадків на 100 тис. осіб і це у 2,16 раза є більшим за середньообласний. Друге місце посідає Лугинський район, у якому показник поширеності хвороб ендокринної системи становить 12656,1 випадків на 100 тис. осіб, що у 1,5 раза більше за середньообласний показник. Для п'яти радіаційно-

Таблиця 2

Динаміка захворюваності ендокринної системи населення в розрізі адміністративних районів Житомирської області за період 1990-2014 рр. (на 100 тис. осіб)²

Райони	Рік					1990 / 2014 рр.
	1990	2000	2002	2010	2014	
Андрушівський	434	844	825	1593	915	+481
Баранівський	374	694	304	738	365	-9
Бердичівський	413	748	851	842	492	+79
Брусилівський	74	823	270	392	484	+410
Вол-Волинський	497	737	534	580	698	+201
Ємільчинський	271	1661	1779	2107	1344	+1073
Житомирський	168	1386	1397	1687	1352	+1184
Коростенський	333	2002	1925	1203	765	+432
Коростишівський	314	481	585	997	590	+276
Лугинський	404	1674	1955	1827	1603	+1199
Любарський	346	391	512	1557	1135	+789
Малинський	412	1730	4245	1584	1237	+825
Народицький	825	2330	1923	751	612	-213
Нов. – Волинський	252	1076	1173	531	584	+332
Овруцький	565	2129	2764	1011	906	+341
Олевський	248	747	1583	1254	1001	+753
Попільнянський	379	691	430	465	676	+297
Радомишльський	411	1019	842	708	965	+554
Романівський	172	644	706	903	658	+486
Ружинський	539	319	379	607	768	+229
Пулинський	277	1017	949	778	570	+293
Черняхівський	344	1722	2045	1872	1518	+1174
Чуднівський	262	1445	1525	846	791	+529
м. Бердичів	259	1560	1358	1081	897	+638
м. Житомир	335	1015	1058	1111	1035	+700
м. Коростень	611	1355	1118	1328	1408	+797

*ширифтом виділено радіаційно-забруднені райони

² таблиця складена за даними аналітично-інформаційного центру медичної статистики в Житомирській області

Рис. 1. Поширеність та захворюваність ендокринної системи населення у розрізі радіаційно-забруднених районів Чернігівської області у 2014 р. (100 тис. осіб) [5].

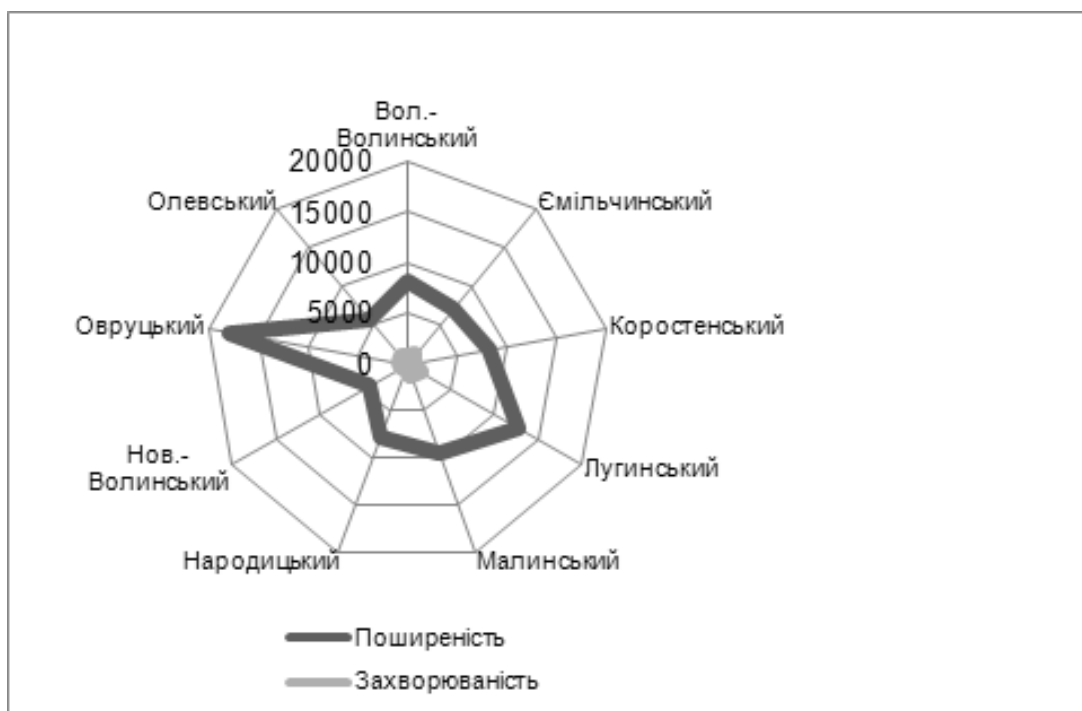

Рис. 2. Поширеність та захворюваність ендокринної системи населення у розрізі радіаційно-забруднених районів Житомирської області у 2014 р. (100 тис. осіб)

забруднених районів області цей показник є наближеним до середньообласного. Так, у Малинському районі він становить 9434,2 випадків на 100 тис. осіб, у Володар-Волинському районі – 8077,2, у Коростенському – 8199,3, Народицькому – 7788,1, Ємільчинському – 7267,6. Серед радіаційно-забруднених районів найменші показники поширеності хвороб ендокринної

системи відмічаються у Олевському та Новоград-Волинському районах і становлять 5672,8 та 4159,0 випадків на 100 тис. осіб відповідно, що є меншим у 1,5 -1,97 раза за середньообласний показник (рис. 2.) У 1,4 раза відмічено перевищення показника поширеності хвороб ендокринної системи у Житомирському районі, який не відноситься до категорії найбільшого радіаційного забруднення

внаслідок аварії на ЧАЕС. Отже, високі показники поширеності хвороб ендокринної системи характерні як для радіаційно-забруднених, так і для «радіаційно-чистих» районів.

Проведений аналіз захворюваності та поширеності хвороб ендокринної системи населення в межах Чернігівської та Житомирської областей дозволяє зробити такі висновки:

1. Значне підвищення рівня захворюваності ендокринної системи населення Чернігівської та Житомирської областей спостерігається у постчорнобильський період, що свідчить про вплив радіаційного чинника на стан ендокринного здоров'я населення;

2. Чіткої залежності між радіаційним забрудненням території та збільшенням захворюваності та поширеності хвороб ендокринної системи населення не встановлено. Це дає можливість стверджувати, що крім радіаційного фактора на захворюваність ендокринної системи населення впливають і нерадіаційні фактори, які необхідно враховувати при інтерпретації отриманих результатів;

3. Моніторинг ендокринного здоров'я населення радіаційнозабруднених територій потрібно проводити і в майбутньому для здійснення об'єктивної оцінки стану здоров'я та визначення шляхів його поліпшення.

References:

1. Kornus O. G. et al. *Sfera obslugovuvannâ naseleonnâ Sums'koï oblasti: suspil'no-geografičnî aspekti* [Service sector in Sumy region from the view of human geography], Kharkiv-Sumy, 2009, 228 pp. (In Ukrainian).
2. Martusenکو İ. V. Rol' ekologičnih faktoriv u formuvannî mediko-geografičnoï situacii regionu (na prikladi Vinnic'koï oblasti) [Role of environmental factors in the development of medico-geographical situation of the region (the case of Vinnytsia oblast)]. In: *Sučasnî problemi geoeologii ta racional'nogo prirodo-koristuvannâ livoberežnoï Ukraïni: materialî Vseukraïns'koï naukovopraktičnoï konferencii* [Modern problems of geoeology and nature management of Left-Bank Ukraine: proceedings of Ukrainian scientific-practical conference]. Sumy, 2006, pp. 47–51.
3. Nêmec' L. M., Barkova G. A., Nêmec' K. A. *Medična galuz' Harkivs'koï oblasti: teritorial'nî osoblivosti, problemi ta šlâhi udoskonalennâ (suspil'no-geografičnî aspekti)* [Healthcare industry in Kharkiv oblast: regional peculiarities, problems and ways of improvement from the view of human geography], Kyiv, 2009, 224 p. (In Ukrainian).
3. Pan'kiv V. İ. *Stan endokrinologičnoï službi Ukraïni ta perspektivi rozvitku medičnoï dopomogi hvorim z endokrinnoï patologiei* [Endocrinology Service of Ukraine and prospects of development of medical care for patients with endocrine disorders]. Access mode: <http://health-ua.com/articles/1342.html>. Access date: 15.02.2016. (In Ukrainian).
4. *Pokazniki stanu zdorov'â naseleonnâ, diâl'nosti ta resursnogo zabezpečennâ komunal'nih zakladiv ohoroni zdorov'â Černîgivs'koï oblasti za 2013-2014 roki* [Indicators of population health status, activities and resource support for public health institutions in Chernihiv oblast in 2013-2014]. Ed.: M. V. Bovda. Chernihiv, 2015, 256 p. (In Ukrainian).
5. Tomej A. İ., Peredrij O. A., Ševerâ S. Ū. Analitična ocinka dinamiki rozvitku endokrinnih zahvorûvan' u ditej mîsta Užgorod [Analytical assessment of the endocrine disease dynamics in Uzhhorod children]. *Problemi klînïčnoï pediatrii* [Issues of Clinical Pediatrics], 2011, N 3 (13), pp. 61–66. (In Ukrainian).
6. Šablîj O. İ. *Suspil'na geografiâ: teoriâ, îstoriâ, ukraïnoznavčî studii* [Human geography: theory, history, Ukrainian studies], Lviv, 2001, 744 p. (In Ukrainian).
7. Ševčuk L. T. *Mediko-social'nî aspekti vikoristannâ trudovogo potencïalu: reğional'nij analiz i prognoz* [Medical and social aspects of the labour potential use: regional analysis and forecast]. Lviv, 2003, 490 p. (In Ukrainian).

**DISPROPORTIONS IN AGRICULTURE PRODUCTION STRUCTURE OF UKRAINE
IN THE END OF XX – BEGINNING OF XXI CENTURY****Taras CHIPKO***Institute of Geography, National Academy of Science of Ukraine, Kyiv, Ukraine
tarasnauka2015@ukr.net*

Abstract: Ukraine has a huge natural resource potential for the development of the agricultural sector. In terms of availability of farmland and arable land for 1 person, their quality and productivity it belongs to the most land secured and richest countries in the world. The country has almost a third of the world reserves of Chornozems, which have high natural fertility and can provide food to more than 300 mln. of people in the world. Thanks to this and favourable agro-climatic conditions, our state can guarantee their own food security and increase the export potential of domestic agro-industrial complex. However, many internal and external factors impact on the agricultural sector in the 1990-2000's led to the unprofitable production of major products and decline of the industry. The purpose of this article is analysis of individual sectors of stockbreeding and plant growing condition capabilities in the context of sustainable development possibilities of the Ukrainian agricultural sector. For achieving this goal we used statistical data of State Statistics Service, the materials of scientific conferences on various aspects of development and functioning of Ukrainian agricultural sector and the national report on the state condition of the environment in Ukraine. Processing of these sources made it possible to identify the main problems of livestock and crop sectors, the imbalance in the structure of agricultural production and their consequences for the development of the agricultural sector.

Key words: agricultural sector, development disparities, livestock, organic fertilizer plant, total yield, crop areas, sugar beet, technical and grain crops.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2016.76.50-61>

UDC: 911.3

**АНАЛІЗ ДИСПРОПОРЦІЙ У СТРУКТУРІ ВИРОБНИЦТВА СІЛЬГОСППРОДУКЦІЇ УКРАЇНИ
НАПРИКІНЦІ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ****Тарас ЧІПКО***Інститут географії НАН України, м. Київ, Україна
tarasnauka2015@ukr.net*

Резюме: Україна має потужний природно-ресурсний потенціал для розвитку агросектору. За рівнем забезпеченості сільськогосподарськими угіддями і ріллею на 1 особу, їхнім якісним складом і біопродуктивністю вона належить до найбільш землезабезпечених і найбагатших країн світу. Країна володіє майже третиною світових запасів чорноземів, які мають високу природну родючість і можуть забезпечити продовольством більше 300 млн. чол. у світі. Завдяки цьому, а також сприятливим агрокліматичним умовам, держава здатна гарантувати власну продовольчу безпеку і нарощувати експортний потенціал вітчизняного АПК. Однак численні внутрішні та зовнішні чинники впливу на стан агросектору в 1990–2000-х рр. призвели до збитковості виробництва основних видів продукції і занепаду галузі. Тому метою даної статті є аналіз стану окремих галузей тваринництва і рослинництва в контексті можливостей сталого розвитку агросектору України. Для цього використано статистичні дані Державної служби статистики, матеріали науково-практичних конференцій, присвячених різним аспектам розвитку і функціонування АПК України, та національної доповіді про стан навколишнього природного середовища в Україні. Опрацювання цих джерел дало змогу виявити основні проблеми розвитку галузей тваринництва і рослинництва, диспропорції у галузевій структурі виробництва агропродукції та їхні наслідки для розвитку агросектору.

Ключові слова: агросектор, диспропорції розвитку, поголів'я худоби, органічні добрива, рослинництво, валовий збір, посівні площі, цукрові буряки, технічні і зернові культури.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2016.76.50-61>

УДК: 911.3

Вступ. Постановка проблеми. Агросектор України з його базовою складовою – сільським господарством – є системоутворюючим у національній економіці, формуючи фактори суверенності держави – продовольчу і (у визначених межах) економічну, екологічну та енергетичну безпеку держави і забезпечуючи розвиток технологічно пов'язаних галузей економіки. Україна є лідером

в експорті цілої низки сільгоспкультур (передусім зернових) і рослинних жирів (соняшникової олії). Завдяки наявному потенціалу для свого розвитку вітчизняний агросектор може стати рушієм розвитку національної економіки, надаючи імпульс інвестиційному, технологічному та соціальному піднесенню України. Водночас трансформаційні процеси в економіці України і сільському господарстві протягом 1990–2015 рр., зумовлені його переходом на засади ринкового функціо-

нування і розвитку, відсутність чіткої та послідовної аграрної політики в державі призвели до існування значної кількості проблем в галузі і диспропорцій у структурі виробництва агропродукції. Все це й обумовило своєчасність та необхідність даного дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми функціонування і розвитку АПК України присвячені дисертаційні роботи М. Паламарчука, Р. Язиніної [16], Г. Балабанова [1], М. Книш, В. Нагірної [8]. Ними опрацьовані теоретико-методичні основи формування і системного дослідження агропромислових комплексів, умови їхнього формування, структура і територіальна організація, охарактеризовано зернопродуктовий, плодоовочевий і тваринницько-промислові комплекси. Теоретико-методичні основи функціонування АПТК, умови і фактори їхньої територіальної організації, розвиток промислової інтеграції в Україні в кінці ХІХ–на початку ХХ ст., особливості сучасного стану і розміщення рослинницько- і тваринницько-продуктових підкомплексів та інші питання розкрито у працях М. Пістуна, В. Гуцала і Н. Мезенцевої [10]. Водночас питання динаміки виробництва продукції рослинництва і тваринництва, зміни структури посівів сільгоспкультур та структури виробництва сільгосппродукції у період переходу агросектору на ринкові засади функціонування залишаються переважно в полі зору вчених-економістів Л. Дейнека, А. Коваленка, П. Коренюка, І. Кириленка, В. Дем'янчука, С. Сегеди, Н. Дзюбенко та інших.

Серед вчених-географів питанню оцінки сучасного стану, тенденцій та перспектив структурних внутрішньогалузевих та міжгалузевих зрушень в АПК Буковини у період переходу до ринкової економіки присвячені праці В. С. Грицьку [2; 3]. Нею досліджено вплив структурних зрушень в АПК на стан навколишнього середовища, зайнятість населення, розвиток господарства регіону загалом та його зовнішньоекономічні зв'язки, запропонована модель оптимізації структурних зрушень на перспективу. Обґрунтування територіальної організації, особливостей інтеграційних процесів, методів та підходів до вивчення АПК Західноукраїнського регіону (Волинської, Львівської, Рівненської, Тернопільської, Івано-Франківської, Чернівецької і Закарпатської областей) в умовах аграрної реформи та переходу до ринкових форм господарювання здійснено П. Сухим [11]. Трансформаціям в аграрній сфері в період її переходу на ринкові засади функціонування присвячений і один з параграфів монографії К. Мезенцева, Г. Підгрушного та Н. Мезенцевої «Регіональний розвиток в Україні: суспільно-просторова нерівність і поляризація». Аналіз тенденцій розвитку галузей рослинництва і тваринництва в період трансформаційних перетворень економіки України та сучасний стан розвитку агровиробництва в державі є одним з аспектів дисертаційного дослідження М. Заячука «Формування та геопросторова організація фермерства України».

Незважаючи на численні дослідження з даної проблематики, деякі аспекти сучасного стану галузей агросектору і перспектив їхнього розвитку залишаються недостатньо дослідженими. Особливо актуальними є виявлення екологічних наслідків, спричинених диспропорціями у структурі виробництва агропродукції, в контексті інтеграції держави до продовольчих ринків світу та підписання угод про асоціацію з ЄС і створення ЗВТ з Канадою [12; 13].

Формулювання цілей статті. Постановка завдання. Завданнями цієї статті є: 1) виявлення внутрішніх та зовнішніх чинників впливу на стан агросектору у 1990–2015 рр.; 2) аналіз сучасного стану галузей тваринництва і рослинництва в регіонах України і виявлення основних проблем їхнього розвитку; 3) виявлення диспропорцій в галузевій структурі виробництва сільгосппродукції (в т.ч. у структурі виробництва м'яса); 4) аналіз екологічних наслідків, спричинених диспропорціями у структурі виробництва агропродукції, для сталого розвитку землеробства та агросектору держави загалом; 5) виявлення можливих шляхів подальшого розвитку рослинництва України з урахуванням тенденцій на світових продовольчих ринках.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці ХХ ст. сільське господарство було однією із найважливіших галузей економіки України. Рівень його розвитку значною мірою визначав продовольчу безпеку держави, якість харчування населення і, відповідно, стан його здоров'я. За поголів'ям ВРХ (24,6 млн. гол.), в т.ч. корів (8,3 млн.), і птиці (246,1 млн.) Україна посідала 2 місце серед 39 держав Європи, свиней (19,9 млн.) – 3 місце, овець (8,4 млн.) – 7. Це давало змогу державі бути важливим гравцем на європейському продовольчому ринку. За виробництвом м'яса (4,36 млн. т) держава у 1990 р. займала 13 місце серед 39 європейських країн, молока (24,5 млн. т) – 7, яєць (16,3 млн. т) – 4 місце [5].

Високий рівень розвитку тваринництва давав змогу державі виробляти достатню кількість продукції для забезпечення власних потреб. Виробництво усіх видів м'яса у розрахунку на 1 особу в більшості регіонів України становило понад 90–120 кг, молока – близько 400–800 кг і забезпечувало щорічні потреби у цій продукції згідно з раціональними нормами споживання (80 і 380 кг на 1 особу). Лише на Сході країни (Донецькій, Луганщині, Харківщині, Дніпропетровщині), Прикарпатті (Львівщині, Івано-Франківщині), Закарпатті та Київщині обсяги виробництва м'яса (у межах 45–70 кг на 1 особу) були недостатніми для гарантування продовольчої безпеки населенню цих областей. Водночас виробництво молока і молочних продуктів у розрахунку на 1 особу було недостатнім у 5 областях України – Донецькій, Закарпатській, Луганській, Дніпропетровській і Київській.

Однак, після 1991 р. розвиток сільського господарства України відбувався в умовах трансформаційних перетворень її економіки, які

супроводжувались кризовими явищами і спадом виробництва основних видів сільгосппродукції. На ситуацію в агросекторі держави значно впливали як внутрішні чинники, так і зовнішні. Основними внутрішніми факторами низької економічної ефективності виробництва продукції АПК України у період переходу до ринкових засад функціонування і розвитку є висока собівартість виробництва сільгосппродукції внаслідок високої енерговитратності та залежності від імпорتنих паливно–енергетичних ресурсів; недостатня конкурентоспроможність вітчизняних плеїнних (генетичних) ресурсів внаслідок відсутності державної підтримки системи селекції у тваринництві та птахівництві на підприємствах

АПК України і слабкої матеріально–технічної бази селекційно–насінницького комплексу, наукових установ та їхніх дослідних господарств; недостатній рівень розвитку об'єктів транспортно–логістичної та фінансово–кредитної інфраструктури аграрного ринку і недосконалість каналів та умов просування сільгосппродукції на світові продовольчі ринки; відсутність пріоритетності державної підтримки розвитку агросектору України і цілісної національної політики довгострокового закріплення на світових аграрних ринках тощо [6].

Серед головних зовнішніх чинників, які перешкоджають ефективному розвитку агросектору України протягом останніх 15 років (2000–15), варто відзначити вплив кон'юнктури світових продоволь-

Таблиця 1

Динаміка поголів'я худоби в Україні, 1990–2014 рр.

	Поголів'я ВРХ				Поголів'я корів				Поголів'я свиней			
	Чисельність, тис. гол.		Зменшення, тис. голів	Співвідношення чисельності 2014 р. до 1990 р., %	Чисельність, тис. гол.		Зменшення, тис. голів	Співвідношення чисельності 2014 до 1990, %	Чисельність, тис. гол.		Зменшення, тис. голів	Співвідношення чисельності 2014 р. до 1990 р., %
	1990	2014			1990	2014			1990	2014		
Україна	24623	3 884	20 739	15,8	8 378	2 263	6 115	27	19 427	7 351	12 076	37,8
АРК*	836	134	702	16	253	65	188	25,7	498	156	314,3	31,3
області												
Вінницька	1 247	291	956	23,3	434	162	272	37,3	1 196	362	834	30,3
Волинська	912	168	744	18,4	313	112	201	35,8	470	293	177	62,3
Дніпропетровська	1 291	131	1159	10,1	439	76	363	17,3	1 335	530	805	39,7
Донецька	1066	95	971	8,9	378	50	329	13,2	978	479	500	49
Житомирська	1 155	184	971	15,9	395	119	276	30,1	542	180	362	33,2
Закарпатська	353	132	221	37,4	142	94	48	66,2	343	280	63	81,6
Запорізька	1 083	106	977	9,8	365	59	306	16,2	1 034	322	713	31,1
Івано-Франківська	582	169	413	29	220	107	113	48,6	299	307	-8	102,7
Київська	1308	136	1172	10,4	474	73	401	15,4	853	528	326	61,9
Кіровоградська	888	108	780	12,2	314	59	255	18,8	843	256	588	30,4
Луганська	853	72	781	8,4	298	36	259	12,1	653	67	586	10,3
Львівська	1 095	210	885	19,2	405	137	268	33,8	384	340	44	88,5
Миколаївська	820	132	688	16,1	281	82	199	29,2	768	129	639	16,8
Одеська	1 060	192	869	18,1	346	105	241	30,3	1 021	371	650	36,3
Полтавська	1 258	257	1002	20,4	410	129	281	31,5	1 316	408	908	31
Рівненська	810	154	656	19	270	104	166	38,5	515	296	219	57,5
Сумська	929	148	781	15,9	351	85	266	24,2	838	159	678	19
Тернопільська	931	163	767	17,5	303	100	203	30	528	427	101	80,9
Харківська	1 275	192	1083	15,1	415	93	322	22,4	1 086	297	789	27,3
Херсонська	866	114	752	13,2	272	72	200	26,5	988	180	809	18,2
Хмельницька	1 166	230	936	19,7	392	140	252	35,7	776	343	433	44,2
Черкаська	959	193	766	20,1	309	91	218	29,4	1 057	438	619	41,4
Чернівецька	448	98	350	21,9	146	60	86	41,1	347	154	193	44,4
Чернігівська	1 434	209	1225,3	14,6	456	120	336	26,3	761	207	554	27,2

* дані за 2013 рік

Складено і розраховано за [4]

чих ринків на виробництво сільгосппродукції та відкриття внутрішнього продовольчого ринку держави для ввезення продовольчих товарів з європейських, азійських та інших країн після її вступу до СОТ.

Сукупність згаданих внутрішніх і зовнішніх чинників призвели до збитковості виробництва продукції тваринництва, недостатньої її конкурентоспроможності на зовнішніх ринках і, як наслідок, до стрімкого скорочення поголів'я худоби. Протягом останніх 25 років загальна кількість ВРХ в державі зменшилася на 20,7 млн. гол. (майже на 80%), у т.ч. корів — на 6,1 млн. гол. (приблизно на 70%), свиней — 12,1 млн. гол. (більш як на 60%). Так, якщо на початку 1991 р. майже в усіх областях України чисельність великої рогатої худоби і свиней становила 800 тис.–1,4 млн. гол., а корів — близько 300–500 тис. гол., то у 2014 р. — менше 200–400 і 150 тис. голів. Загальні обсяги зменшення стада ВРХ в областях України складають понад 600–900 тис. гол., у т.ч. корів — близько 150–400 тис., свиней — від 220–330 до 800–900 тис. голів.

Найбільші темпи скорочення поголів'я *корів і ВРХ* (на 70–87 та 84–92%) спостерігалися у східних (Харківській, Луганській, Донецькій, Запорізькій),

центральної (Кіровоградській, Дніпропетровській), південних (Миколаївській, Херсонській) і північних (Київській, Сумській, Чернігівській) областях. Зменшення загальної чисельності стада корів у цих регіонах протягом 1990–2014 рр. становить 200–400 тис. гол., ВРХ — 700–1200 тис. гол. у кожному. На ці регіони припадає понад 50% загального скорочення поголів'я цих тварин. Досить значним (на 200–320 і 670–1200 тис. гол.) було скорочення поголів'я цих тварин і в інших регіонах України, зокрема у західних і центральних (Вінницька, Полтавська, Черкаська) областях.

Поголів'я *свиней* протягом 1990–2014 рр. найбільшою мірою (на 80–90%) зменшилося у північних (Сумській), східних (Луганській) і південних (Миколаївській, Херсонській) областях. У цих регіонах кількість стада тварин зменшилася приблизно на 600–800 тис. гол. у кожному. Значним було зменшення їхнього поголів'я і в Полтавській (більш як 900 тис. гол.), Дніпропетровській (понад 800 тис.), Запорізькій (більш як 700 тис.), Одеській (650 тис.), Черкаській, Кіровоградській і Чернігівській (понад 550–600 тис. гол.) областях (табл.1).

Таблиця 2

Динаміка загальних обсягів внесеної органіки та на 1 га посівів сільгоспкультур в областях України у 1990–2014 рр.

	Загальний обсяг внесених органічних добрив, млн. т		Зменшення, млн. т	Обсяг внесення 2014 р. до 1990 р., %	Обсяг внесених органічних добрив на 1 га посівної площі, т		Зменшення, тонн	Обсяг внесення 2014 р. до 1990 р., %
	1990	2014			1990	2014		
Україна	257,3	9,86	247,5	3,8	8,6	0,5	8,1	5,8
АРК*	9,51	0,26	9,25	2,7	8,2	0,5	7,7	6,1
області:								
Одеська	9,81	0,05	9,76	0,5	5,3	0,0	5,3	0
Херсонська	9,78	0,04	9,74	0,4	6,4	0,1	6,3	1,6
Запорізька	10,74	0,11	10,63	1	6,5	0,1	6,4	1,5
Чернівецька	3,46	0,06	3,4	1,7	11,6	0,5	11,1	4,3
Івано-Франківська	5,06	0,45	4,78	8,9	15,3	2,9	12,4	19
Миколаївська	8,87	0,14	8,73	1,6	5,8	0,2	5,6	3,4
Рівненська	9,67	0,19	9,48	2	15,4	0,8	14,6	5,2
Тернопільська	10,28	0,27	10,01	2,6	12,3	0,5	11,8	4,1
Дніпропетровська	10,76	0,37	10,39	3,4	5,8	0,3	5,5	5,2
Полтавська	14,84	1,53	13,28	10,3	8,8	1,2	7,6	13,6
Київська	13,57	1,43	12,14	10,5	10,5	1,7	8,8	16,2
Волинська	9,91	0,39	9,52	3,9	15,7	1,9	13,8	12,1
Донецька	10,5	0,18	10,32	1,7	7,3	0,2	7,1	2,7
Житомирська	10,81	0,35	10,46	3,2	9,4	0,6	8,8	6,4
Сумська	11,11	0,39	10,72	3,5	8,8	0,4	8,4	4,5
Харківська	12,81	0,51	12,3	4	7,4	0,4	7,0	5,4
Хмельницька	13,6	0,54	13,06	4	11,2	0,6	10,6	5,4
Чернігівська	14,39	0,71	13,68	4,9	10,1	0,8	9,3	7,9

* дані за 2013 рік

Складено і розраховано за [4]

Стрімке зменшення поголів'я ВРХ, у т.ч. корів, та свиней в регіонах України негативно вплинуло на стан землеробства держави. Протягом 1990–2015 рр. загальні обсяги внесених органічних добрив зменшилися майже на 250 млн. т (більш як на 95 відсотків). Найбільш суттєво кількість внесеної органіки зменшилася на Харківщині, Київщині, Хмельниччині, Полтавщині та Чернігівщині. Загальний обсяг внесених добрив у них скоротився на 12–14 млн. т (на 90–96%), а на 1 га посівної площі – 7–11 т (на 84–92%). Тривожною була ситуація і на Тернопільщині, Донеччині, Дніпропетровщині, Житомирщині, Запоріжжі, Сумщині. У цих регіонах внесення органіки зменшилося на 10–11 млн. т (на 97–99%). На 1 га посівів обсяги внесених добрив зменшилися на 5,5–12 т, або більш як на 94–96%.

Окрім того, майже не вносилися органічні добрива у південних (Миколаївській, Одеській і Херсонській) областях. Порівняно з 1990 р., загальні обсяги їхнього внесення у цих регіонах скоротилися майже на 9–10 млн. т, а на 1 га усіх посівів усіх сільгоспкультур – на 5–6 т. Загалом як видно з таблиці 2, у всіх регіонах України (крім Полтавської і Київської областей) 2014 р. вносилося лише 0,4–8,9% органіки від рівня 1990 р.

Крім зменшення загальних обсягів внесених органічних добрив в областях України, стрімке скорочення поголів'я худоби протягом 1990–2014 рр. негативно вплинуло на розвиток і функціонування тваринництва в Україні. Висока собівартість виробництва продукції галузі та відсутність пріоритетності державної підтримки її розвитку зумовили відсутність інтересу товаровиробників до утримання корів і ВРХ, свиней та від'ємну динаміку обсягів виробництва продукції. Порівняно з 1990 р., виробництво молока в Україні у 2014 р. зменшилося на 13,3 тис. т (у 2,2 рази), м'яса – майже на 2 млн. т (в 1,8 раза). Найбільш помітно (більш як у 3–3,5 рази) виробництво молока скоротилося у північних (Київській, Чернігівській, Сумській) і східних (Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Луганській, Харківській) областях та АРК. Протягом останніх 25 років обсяги його виробництва у цих регіонах зменшилися на 600 тис.–1 млн. т. Значним (на 500–600 тис. т, або у 2–2,5 рази) було скорочення виробництва молока на Херсонщині, Хмельниччині, Черкащині, Житомирщині, Полтавщині, Кіровоградщині, Одещині.

Загальні обсяги виробництва м'яса найпомітніше скоротилися у північних, центральних (Кіровоградській, Полтавській), південних і східних (Запорізькій) областях. Виробництво м'ясної продукції в цих регіонах зменшилося на 100–200 тис. т (у 3–5 разів) у кожному. Більш як на 110–130 тис. т скоротилися обсяги виробництва цієї продукції і в Донецькій, Черкаській, Харківській областях.

Зменшення загальних обсягів виробництва м'ясної продукції в Україні відбувалося на фоні стрімкого скорочення виробництва яловичини і телятини та свинини. Протягом 1990–2014 рр. виробництво м'яса ВРХ в Україні зменшилося

приблизно на 1,6 млн. т, або майже на 80%. У північних, центральних, південних (Миколаївській і Одеській) і східних областях обсяги виробництва цього м'яса зменшилися більш як на 75–85%, у західних регіонах – приблизно на 40–70%. Найбільше скорочення обсягів виробництва цієї продукції було в Київській (на 112 тис. т), Вінницькій (на 96 тис.) і Чернігівській (на 94 тис.) областях. Значним (у межах 60–80 тис. т) було скорочення обсягів виробництва яловичини на Львівщині, Тернопільщині, Хмельниччині, Житомирщині, Одещині, Полтавщині, Черкащині, Донеччині, Запоріжжі та Харківщині.

Виробництво свинини в Україні з 1990 по 2014 р. зменшилося на 834 тис. т, або більш як на половину (на 53%). Найбільше (на 73–82%) обсяги її виробництва зменшилися на Вінниччині, Луганщині, Чернігівщині, Сумщині та Миколаївщині. Досить помітним (приблизно на 50–70%) було скорочення виробництва цього м'яса у Полтавській, Дніпропетровській, Одеській, Херсонській, Запорізькій, Харківській, Кіровоградській і Черкаській областях. Водночас, на фоні збільшення його виробництва протягом 2000–14 рр. у західних (Львівському, Тернопільському, Хмельницькому, Чернівецькому) і східних (Донецькому) регіонах, зменшення обсягів виробництва свинини у них були менш помітними (табл. 3).

На відміну від виробництва яловичини і свинини, більш швидка окупність витрат на вирощування свійської птиці внаслідок вищого коефіцієнту обігу оборотних засобів порівняно з іншими галузями тваринництва призвела до нарощування виробництва м'яса птиці. У порівнянні з 1990 р. вони збільшилися на 456 тис. т, або на 64%. Значне зростання виробництва цієї продукції відбулося внаслідок суттєвого збільшення обсягів її виробництва у Черкаській, Вінницькій, Волинській, Київській, Дніпропетровській, Рівненській, Івано–Франківській, Львівській, Хмельницькій, Чернівецькій і Тернопільській областях. Порівняно з 1990 р. виробництво м'яса птиці у цих регіонах збільшилося на 15,4–894,4% (на 1,4–240 тис. т).

Зменшення виробництва яловичини і свинини та збільшення обсягів забою свійської птиці майже у всіх областях України протягом 1990–2000 рр. призвели до структурних диспропорцій у виробництві м'яса. Так, ще у 1990 частка яловичини у структурі виробництва м'яса в регіонах становила понад 35–50%, свинини – 25–45%, птиці – від 10–15 до 25%. Однак внаслідок збитковості виробництва яловичини у 1995–2014 рр. в регіонах країни її частка у структурі виробництва м'ясної продукції зменшилася у 2–5 разів і становила у 2014 р. 10–25%. Водночас, менший рівень збитковості виробництва свинини і м'яса птиці в більшості областей та прибутковість їхнього виробництва в кількох регіонах у 2000–14 рр. обумовили значне збільшення їхній часток у структурі виробництва м'яса.

Як наслідок, у 2014 р. м'ясо птиці становило більше 70–75% загальної кількості виробленого м'яса в Київській, Вінницькій, Черкаській, Дніпропетровській областях і АРК (2013 р.).

У південних (Одеській, Миколаївській), східних (Донецькій, Запорізькій), центральних (Кіровоградській, Полтавській), північних (Житомирській, Чернігівській) та західних областях понад 50–70% всього виготовленого м'яса становила свинина.

Несприятлива ситуація характерна і для розвитку галузей рослинництва України – буряківництва, овочівництва і картоплярства. Так, ще наприкінці ХХ ст. цукрова промисловість була однією з найрозвинутіших галузей економіки держави, яка за кількістю підприємств, рівнем технічного оснащення, виробничою потужністю, обсягом виробленої продукції посідала одне з провідних місць в економіці. Ще недавно Україна мала 192 заводи, які виробляли близько 5–6 млн. т цукру (понад 10% світового та більше 70% виробництва

колишнього СРСР) і займала провідне місце в світі за посівами (1,6 млн. га) цукрових буряків. Такий рівень розвитку галузі забезпечував країні одне з провідних місць серед країн–експортерів цукру. Для економіки України вона мала стратегічне значення, адже була однією з головних, яка підтримувала життєвий рівень села і давала надходження до бюджетів усіх рівнів. Цукрові заводи були осередками формування соціальної сфери сільських і міських населених пунктів (шкіл, дитсадків, лікарень, їдалень, магазинів, будинків побуту, гуртожитків, житлових будинків).

Однак, після 1991 р. внаслідок дії низки об'єктивних та суб'єктивних причин, зокрема відсутності державної політики на збереження, підтримку і розвиток галузі, цукрова промисловість почала занепадати. Внаслідок низького рівня

Таблиця 3

Динаміка виробництва м'ясної продукції в областях України у 1990–2014 рр., тис. т

	Яловичина		Приріст/ зменше- ння, тис. т	Обсяг виробни- цтва 2014 р. до 1990 р., %	Свинина		Приріст/ зменше- ння, тис. т	Обсяг виробни- цтва 2014 р. до 1990 р., %	М'ясо птиці		Приріст/ зменше- ння, тис. т	Обсяг виробни- цтва 2014 р. до 1990 р., %
	1990	2014			1990	2014			1990	2014		
Україна	1985,4	412,7	-1572,7	20,8	1576,3	742,6	-833,7	47,1	708,4	1164,7	456,3	164,4
АРК*	67,7	15,4	-52,3	22,7	47,4	36,3	-11,1	76,6	76,5	71,9	-4,6	94
області												
Вінницька	118	22,3	-95,7	18,9	87,1	20,5	-66,6	23,5	24,5	219,6	195,1	896,3
Волинська	68,2	13,7	-54,5	20,1	28,8	34,2	5,4	118,8	9	67,9	78,9	754,4
Дніпропетровська	93,7	11,3	-82,4	12,1	104,3	49,1	-55,2	47,1	62,9	163	100,1	259,1
Донецька	88,3	9,3	-79	10,5	94,9	65,5	-29,4	69	53,4	28,6	-24,8	53,6
Житомирська	91,8	15,6	-76,2	17	46,9	25,1	-21,8	53,5	16,4	7,2	-9,2	43,9
Закарпатська	28	16	-12	57,1	26,3	31,7	5,4	120,5	9,6	8,7	-0,9	90,6
Запорізька	77,3	10,5	-66,8	13,6	84,7	39	-45,7	46	32,2	13,8	-18,4	42,9
Івано-Франківська	52,8	27,7	-25,1	52,5	25,2	33,5	8,3	132,9	14,4	20,5	6,1	142,4
Київська	130,2	18,1	-112,1	13,9	83	56,9	-26,1	68,6	49,9	158,4	108,5	317,4
Кіровоградська	68,7	15	-53,7	21,8	67,5	27	-40,5	40	20,5	10,1	-10,4	49,3
Луганська	67,7	10,2	-57,5	15,1	55,7	11,4	-44,3	20,5	40,5	14,9	-25,6	36,8
Львівська	91,2	29	-62,2	31,8	50,3	42,6	-7,7	84,7	37,8	49,9	12,1	132
Миколаївська	61,1	14,3	-46,8	23,4	62,7	11,4	-51,3	18,2	24,8	9,7	-15,1	39,1
Одеська	79,5	15,9	-63,6	20	89,6	24,8	-64,8	27,7	55,4	2,7	-52,6	4,9
Полтавська	97,4	23	-74,4	23,6	100,8	48,6	-52,2	48,2	23	5,7	-17,3	24,8
Рівненська	62,7	17,3	-45,4	27,6	43,2	21,8	-21,4	50,5	8,6	20	11,4	232,6
Сумська	68,1	17,4	-50,7	25,6	64,3	14	-50,3	21,8	18,4	12	-6,4	65,2
Тернопільська	76,4	13,6	-62,8	17,8	36	28,4	-7,6	78,9	9,1	10,5	1,4	115,4
Харківська	101,5	26	-75,5	25,6	82,3	32,9	-49,4	40	39,8	34,3	-5,5	86,2
Херсонська	60,7	16,2	-44,5	26,7	78,6	23,9	-54,7	30,4	24,6	7,7	-16,9	31,3
Хмельницька	93,2	24,3	-68,9	26,1	49,1	28,8	-20,3	58,7	10,3	13,4	3,1	130,1
Черкаська	92,5	19,3	-73,2	20,9	72,7	36,7	-36	50,5	26,9	267,5	240,6	994,4
Чернівецька	38,5	11	-27,5	28,6	29,8	17,2	-12,6	57,7	10,2	12,3	2,1	120,6
Чернігівська	110,2	15,8	-94,4	14,3	65,1	17,6	-82,7	27	9,7	6,3	-3,4	64,9

* дані за 2013 рік

Джерело [4]

рентабельності або збитковості виробництва цукрових буряків їхні посіви в Україні протягом 20 років скоротилися більш як у 6 разів (на 1,2 млн. га). Так, якщо 1995 р. ними було засіяно близько 1,5 млн. га (5% усієї посівної площі України), то в минулому (2015) році – лише 239 тис. га (менше 1%).

Стрімке скорочення посівів цукрових буряків протягом 1995–2014 рр. призвело до значного скорочення обсягів їхнього виробництва. Порівняно з 1990 р., обсяги їхнього валового збору в Україні скоротилися майже втричі (у 2,8 рази). Так, якщо на початок 1991 р. в державі зібрано 44,3 млн. т цієї культури, то в 2014 р. – близько 16 млн. т. Найбільш стрімке зменшення виробництва цукрових буряків характерне для Миколаївської, Дніпропетровської та Сумської областей. Обсяги їхнього збору в цих областях зменшилися у 15, 23,5 і майже 40 разів. Суттєве скорочення виробництва цієї культури у них зумовлене найбільшими темпами скорочення її посівів серед областей України (у понад 20–50 і 100 разів).

Значно зменшився валовий збір цукрових буряків на Черкащині, Кіровоградщині та Прикарпатті (Івано–Франківщині і Буковині). Порівняно з 1990 р., їхній валовий збір у 2014 р. зменшився у 5–9 разів. На Поділлі і в західних (Львівській, Волинській та Рівненській) областях виробництво цукрових буряків зменшилося приблизно у 2–4 рази. Загальне ж скорочення обсягів їхнього виробництва в областях України становило від 500 тис. до 3,2 млн. т у кожній. За цим показником в Україні «лідують» Черкаська, Сумська, Полтавська, Вінницька і Кіровоградська області [14].

Протягом 1995–2014 рр. в країні не приділялася достатня увага й розвитку інших важливих галузей

агросектору України – овочівництву і картоплярству. Внаслідок відсутності державної підтримки на їхнє збереження і розвиток, виробництво продукції цих галузей (як і буряківництва) у більшості областей України у 1995–2014 рр. було збитковим або малорентабельним, що негативно вплинуло на їхній розвиток. Так, якщо у 1990–2000 рр. посіви овочів і картоплі в Україні збільшилися на 82 і 200 тис. га, то протягом 2000–15 рр. відбулося суттєве (на 100 і більш як 330 тис. га) їхнє зменшення. Ще у 2000 р. у 13 регіонах країни посівні площі овочів становили 20–40 тис. га, картоплі – 50–121 тис. Однак внаслідок низького або нестабільного рівня рентабельності виробництва цієї продукції майже у всіх областях України їхні посіви у 2015 р. становили лише 10–20 і 16,5–70 тис. га.

На відміну від попередніх років, пріоритетом сільського господарства у 1990–2000–х рр. стало виробництво високоприбуткових, однак ґрунтовиснажуючих *технічних* (соняшнику, ріпаку та сої) і водоемних *зернових* (кукурудзи) культур. Наявність родючих земель, сприятлива кон'юнктура світових продовольчих ринків у сукупності зі зручним і дуже зручним (за індексом зручності для розвитку економічних зв'язків, розрахованим Г.Підгрушним на основі графової моделі) транспортно-географічним положенням регіонів України щодо основних ринків збуту, лібералізацією зовнішньої торгівлі внаслідок вступу держави до СОТ та зняттям країною обмежень на експорт зерна у 2010 р. сприяли значному збільшенню обсягів виробництва згаданих культур. У порівнянні з 1990 р. валовий збір соняшнику зріс майже у 4 рази (на 7,5 млн. т), кукурудзи – 6,1 рази (23,8 млн.), ріпаку – у 17 разів (2,1 млн.), сої – приблизно у 40 разів (3,8 млн. т). При цьому, помітне зростання виробництва цих культур

Таблиця 4

Динаміка структури посівів основних сільськогосподарських культур в Україні, 1990–2015 рр.

	1990	2000	2010	2015	Збільшення (зменшення)		Частка у структурі посівів, %		Частка в загальній посівній площі, %	
					тис. га	разів	1990	2015	1990	2015
Вся посівна площа, тис. га	32 406	27 173	26 952	26 717	-5 148	1,2	-	-	100	100
Технічні культури	3 751	4 187	7 296	8 210	4 459	2,2	100	100	11,6	30,7
в тому числі										
цукровий буряк	1 607	856	501	239	-1 368	-6,7	42,8	2,9	5	0,9
соняшник	1 636	2 943	4 572	4 965	3 329	3	43,6	60,5	5,1	18,6
соя	93	65	1 076	2 147	2 054	23,1	2,5	26,2	0,3	8
ріпак	90	214	907	684	594	7,6	2,4	8,3	0,3	2,6
Зернові та зернобобові	14 583	13 646	15 090	14 728	145	1,01	100	100	45,0	55,1
в тому числі										
кукурудза	1 234	1 364	2 709	4 137	2 903	3,4	8,4	28,1	3,8	15,5
зернобобові культури	1 424	408	429	251	-1 173	-5,7	9,7	1,7	4,4	0,9
Кормові культури	11 999	7 063	2 599	1 965	-10 034	-6,1	100	100	37	7,4

Джерело [4]

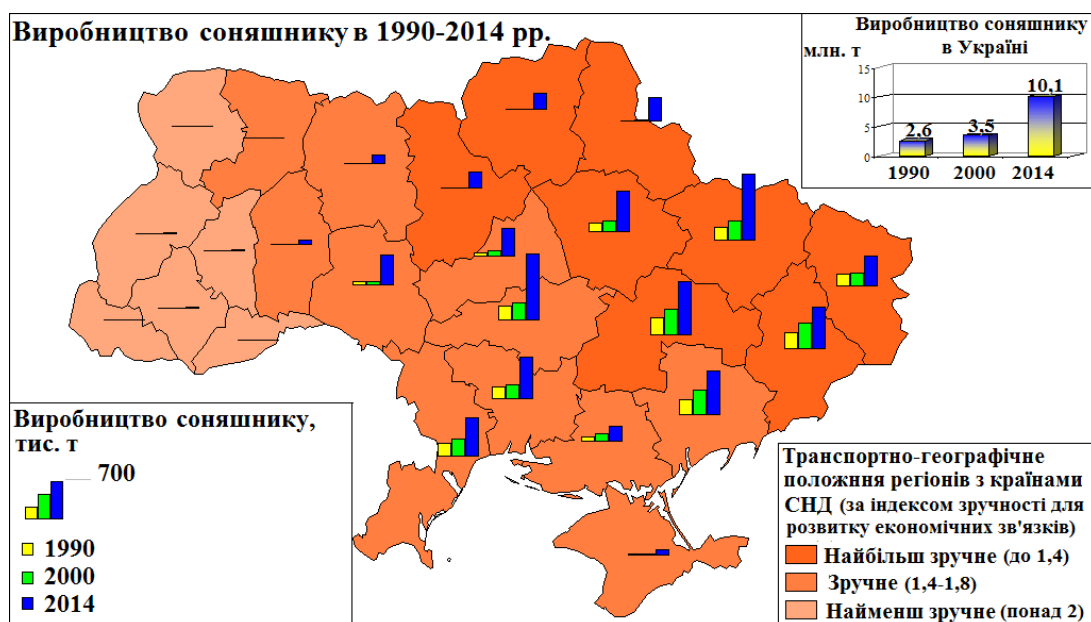

Рис. 1. Динаміка виробництва соняшнику в регіонах України, 1990–2014 рр.
Побудовано за даними Державної служби статистики України та Атласу
«Україна. Промисловість та інвестиційна діяльність»

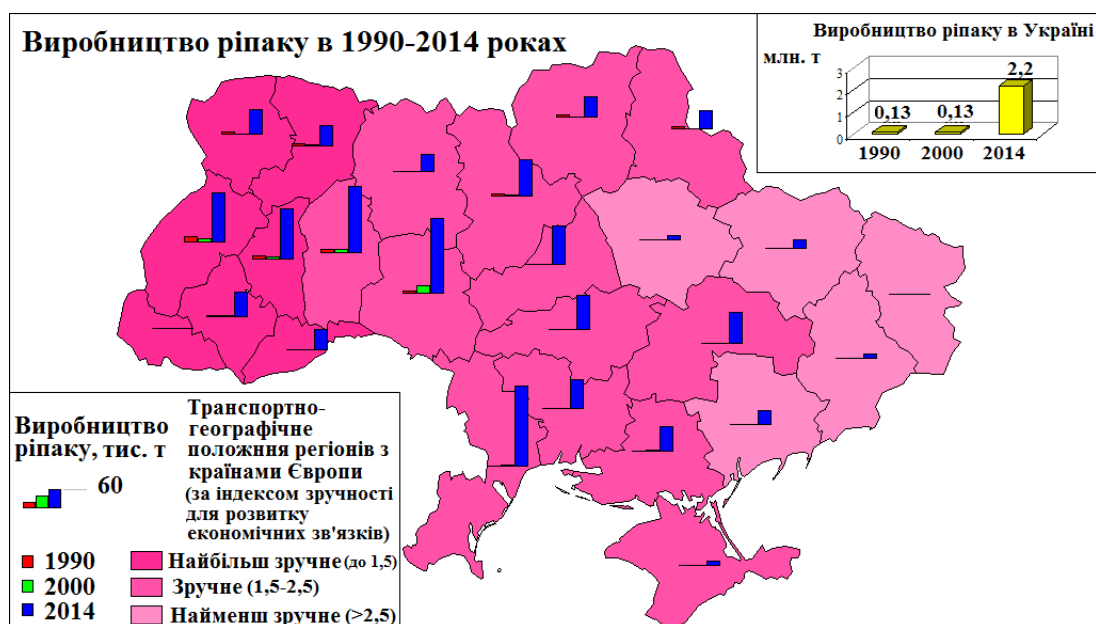

Рис. 2. Динаміка виробництва ріпаку в регіонах України у 1990–2014 рр.
Побудовано за даними Державної служби статистики України та Атласу
«Україна. Промисловість та інвестиційна діяльність»

відбулося протягом 2000–2014 рр. Так, якщо 2000 р. обсяги збору цих культур були на рівні 1990 р. (ріпак і соя), трохи більшими (соняшник) або меншими (кукурудза), то в 2014 р. приріст їхнього виробництва становив 2; 4; 7,5 і 24 млн. т. відповідно. Зростання валового збору цих культур має регіональні особливості.

Так, збільшення виробництва *соняшнику* в Україні пов'язане передусім зі значним збільшенням обсягів його валового збору у східних, центральних і південних регіонах, *ріпаку і сої* – на Поділлі, у західних, північних, центральних і південних областях (рис. 1, 2, 3). Порівняно з 1990 і 2000 рр., виробництво цих культур у згаданих областях

збільшилося на 440–915 тис. т (в 2,5–5 разів) і на 50–250 тис. (6–1218 разів) та 130–630 тис. т (19–1300 разів) у кожній. Крім того, значно збільшився валовий збір соняшнику в північних областях і на Хмельниччині. Зокрема, виробництво цієї культури на Сумщині збільшилося у 16 разів (на 400 тис. т), Київщині – 54 рази (295 тис. т), Чернігівщині – 137 разів (на 300 тис.), Хмельниччині – більш як у 200 разів (87 тис. т), Житомирщині – у понад 840 разів (на 170 тис. т). Обсяги валового збору ріпаку і сої суттєво зросли також у центральних (Черкаській, Кіровоградській і Полтавській) та західних (Львівській, Івано-Франківській, Чернівецькій, Рівненській та Волинській) областях.

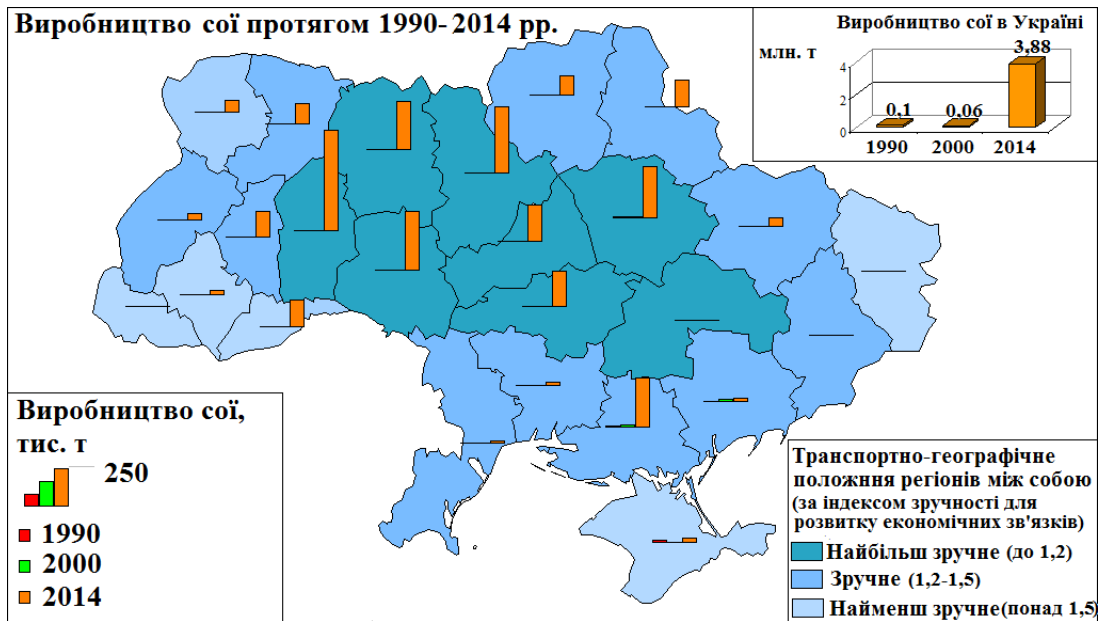

Рис. 3. Динаміка виробництва сої в регіонах України у 1990–2014 рр.
Складено за даними Державної служби статистики України та Атласу «Україна. Промисловість та інвестиційна діяльність»

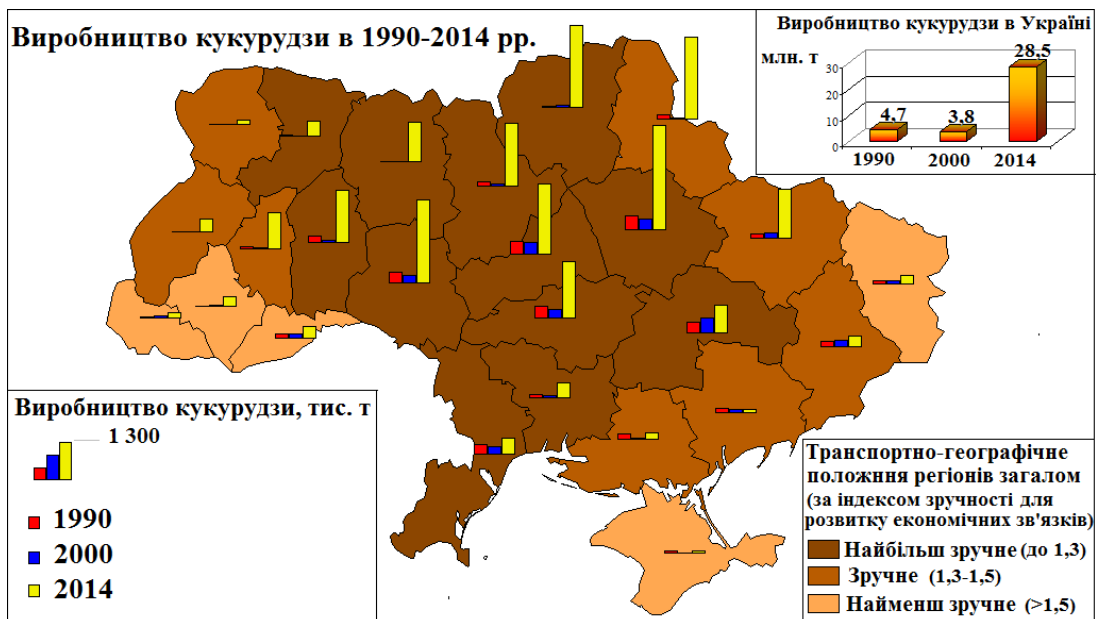

Рис. 4. Динаміка виробництва кукурудзи в регіонах України у 1990–2014 рр.
Складено за даними Державної служби статистики України та Атласу «Україна. Промисловість та інвестиційна діяльність»

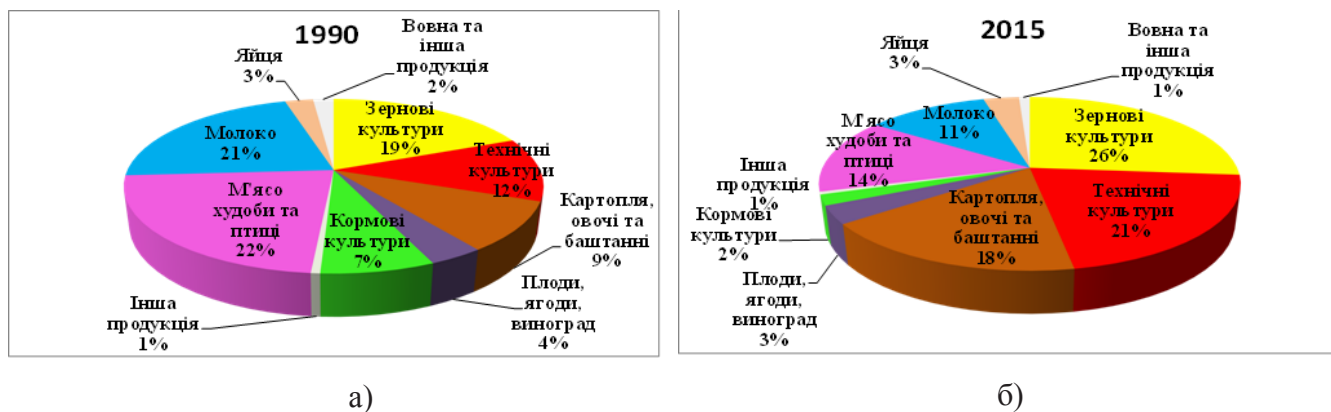

Рис. 5. Структура виробництва сільгосппродукції в Україні у 1990 р. (а) і 2015 р. (б)

Порівняно з 1990 р. обсяги їхнього виробництва у 2014 р. зросли у 7–11, 30, 83, 1093 та в 30, 50, 60, 113, 344 і 1366 разів.

Збільшення обсягів виробництва *кукурудзи* в Україні в 6 разів (майже на 24 млн. т) протягом 1990–2014 рр. зумовлене випереджаючими темпами зростання її валового збору в центральних і північних регіонах країни та на Поділлі (рис. 4). Порівняно з 1990 р., виробництво цієї культури на Вінниччині, Сумщині, Чернігівщині, Полтавщині збільшилося на 2,3–2,9 млн. т (у 7, 17 і 36 разів) у кожній. В інших північних і центральних регіонах (Житомирщина, Київщина, Кіровоградщина, Черкащина), а також на Хмельниччині валовий збір кукурудзи зріс на 1,26–1,87 млн. т, або у 4,3–7,5 та 11 і 38 разів. Значно (у 9–15 разів) збільшився її збір у західних (Львівській, Волинській, Рівненській, Івано–Франківській, Тернопільській) областях і на Харківщині.

Збільшення валового збору високорентабельних експортоорієнтованих культур і зменшення обсягів виробництва продукції тваринництва протягом 1990–2015 р. призвели до диспропорцій у структурі валового виробництва сільськогосподарської продукції. Так, ще у 1990 р. високий рівень рентабельності виробництва основних видів аграрної продукції обумовлював приблизно однакові частки рослинництва і тваринництва у структурі валового виробництва сільгосппродукції (рис. 5, а). Приблизно по 1/5 у цій структурі становили зернові культури і молоко, близько 1/4 – м'ясо худоби та птиці, 1/8 – технічні культури. Внаслідок впливу на розвиток тваринництва внутрішніх і зовнішніх чинників та відсутності державної підтримки галузі наприкінці 1990–початку 2000–х рр. виробництво продукції (молока, м'яса худоби і птиці) стало малорентабельним або збитковим. У результаті частка тваринництва у загальній структурі виробництва агропродукції зменшилася в 1,6 раза, а рослинництва – збільшилася в 1,4 рази (рис. 5, б). У згаданій структурі близько 50% минулого року становили зернові та технічні культури. Порівняно з 1990 р. їхня частка збільшилася в 1,6 рази. Водночас майже вдвічі зменшилася частка молока, вчетверо – кормових культур, 1,6 раза – м'яса худоби та птиці.

Крім диспропорцій у валовому виробництві сільськогосподарської продукції, збільшення виробництва високоприбуткових технічних та зернових культур має також інші негативні наслідки для можливостей сталого розвитку і функціонування агросектору країни. На відміну від розвинених країн світу, в яких збільшення валового збору зерна та олійних культур відбувається внаслідок високої їхньої врожайності, в Україні зростання виробництва цих культур відбувається завдяки екстенсивному веденню землеробства, без врахування екологічних аспектів розвитку і функціонування найважливішого природного багатства держави – її чорноземів. Протягом останніх 25 років посіви *технічних* (соняшнику, ріпаку та сої) і *зернових* (кукурудзи) культур збільшилися майже на 4,5 і 3 млн. га (більш як у 2 і 3 рази), що зумовило

збільшення їхніх часток у структурі посівів України. Так, якщо 1990 р. технічні культури становили 12%, а кукурудза – лише 4% загальної структури посівних площ, то 2015 р. – приблизно 1/3 і 1/6 загальних посівів [15]. Характерною особливістю вирощування цих культур є збільшення їхніх посівних площ протягом 1990–2015 рр. переважно за рахунок зменшення посівів інших культур. Зокрема, загальне збільшення посівних площ сої і ріпаку на 2,6 млн. га відбулося внаслідок зменшення на 2,5 млн. га посівів цукрових буряків та зернобобових культур. Крім того, з табл. 4 видно, що зростання посівних площ ріпаку в Україні майже у 8 разів відбулося внаслідок скорочення майже у 7 разів посівів цукрових буряків.

Внаслідок збільшення посівів олійних і зернових культур у 1990–2015 рр. відбулося зростання їхньої частки у відповідній структурі посівів з 2,4–2,5 (ріпак і соя), 8,4% (кукурудза) та з 43,6 (соняшник) до 8,3; 26,2; 28,1 і 60,5%. Значно зросла їхня частка і в загальній структурі посівів: з 0,3 (ріпак і соя), 3,8 (кукурудза) і 5,1% (соняшник) до 2,6; 8; 15,5 і 18,6% відповідно. На відміну від цих культур, в загальній структурі посівів і структурі посівних площ технічних культур значно зменшилася (з 5 до 1 та із 43 до 3%) частка цукрових буряків.

Необґрунтоване збільшення посівів технічних культур і кукурудзи, недостані обсяги внесених органічних добрив загалом та на 1 га посівів сільгоспкультур у сукупності з надмірним рівнем розораності території країни і високою часткою ріллі у структурі сільгоспугідь зумовлюють процеси інтенсивної деградації і виснаження земельних ресурсів. За даними ННЦ «Інститут ґрунтознавства та агрохімії» найпоширеніший вид деградації – дегуміфікація (втрата гумусу і поживних речовин), що охопила 43% загальної площі сільгоспугідь країни. За результатами агрохімічної паспортизації сільськогосподарських земель протягом 1986–2010 рр. вміст гумусу в ґрунтах скоротився на 0,22%. Також відбувається збіднення ґрунтів на вміст таких важливих поживних речовин для формування врожаю як рухомий фосфор і калій. Протягом 20 років середньозважений вміст першого зменшився на 9 мг/кг ґрунту, а другого – 8,6 мг/кг ґрунту.

Про зниження родючості ґрунтів свідчить і негативний баланс гумусу і поживних речовин. Протягом останніх 10 років баланс гумусу був гостродефіцитним, його втрати становили в межах -0,4 - -0,8 т/га, а з початку 90–х рр. щорічно фіксується негативне сальдо балансу всіх елементів живлення. У такій ситуації виникає реальна загроза подальшої інтенсивної деградації ґрунтового покриву. Без вжиття необхідних заходів процеси деградації триватимуть і Україна отримає малопродуктивні землі [9]. Тому запобігання розвитку деградаційних процесів, відтворення і підвищення родючості ґрунтів є важливими чинниками переходу сільського господарства на засади сталого розвитку, підвищення конкурентоспроможності сільгоспвиробництва та гарантування екологічної і продовольчої безпеки держави.

Враховуючи нинішні тренди на світових продовольчих ринках, особливо актуальною проблемою для України є забезпечення сталого розвитку зернового господарства та олійно-жирового підкомплексу шляхом орієнтації технологій вирощування зернових і олійних культур на збільшення їхньої врожайності до рівня західноєвропейських країн. Це дасть можливість Україні стати одним із провідних постачальників зерна на продовольчі і кормові цілі та сировини для виробництва біоетанолу і біодизелю в світі.

Інтенсифікація виробництва зерна повинна стати одним із стратегічних напрямків прискореного розвитку агросектору України. Для цього необхідно зосередити увагу на створенні високопродуктивних сортів сої, оптимізації структури посівних площ основних сільгоспкультур, розробці та впровадженню наукоємних, інноваційних технологій їхнього вирощування [7].

Висновки. Відсутність державної підтримки розвитку агросектору країни і цілісної національної політики довгострокового закріплення на світових аграрних ринках в умовах трансформаційних

перетворень економіки зумовили диспропорції у структурі виробництва сільськогосподарської продукції. Їхніми наслідками стали деградація і виснаження земельних ресурсів України та недостатні обсяги виробництва продукції тваринництва і рослинництва (плодів, ягід та винограду). Враховуючи значний природно-ресурсний потенціал розвитку агросектору, Україна при впровадженні належних сівозмін у виробничі процеси і дотриманні рекомендованої структури посівів сільгоспкультур має можливість значно збільшити обсяги виробництва основних видів продукції і підвищити конкурентоспроможність галузі на внутрішньому та зовнішньому ринках. Для цього в державі повинна здійснюватися цілеспрямована підтримка основних галузей тваринництва і рослинництва в межах заходів т.зв. „зеленої скриньки”, яка передбачає сприяння структурній перебудові сільгоспвиробництва і збуту продукції (включаючи її збирання і переробку), розвиток інфраструктури і вдосконалення землекористування, програми регіонального розвитку і гарантування продовольчої безпеки тощо.

References:

1. Balabanov G. V. *Agropromyshlennye komplekсы: territorial'nyj sistemno-strukturnyj analiz (na materialah Ukrainy)* [Agricultural complexes: spatial system-structural analysis (on materials from Ukraine)], PhD Thesis, Kyiv, 1992, 44 p. (In Russian).
2. Gricku V. S. *Suspil'no-geografična ocinka strukturnih zrušen'v APK Černivec'koї oblasti* [Structural changes in agriculture in Chernivtsi oblast from the point of view of human geography], PhD Thesis, Kyiv, 2000, 16 p. (In Ukrainian).
3. Gricku V. S. *Strukturni zrušennâ ta efektyvnist' funkcionuvannâ regional'nih APK (na materialah Černivec'koї oblasti)* [Structural changes and effective functioning of regional agro-industrial complex (the case of Chernivtsi oblast)], Kharkiv, 2002, 152 p. (In Ukrainian).
4. The State Statistics Service of Ukraine. Official website. Access mode: <http://ukrstat.gov.ua/>
5. Klûj V. *Âk znišuet'sâ agropromislovij kompleks Ukraïni (Vidkritij list Prezidentu Ukraïni Viktoru Fedoroviču Ânukoviču)* [How the agro-industrial complex of Ukraine is destroyed (open letter to the President of Ukraine Viktor Yanukovich)], Dnipropetrovsk, 2012, 84 p. (In Ukrainian).
6. The concept of the state target program of the agrarian sector development up to 2020. Access mode: <http://minagro.gov.ua/node/16822>
7. Kornijčuk O. *Strategični naprâmi rozvitku sil's'kogo gospodarstva Ukraïni* [Strategic directions of agriculture development in Ukraine]. *Rol' nauki u pidvišenni tehnologičnogo rîvnâ i efektyvnosti APK Ukraïni: materialy III Vseukraïns'koї naukovo-praktičnoї konferenciji z mižnarodnoju učastju (16–17 travnâ 2013 r., m. Ternopil')* [The role of science in improving the technological level and efficiency of agriculture in Ukraine: materials of III all-Ukrainian scientific-practical conference with international participation (May 16–17, 2013, Ternopil)], Ternopil, 2013, 401 p. (In Ukrainian).
8. Nagirna V. P. *Tvarinnic'ko-promislovij kompleks Ukraïni (teritorial'na organizaciâ i prirodokoristuvannâ)* [Livestock-industrial complex of Ukraine (spatial organization and environmental management)], PhD Thesis, Kyiv, 1995, 40 p. (In Ukrainian).
9. National report on the state of environment in Ukraine in 2012. Access mode: <http://www.menr.gov.ua/dopovidi>
10. Pistun M. D., Gucal V. O., Provotar N. I. *Geografiâ agropromislovih kompleksiv: navčal'nij posibnik* [Geography of agro-industrial complexes: Textbook], Kyiv, 1997, 200 p. (In Ukrainian).
11. Suhij P. O. *Formuvannâ ta rozvitok agroprodovol'čogo kompleksu zahidnoukraïns'kogo regionu (suspil'no-geografičnij analiz)* [Establishment and development of the agrarian complex in Western Ukraine from the point of view of human geography], PhD Thesis, Kyiv, 2009, 40 p. (In Ukrainian).
12. The Association agreement between Ukraine and the EU. Access mode: <http://mfa.gov.ua/ua/about-ukraine/european-integration/ua-eu-association>
13. Ukraine and Canada signed an agreement on free trade area (11 July 2016). Access mode: <http://www.epravda.com.ua/news/2016/07/11/598710/>

14. Čipko T. Problemi i tendencii rozvitku cukroburâkovoï galuzi Ukraïni [Sugar industry of Ukraine: problems and tendencies of development]. In: *Region–2014: suspil'no–geografični aspekti: materiâli mižnarodnoï naukovo–praktičnoï konferencii studentiv, aspirantiv ta molodih naukovciv (3–4 kvitnâ 2014 r., m. Harkiv)* [Region–2014: human–geographical aspects: proceedings of the international scientific–practical conference of students, postgraduates and young scientists (April 3–4, 2014, Kharkiv)], Kharkiv, 2014, 291 p. (In Ukrainian).

15. Čipko T. Problemi zemlerobstva Ukraïni: pričini, naslidki i šlâhi virišennâ [Problems of agriculture in Ukraine: causes, consequences and solutions]. In: *Region–2014: strategîâ optimal'nogo rozvitku: Materiâli mižnarodnoï naukovo–praktičnoï konferencii, prisvâčenoï 80–riččû kafedri social'no–ekonomičnoï geografii i regionoznavstva Harkivs'kogo nacional'nogo unîversitetu imeni V. N. Karazina (6 listopada 2014 r., m. Harkiv)* [Region–2014: optimal development strategy: international scientific–practical conference dedicated to the 80th anniversary of the Department of Social and Economic Geography and Regional Studies, V. N. Karazin Kharkiv National University (November, 6, 2014, Kharkiv)], Kharkiv, 2014, 371 p. (In Ukrainian).

16. Âzynina R. A. *Specializirovannyj regional'nyj agropromyšlennyj kompleks i ego territorial'naâ organizaciâ* [Specialized regional agro-industrial complex and its spatial organization], PhD Thesis, Kyiv, 1985, 40 p. (In Russian).

PERSPECTIVE ASPECTS OF OPTIMIZING RECREATIONAL NATURE MANAGEMENT WITHIN PRYUDAYSKYY AQUATIC-TERRAIN RECREATIONAL COMPLEX

¹Maryna KULINICH, ²Nataliya TRON

¹Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

²Berezovorudsky College of Poltava State Agrarian Academy, Ukraine

¹mai1989@ukr.net

Abstract: The article presents the basic aspects of the impact of recreational activities on the environment. Also, there was investigated the state of existing elements of organized recreation within Pryudaysky aquatic-terrain recreational complex (ATRC) and was found objectively existing problems of recreation within it. This work in its basis based on several concepts, including the concept of functional zoning of recreational territories and the concept of recreational modules. Combining the fundamental positions of this two concepts, and, also, taking into account the state building codes of Ukraine about arranging of outdoor recreation - all of this allowed to propose concrete steps to optimize the functional organization of recreation within Pryudaysky aquatic-terrain recreational complex. These steps are presented as a description of the proposed scheme of functional organization of recreation within the Pryudaysky ATRC. In the developed scheme, there was presented individual recreational modules with different specialization and point elements of recreational improvement of the coastal area and aquatic area of Uday River at the site between villages Velyka Krucha and Deymanivka.

Key words: Pryudaysky ATRC, recreational nature management, recreational module, functional zoning, state building codes of Ukraine.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2016.76.62-66>

UDC: 379.84 (477.53)

ПЕРСПЕКТИВНІ АСПЕКТИ ОПТИМІЗАЦІЇ РЕКРЕАЦІЙНОГО ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ В МЕЖАХ ПРИУДАЙСЬКОГО АКВАЛЬНО-ТЕРАЛЬНОГО РЕКРЕАЦІЙНОГО КОМПЛЕКСУ

¹Марина КУЛІНІЧ, ²Наталія ТРОНЬ

¹Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

²Березоворудський технікум Полтавської державної аграрної академії, Україна

¹mai1989@ukr.net

Резюме: В статті представлено основні аспекти впливу рекреаційної діяльності на природне середовище, досліджено стан наявних елементів організованої рекреації в межах Приудайського аквально-терального рекреаційного комплексу та виявлено об'єктивно існуючі проблеми організації рекреації в його межах. Дана робота в своїй основі опирається на декілька концепцій, серед яких концепція функціонального зонування рекреаційних територій та концепція рекреаційних модулів. Поєднання фундаментальних позицій цих двох концепцій, а також врахування державних будівельних норм України по облаштуванню місць відпочинку на природі, дозволили запропонувати конкретні прикладні кроки по оптимізації функціональної організації рекреації в межах Приудайського аквально-терального рекреаційного комплексу. Ці кроки представлені у вигляді опису до запропонованої схеми функціональної організації рекреації Приудайського АТРК. На розробленій схемі представлено як окремі рекреаційні модулі з різною спеціалізацією, так і точкові елементи рекреаційного облаштування прибережної території і акваторії річки Удай на ділянці від с. Велика Круча до с. Дейманівка..

Ключові слова: Приудайський АТРК, рекреаційне природокористування, рекреаційний модуль, функціональне зонування, державні будівельні норми України.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2016.76.62-66>

УДК: 379.84 (477.53)

Вступ. Аквально-терральні рекреаційні комплекси – це одні з найулюбленіших місць відпочинку населення в теплу пору року. Однак, оскільки документальне оформлення місця функціональної організації рекреації Приудайського АТРК. На розробленій схемі представлено як окремі рекреаційні модулі з різною спеціалізацією, так і точкові елементи рекреаційного облаштування прибережної території і акваторії річки Удай на ділянці від с. Велика Круча до с. Дейманівка..

що рекреанти, задовольняючи свої рекреаційні потреби, здійснюють різноманітні, переважно деструктивні, впливи на довкілля. Останнє зумовлює необхідність вивчення особливостей рекреаційного природокористування в межах поверхневих водних об'єктів та їх прибережних територій (аквально-терральних комплексів) та розробки пропозицій і заходів щодо вирішення численних конфліктних ситуацій, що виникають в наслідок незбалансованої та неорганізованої рекреації. Адже саме аквально-терральні рекреаційні комплекси часто стають

місцем конфлікту інтересів водокористувачів з господарською ціллю і ціллю відпочинку, і, навіть, між самими відпочивальниками (плавці – рибалки – любителі прогулятися на човні). Найбільш адекватним способом вирішення цих проблем є розробка схем функціонального зонування аквально-терральних рекреаційних комплексів з метою збалансування рекреаційного природокористування в їх межах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням функціональної організації місць відпочинку займався російський дослідник О. В. Новіков (2012), який адаптував розроблену американськими архітекторами концепцію точкових рекреаційних модулів до широких потреб рекреаційної географії. Особливості організації рекреації в межах поверхневих водних об'єктів були предметом вивчення Ю. С. Васильєва (1983). Плануванням місць відпочинку на природі займалися австралійські дослідники S. Bell (2005) та T. C. Brown (2003), які розробили і запропонували чіткі рекомендації по облаштуванню різних варіантів місць відпочинку на природі від оглядових майданчиків, ігрових дитячих майданчиків, місць для пікніків, кемпінгів, до повнофункціональних санвузлів, автомобільних паркінгів тощо. Чіткі і ґрунтовні норми і рекомендації щодо планування територій під місця відпочинку масового відвідування розроблені і представлені в державних будівельних нормах України. Зауважимо, що норм, пропозицій і рекомендацій по облаштуванню місць

відпочинку на природі є дуже багато, проте в Україні ці норми практично не реалізуються на практиці.

Тому, мета даної роботи полягає у розробці прикладних схем оптимізації функціональної організації рекреації в межах поверхневих водних об'єктів та їх прибережних територій на прикладі Приудайського аквально-террального рекреаційного комплексу.

Виклад основного матеріалу. Обґрунтування раціональної організації рекреації базується на виявленні і оцінці конкретних ділянок простору – встановленні їх якісних властивостей і розрахунок необхідних площ природних комплексів, що виступають як ресурси відпочинку. Міжселенські території, разом з їх різноманітним рельєфом, лісами, луками, полями, ріками, озерами, фауною і чистим повітрям складають «основні фонди» організації рекреації на природі, в той час як технічні засоби облаштування простору являються «супутніми фондами» організації рекреації на природі.

Відповідність між видами рекреаційних занять і ландшафтом ґрунтується на понятті про функціональні якості ландшафтів. Воно полягає в тому, що кожен ландшафт володіє певними умовами і ресурсами, що можуть бути використані найбільш повно лише для організації конкретних видів рекреаційних занять. Кожному виду рекреаційних занять притаманні свої особливості:

- характер дій відпочиваючих (рухливість, спокій і розміреність);
- інтенсивність використання території;

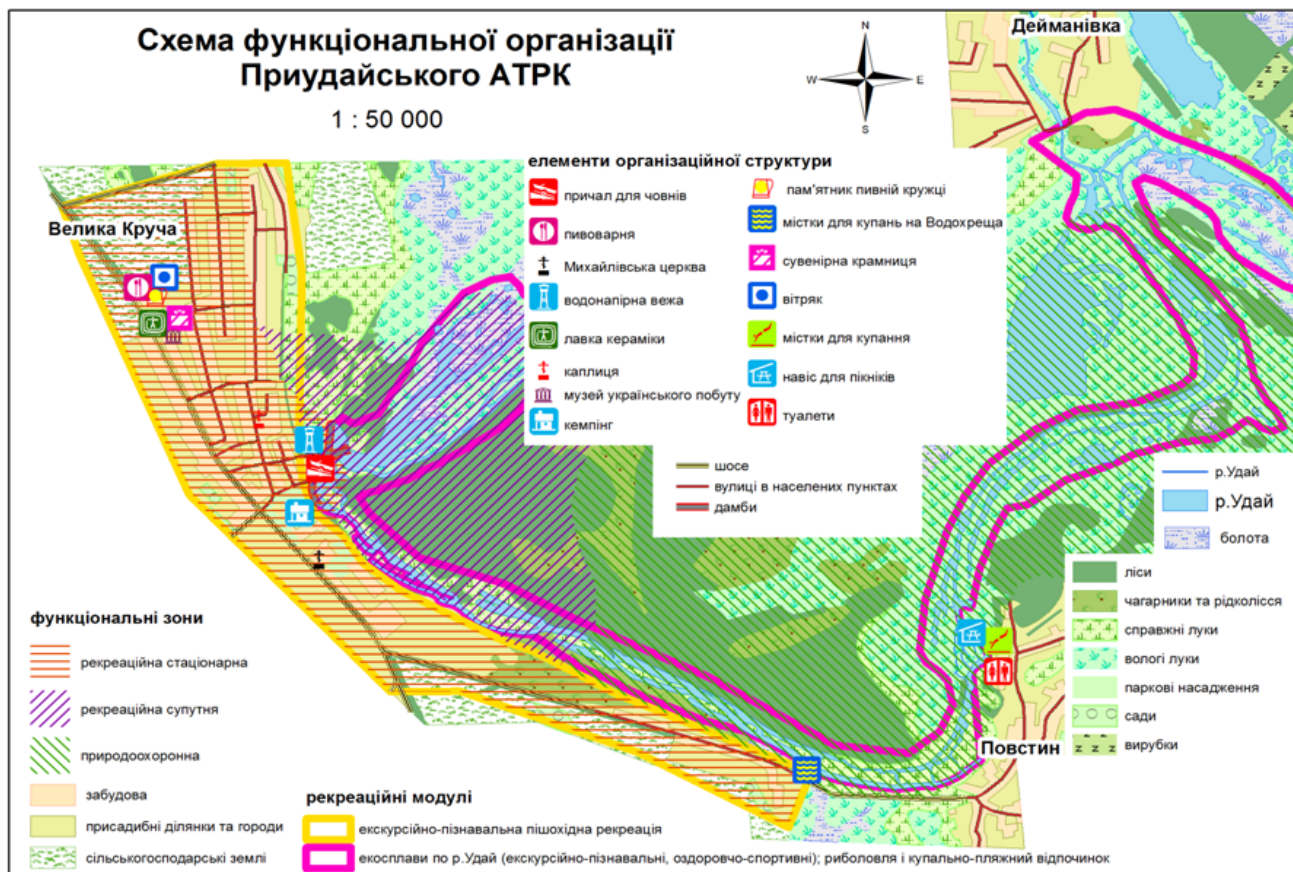

Рис. 1. Схема функціональної організації Приудайського АТРК

- специфічні особливості облаштування простору тощо.

Наразі типовою є ситуація, коли в більшості випадків реалізації неорганізованої рекреації люди залишають «на ландшафті» відбитки своєї присутності: витоптані стежки та локалізовані місця відпочинку, сміття, кострища, пошкоджена флора та стурбована фауна. Для того, щоб допомогти природі впоратися із тиском на неї рекреантів, а також залишити сьогодиншній рекреаційний ландшафт привабливим ще й для майбутніх відвідувачів, ми мусимо звертатись до прийомів функціональної організації місць рекреації.

Функціонально-організаційне зонування – це спосіб раціональної організації і використання простору, що полягає у виділенні окремих зон призначених для особливих видів діяльності людини. Функціонально-організаційне зонування в межах конкретного ландшафтно-рекреаційного комплексу тісно ув'язане з видами рекреаційних занять.

Окремі види рекреаційних занять зазвичай об'єднують для створення рекреаційних модулів. Під рекреаційними модулями О.В.Новіков [5] пропонує розглядати набір елементарних рекреаційних занять, об'єднаних єдиною ціллю та прив'язаних до конкретної території. Виходячи з цього, функціональні зони в межах конкретного АТРК можна розглядати як окремі рекреаційних модулі зі своєю унікальною специфікою.

Проектування простору аквально-террального рекреаційного комплексу має здійснюватися поетапно з поступовою фіксацією і виокремленням в просторі функціонально-організаційних зон – окремих рекреаційних модулів.

Виділення різних функціонально-організаційних рекреаційних зон в межах аквально-террального рекреаційного комплексу є складним завданням планування раціонального природокористування, що вимагає врахування інтересів всіх потенційних рекреантів. На даний час до вирішення питання функціонально-організаційного зонування рекреаційних територій немає єдиного підходу. Величезна різноманітність природних комплексів в різних кліматичних районах, різноманіття видів рекреації не дозволяють виконувати зонування територій за жорсткою схемою.

Зонування АТРК для конкретних видів відпочинку здійснюється в залежності від гідрологічних, санітарно-гігієнічних, ландшафтних умов. Необхідність зазначеного різновиду зонування АТРК обумовлена різноманітністю видів рекреації і відмінностями в характері їх реалізації. Багато видів відпочинку несумісні навіть в період короткочасного використання території. Так, Ю. С. Васильєв [7] акцентує увагу на тому, що рибна ловля неможлива в районі пляжів і на ділянках, які використовуються для водного спорту; в місцях масового купання неприпустимо катання на гребних човнах і тим більше на моторних човнах тощо.

Врахування санітарно-гігієнічних умов при функціональному зонуванні АТРК необхідне у

зв'язку з тим, що різні види відпочинку по-різному залежать від санітарного стану водного об'єкту. Так, зонування акваторії водойм для купання, заняття водними лижами, аматорського рибальства необхідно проводити строго відповідно до санітарно-гігієнічних вимог; у свою чергу види відпочинку, які використовують плавзасоби, менш вимогливі до санітарно-гігієнічних умов водойми [7].

При зонуванні АТРК для окремих видів відпочинку необхідно враховувати чинники психологічної комфортності, уникати нераціонального поєднання в межах однієї території декількох рекреаційних модулів з різними вимогами до режиму відпочинку.

АТРК зазвичай інтенсивно відвідуються у вихідні дні з метою проведення короткочасного відпочинку. Бажано, щоб ці комплекси були спеціально облаштованими і об'єднували в собі обладнаний пляж, об'єкти громадського харчування та культурно-масового обслуговування, човнові станції, стоянки для автомашин тощо. При облаштуванні таких АТРК однією з основних проблем є визначення співвідношення, в якому поєднуюватимуться різні функціональні зони АТРК.

На акваторії виділяються окремі зони для купання, катання на гребних човнах, катання на водних лижах, аматорського рибальства тощо. Зони огорожуються попереджувальними буйками. Зонування рекреаційних акваторій повинне здійснюватися з урахуванням співвідношення розмірів водойми і ділянок, необхідних для організації окремих видів відпочинку. Для руху маломірного флоту іноді виділяють спеціальні траси, що проходять далеко від берега, зон купання, місць нересту тощо.

Відповідно до державних будівельних норм України [3, 4] пляжна і припляжна зони обов'язково мають включати наступні елементи благоустрою: тверді види покриття проїзду, комбіновані види покриття доріжок, озеленення, питні фонтанчики, лави, урни, контейнери для збирання побутових відходів, обладнання пляжу (навіси від сонця, лежачки, кабінки для переодягання тощо), обладнання для паркування велосипедів, зони тихого відпочинку з ділянками зелених насаджень і навісами для тіні; спортивні зони з дитячими ігровими майданчиками. Розміри території пляжів, які розміщуються у зонах короткочасного відпочинку, слід приймати не менше 8 м² на одного відвідувача. Крім того, довжину берегової смуги річкових і озерних пляжів слід приймати не менше 0,25 м на одного відвідувача. Урни необхідно розташовувати не менше ніж за 10 м від урізу води. Урни мають бути розставлені з розрахунку не менше однієї урни на 625 м² території пляжу. Інформаційні щити і покажчики треба розмішувати біля входів на пляж. Ширина прогулянкових доріжок повинна бути кратною 0,75 – ширина смуги руху однієї людини. Рятувальні станції і медпункти розміщуються у межах пляжної зони на підвищених ділянках, що забезпечують достатню видимість з будь-якої точки пляжу. Медпункт краще за все позначати всім звичним

знаком – червоним хрестом на білому тлі. На території пляжу мають бути встановлені питні фонтанчики. Відстань між місцями розташування таких фонтанчиків не повинна перевищувати 70м. Пішохідні доріжки, усі об'єкти та споруди (кабіни для переодягання, туалетні та душеві приміщення, адміністративні приміщення тощо) в межах рекреаційного комплексу треба проектувати з урахуванням потреб маломобільних груп населення. Розміри стоянок автомобілів біля АТРК на 100 одночасних відвідувачів має становити 15-20 машино-місць [3, 4].

Території для організації відпочинку населення виділяються в межах АТРК, найбільш сприятливих за гідрологічними, ландшафтними і санітарно-гігієнічними умовами, в мальовничій місцевості, серед великих зелених масивів, де існують мінімальні можливості до виникнення шуму та забруднення повітря, води і ґрунту.

В даній роботі зосереджено увагу на прикладі Приудайського АТРК, як представника аквально-терральних комплексів лівих приток р. Дніпро з їх широкими долинами. Приудайський АТРК знаходиться в межах національного природного парку «Пирятинський» та його околиць уздовж течії р. Удай на ділянці між с. Велика Круча та с. Дейманівка. Протяжність Приудайського АТРК становить понад 9км.

Польові спостереження в межах Приудайського АТРК, а також дані, отримані від НПП «Пирятинський» [8], показали, що в межах досліджуваного АТРК активно організовується рекреаційна діяльність та наявні обладнані зони регульованої рекреації у вигляді місць для короткострокового відпочинку – альтанки, навіси від дощу, столи, мангали, волейбольні майданчики, містки до річки, санітарні зони.

В межах Приудайського АТРК здійснюється пішохідний туризм. За підтримки НПП «Пирятинський» розроблені і функціонують екологічні стежки по території парку. Одна з таких стежок – «Природні та культурні пам'ятки Пирятинщини» – проходить в межах досліджуваного АТРК по правобережжю р. Удай на ділянці від с. Велика Круча до с. Повстин. Крім того, в межах Приудайського АТРК організовуються сплави по р. Удай. Оскільки р. Удай та її заплава в межах досліджуваного АТРК належать до природоохоронних територій, рекреаційна діяльність там може здійснюватись лише в рамках «Положення про рекреаційну діяльність в межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду України» [6]. Тобто, рекреаційні заняття в межах Приудайського АТРК, що пов'язані безпосередньо з р. Удай та її заплавою, мають бути строго орієнтовані на охорону природи та еколого-освітню рекреацію. Крім сплавів, тут організовується аматорський збір грибів та ягід, риболовля, купання.

Декілька років тому русло річки на ділянці простягання безпосередньо Приудайського АТРК розчистили і поглибили, а в суцільних заростях очерету прорубали коридори і рукави для

полегшення організації сплавів по річці. Складніша ситуація з пляжним відпочинком. Враховуючи те, що лівий берег річки Удай в межах досліджуваного АТРК є крутим, а на правому – підходи до води часто порослі очеретом, то пляжі тут не облаштовані. Їх взагалі як таких і немає, а підхід у воду для купання забезпечують високі і довгі містки від берега через зарослі очерету до розчищеного русла річки, придатного для купання.

На рисунку 1 представлено схему функціональної організації Приудайського АТРК. На схемі представлено як уже існуючі елементи рекреаційного облаштування Приудайського АТРК, так і перспективні пропозиції у вигляді рекреаційних модулів. В межах Приудайського АТРК нами було виділено 2 рекреаційні модулі.

Рекреаційний модуль 1 спеціалізується на екскурсійно-пізнавальній пішохідній рекреації та пасивній стаціонарній рекреації. Він знаходиться безпосередньо в межах с. Велика Круча і володіє значною часткою рекреаційних об'єктів, що не мають відношення до природоохоронної діяльності. Це місцева пивоварня, де влаштовують екскурсії і дегустацію пива, Михайлівська церква і невеличка сільська каплиця, музей українського побуту, об'єкти монументального мистецтва, сувенірні магазини. Крім того, в межах рекреаційного модулю 1 знаходиться кемпінг з усіма зручностями для проведення сучасного комфортного відпочинку біля р. Удай [9]. Власники кемпінгу пропонують відпочиваючим широкий набір рекреаційних занять: екскурсії лісом зі збором грибів, ягід, лікарських трав, риболовлю, футбол та волейбол на спеціально облаштованих майданчиках, купально-пляжний відпочинок. Доступ до обладнаного піщаного пляжу мають лише відвідувачі кемпінгу.

Спеціалізація рекреаційного модулю 2 представлена експлавами по р. Удай (екскурсійно-пізнавальні, оздоровчо-спортивні), риболовлю і купально-пляжним відпочинком. Серед зазначених видів спеціалізації в межах рекреаційного модулю 2 наразі не реалізовується пляжний відпочинок. Варто було б тут створити тут піщаний пляж на зразок того, що знаходиться біля кемпінгу в рекреаційному модулі 1. Хоча рекреаційний модуль 2 знаходиться чітко в межах природоохоронної зони, проте за співпраці з адміністрацією НПП «Пирятинський» все ж можна знайти місце на правому березі р. Удай в межах рекреаційного модулю 2, де для створення пляжу необхідне буде мінімальне втручання людини: поставити кабінку для переодягання, зробити нешироку піщану смугу на березі річки і розчистити від очерету підходи до води. Урни для сміття можна спочатку спробувати не встановлювати, враховуючи еколого-освітню спрямованість відпочинку в межах природоохоронних територій.

В межах рекреаційного модулю 2 на околицях с. Повстин нижче за течією р. Удай працівниками НПП «Пирятинський» створено три навіси від дощу зі столами та мангалами, а також санітарна зона біля них, зроблені містки до води. Саме тут може бути

проміжна зупинка для учасників сплавів по р. Удай в межах Приудайського АТРК.

Рекреаційний модуль 2 – це яскравий представник зон рекреації в межах природоохоронних територій навколо річок. Враховуючи необхідність мінімізувати будь-який вплив людини на природу в межах об'єктів і територій природно-заповідного фонду, варто звернути увагу на транспортну доступність русла р. Удай для організації рекреації в межах рекреаційного модулю 2. Так, якщо рекреанти бажають потрапити до останнього на ділянці між с. Повстин і с. Дейманівка, то це видається досить складним, а для деякого і неможливим завданням, адже там відсутня дорожня мережа. Таким чином, автомобільна доступність не є позитивною характеристикою Приудайського АТРК і всіх інших АТРК, що знаходяться в межах природоохоронних територій.

Інша справа – доступність з річки. Так, рекреанти прибувають до причалу для човнів, до якого йде автомобільна дорога, а далі сплавляються по річці, що дає їм змогу організувати зупинки по маршруту і пройтись до тих оглядових майданчиків, які не є доступними для під'їзду автомобілем. Тобто, використання безмоторного водного транспорту – це найкращий варіант для отримання високого рівня транспортної доступності до об'єктів стаціонарної рекреації в межах природоохоронних АТРК.

Висновки. У підсумку зазначимо, що Приудайський АТРК володіє значним набором

рекреаційних ресурсів, характеризується природоохоронною рекреаційною спеціалізацією, яка майже не потребує кардинального перепланування та обладнання територій. Крім того, неприродоохоронні території проведення рекреації в межах Приудайського АТРК на цей час вже чудово обладнані.

Наразі Приудайський АТРК, хоча в цілому і володіє широким набором рекреаційних об'єктів і територій, є досить маловідомим серед населення України. Враховуючи незначні рекомендації по оптимізації функціональної організації та створивши потужну медіа-рекламу цього двоякого місця відпочинку, де з одного боку – пасивний відпочинок у кемпінгу і пивоварні, а з іншого – активні екосплави по р. Удай, можна за декілька років перетворити Приудайський АТРК на популярний центр рекреації. Крім того, ключовим аспектом функціонального планування територій і акваторій будь-якого АТРК має стати відсутність рукотворних засобів облаштування, що не адаптовані до оточуючого ландшафту і яскравою плямою виділяються на його фоні. Слід поважати територію, яку відвідуємо, і намагатися зберегти її природний дух та унікальну самотність. Тому головним питанням при плануванні функціональної організації рекреаційних модулів в межах АТРК має збереження атрактивного природного середовища АТРК в ході організації в його межах місць і засобів відпочинку, гігієни та безпеки.

References:

1. Bell S. Design for outdoor recreation, London: Spon Press, 2005, 401 p.
2. Brown T. C. Water availability and recreational opportunities. In: Riparian Areas of the Southwestern United States: Hydrology, Ecology, and Management (Ed.: M. B. Baker), New-York: Lewis Publishers, 2003, pp. 299–314.
3. Derzhavni budivel'ni normi Ukraïni. Blagoustrij teritorij: DBN B.2.2-5:2011. – K.: Ministry of Regional Development, Construction, and Housing of Ukraine, 2011, 64 p.
4. Ukrainian State Construction Rules. Planning and construction of urban and rural settlements: DBN 360-92**, Ministry of Regional Development and Construction of Ukraine, 2009, 142 p.
5. Novikov A.V. Razvitie turistsko-rekreacionnyh zon v celjah gosudarstvenno-chastnogo partnerstva [Development of tourist recreational zones to achieve the state-private partnership], Kazan, 2012, 216 p. (In Russian).
6. Provisions for recreational activities within the areas and objects of Natural Reserve Fund of Ukraine dated 22.06.2009 N 330. Access mode: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0679-09>
7. Vasil'ev Ju. S., Kukushkin V. A. *Ispol'zovanie vodoemov i rek v celjah rekreacii* [The use of reservoirs and rivers for recreation purposes], Lviv, 1983, 229 p. (In Russian).
8. Official Site of Pyriatynskyi National Natural Park. Access mode: www.npp-p.org.ua.
9. Official Site of JSC "Velyka Krucha". Access mode: www.velykakrucha.com.ua.

URBAN PLANNING DOCUMENTATION OF REGIONAL LEVEL, DEVELOPED BY "DIPROMISTO" FOR AREAS OF POLTAVA REGION, AND PROSPECTS FOR MINING INDUSTRY DEVELOPMENT¹Ganna AYLIKOVA, ²Oksana SYVAK^{1,2}State Enterprise Ukrainian State Scientific-Research Institute of Urban Design "Dipromisto" named after Y.M.Bilokon, Kyiv, Ukraine²syvak_ok@ukr.net

Abstract: The paper discusses the issues associated with the prospective development of the mining industry in Poltava region. The discussion deals with projects of spatial planning documents at the regional level. For clarity, the authors provide definition, key characteristics, and hierarchy of spatial planning documentation existing in Ukraine, and prove that exactly planning documentation of regional level provides an answer to the question of further strategic territorial, demographic, economic and environmental regional development arguing that rational spatial planning and use of available resources constitute basis for the efficient economical development. Poltava region possess significant deposits of ferruginous quartzites, therefore the paper presents information on the development of industrial facilities created on the basis of these resources. The authors addressed the future development of the mining industry and try to forecast its influence on both Poltava region in whole and its certain parts, discussing positive and negative consequences that may occur as a result of industrial areas development.

Key words: General Planning Scheme of Ukraine, Planning Scheme, mining industry, regional planning, Poltava region.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2016.76.67-72>

UDC: 711.25

КОМПЛЕКС МІСТОБУДІВНОЇ ДОКУМЕНТАЦІЇ РЕГІОНАЛЬНОГО РІВНЯ, РОЗРОБЛЕНИЙ ДП «ДІПРОМІСТО» ДЛЯ ТЕРИТОРІЇ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ, ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ГІРНИЧОРУДНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ОБЛАСТІ¹Ганна АЙЛІКОВА, ²Оксана СИВАК^{1,2}ДП УДНДПМ "ДІПРОМІСТО" імені Ю. М. Білоконя, м. Київ, Україна²syvak_ok@ukr.net

Резюме: В роботі розглянуті питання, пов'язані з перспективним розвитком гірничорудної промисловості в межах Полтавської області, які ґрунтуються на матеріалах затверджених проектів містобудівної документації регіонального рівня. Наведені визначення, особливості та ієрархія містобудівної документації, яка існує в Україні. Оскільки основою ефективного функціонування економіки є раціональна організація території та раціональне використання наявних ресурсів, саме містобудівна документація регіонального рівня дає відповідь на питання подальшого стратегічного територіального, демографічного, економічного та екологічного розвитку. На території Полтавської області наявні значні поклади залізистих кварцитів, в статті представлено інформацію про розвиток промислового утворення, що буде сформовано на базі зазначених ресурсів. Розглянуто яким чином відбуватиметься розвиток гірничорудної промисловості та як це впливатиме на розвиток Полтавської області в цілому та її окремих районів, які позитивні або негативні наслідки можуть виявитись в процесі освоєння промислових територій.

Ключові слова: Генеральна схема планування території України, схеми планування території, гірничорудна промисловість, регіональне планування, Полтавська область.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2016.76.67-72>

УДК: 711.25

Вступ. Постановка проблеми. В Україні згідно з існуючим законодавством сформована така ієрархія містобудівної документації: державний, регіональний та місцевий рівні.

До містобудівної документації на державному рівні відносяться - Генеральна схема планування території України та схеми планування окремих частини території України; на регіональному рівні – схеми планування території АРК, області, групи районів та районів; на місцевому – генеральні плани населених пунктів, детальні плани окремих територій.

У статті розглядаються матеріали проектів містобудівної документації регіонального рівня, які виконані в інституті ДП «Діпромисто» для Полтавської області – Схема планування території Полтавської області (розроблена в 2012 р., затверджена в 2013 р.), Схеми планування території Кременчуцького (розроблений в 2012 р., затверджений в 2013 р.) та Козельщинського (розроблений в 2012 р., затверджений в 2014 р.) районів Полтавської області. Ключовим питанням даних робіт є висвітлення проблем перспективного розвитку об'єктів гірничорудної промисловості на території Полтавської області та їх вплив на економічний, екологічний, демографічний аспекти розвитку регіону та його

окремих частин. Проектні плани розвитку відповідних територій представлені на рисунках 1-3.

У відповідності до Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності» (5, с.2) «Схеми планування території на регіональному рівні – планувальна документація, яка розробляється у розвиток Генеральної схеми планування території України та визначає принципові вирішення розвитку, планування, забудови, використання територій адміністративно-територіальних одиниць та їх окремих частин». Крім того, згідно з цим законом, схема планування території області або адміністративного району виступає інструментом державного регулювання планування територій на регіональному рівні, визначає довгострокові параметри містобудівного розвитку регіону, передбачає раціональне використання його території, створення та підтримання повноцінного життєвого середовища.

Виходячи з того, що основа ефективного функціонування економіки – це раціональна організація території, схеми планування регіонального рівня є інформаційним і правовим ресурсом, необхідним для забезпечення містобудівними засобами інтеграції соціально-економічних і територіальних аспектів при розробці планів і програм. «Схема...» також містить принципові рішення з функціонального зонування території за видами переважного використання, з планувальної організації території, взаємопов'язаного комплексного розміщення основних об'єктів промисловості, захисту населених пунктів від небезпечних геологічних і гідрогеологічних процесів, охорони навколишнього середовища, надає пропозиції щодо розвитку рекреаційних зон та системи туризму на основі природних ресурсів та історико-культурної спадщини.

Схеми планування територій районів, в порівнянні зі схемами планування території області, у свою чергу, деталізують та відображають принципові питання розвитку території району із урахуванням пропозицій закладених у Схемі області, де визначаються заходи з реалізації державної політики та враховуються закладені на попередніх рівнях державні інтереси, історичні, економічні, екологічні, санітарно-гігієнічні, географічні (у тому числі рекреаційні, природно-ландшафтні ресурси та оздоровчі фактори) і демографічні особливості території, етнічні та культурні традиції.

В даній статті розглянуто лише одну, але надзвичайно складну, важливу та неоднозначну складову подальшого розвитку території Полтавської області, пов'язану з формуванням на території Кременчуцького та Козельщинського районів потужного промислового утворення на базі розвитку гірничорудної промисловості. Саме на території Полтавської області розміщені унікальні поклади залізистих кварцитів так званої Кременчуцької магнітної аномалії. На базі розробки південних родовищ Кременчуцької магнітної аномалії в сучасний період формується промислове утворення – гірничорудний промисловий район, який має протяжність з півдня на північ території

Кременчуцького району біля 30 км. До складу промислового утворення входять ВАТ «Полтавський ГЗК», ВАТ «Єриствський ГЗК», ТОВ «Білановський ГЗК», Галещинське родовище, супутні виробництва.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На даний час відносини у сфері містобудівної діяльності та регіонального планування регулюються Конституцією України, Законами України «Про Генеральну схему планування території України», «Про основи містобудування», «Про архітектурну діяльність», «Про регулювання містобудівної діяльності», Цивільним, Господарським і Земельним кодексами України, іншими нормативно-правовими актами. Законом України «Про регулювання містобудівної діяльності», який набув чинності 17 лютого 2011 року, внесено зміни до порядку розроблення, погодження та затвердження містобудівної діяльності.

Управління у містобудівній діяльності здійснюється шляхом планування територій на державному, регіональному та місцевому рівнях. Об'єктами містобудування на державному та регіональному рівнях є планувальна організація території, система розселення, система взаємопов'язаного комплексного розміщення основних об'єктів промисловості, транспорту, інженерної та соціальної інфраструктури, функціональне зонування території України, її частин (груп областей), території Автономної Республіки Крим, областей, адміністративних районів (5, с.2).

Нормативне регулювання планування та забудови територій здійснюється шляхом прийняття нормативно-правових актів, державних та галузевих будівельних норм, стандартів і правил, імплементації міжнародних кодів та стандартів. Державні будівельні норми, стандарти і правила розробляються і затверджуються центральним органом виконавчої влади з питань будівництва, містобудування та архітектури (5, с.6).

Розроблення містобудівної документації на державному та регіональному рівні нормується ДБН Б1.1-13:2012 «Склад та зміст містобудівної документації на державному та регіональному рівнях».

Об'єктом дослідження у даній статті стали матеріали затверджених проектів з територіального планування, а саме виконані ДП «ДІПРОМІСТО»: «Схема планування території Полтавської області», «Схема планування території Кременчуцького району Полтавської області», «Схема планування території Козельщинського району Полтавської області», а також «Схема розвитку гірничо-металургійного промислового району з освоєння залізрудних родовищ Кременчуцької магнітної аномалії в Полтавській області» (розроблений ПАТ «Харківський ПромбунДІПроект»).

Постановка завдання. Основне завдання даної статті – на прикладі Полтавської області дослідити проблеми, пов'язані з освоєнням територій, на яких розташовані поклади корисних копалин, оскільки видобуток цих копалин може призвести до непередбачуваних наслідків: процесів змін і

Рис. 1. Схема планування території Полтавської області. Проектний план

Рис. 2. Схема планування території Кременчуцького району Полтавської області. Проектний план

Рис. 3. Схема планування території Козельщинського району Полтавської області. Проектний план

трансформацій ландшафтів, змін гідрологічної складової території, соціальних, демографічних та інших проблем.

У схемах планування регіонального рівня, зокрема в Схемі планування території Полтавської області та Схемах планування Козельщинського і Кременчуцького районів, розглядаються питання щодо:

- обґрунтування майбутніх потреб і визначення переважних напрямів використання територій;
- забезпечення раціонального розселення та визначення напрямів сталого розвитку населених пунктів;
- визначення територій, що мають особливу екологічну, рекреаційно-оздоровчу, наукову, естетичну, історико-культурну цінність, встановлення передбачених законодавством обмежень на їх планування, забудову та інше використання, розроблення містобудівних заходів щодо їх охорони та раціонального використання;
- розроблення заходів щодо охорони довкілля та раціонального використання природних ресурсів;

У вказаних вище проектах відображені перелічені поставлені завдання, при цьому в даному дослідженні висвітлено можливості освоєння територій гірничорудної промисловості, пов'язані з цим питання екології та порушення природного середовища, питання трудових ресурсів та розселення населення. Полтавська область унікальна, оскільки на її території розташовані родовища залізистих кварцитів, так звана Кременчуцька магнітна аномалія, на базі якої можливо сформувати потужний промисловий вузол. При цьому необхідно всебічно розглянути вплив розвитку гірничорудної промисловості на подальший розвиток Полтавської області в цілому та її районів.

Розвиток потужного промислового вузла на території Полтавської області та її районів беззаперечно впливає на перспективні напрямки використання території, з обігу виводяться значні території сільськогосподарського призначення, які трансформуються у території виробничого призначення. У цьому контексті особливої актуальності набуває питання розроблення заходів щодо охорони довкілля, зокрема розробка необхідних програм та їх впровадження і дотримання при розбудові промислового вузла.

При цьому постає питання забезпечення перспективними трудовими ресурсами та розселення населення, яке буде відселене з населених пунктів, розташованих на територіях перспективного промислового утворення. Розселення додаткового населення, яке буде задіяне в новому промисловому утворенні, від розрахунку потреб до пошуку наявних територій для їх розміщення.

Виклад основного матеріалу. Регіональне планування займає нині важливе місце в системі управління, представлене відповідними урядовими органами і суттєво впливає на політику у використанні території, розселення, розміщення виробництва, охорону навколишнього середовища. Як вже було вказано, для території Полтавської області та Кременчуцького та Козельщинського районів

розроблені та затверджені документи з регіонального планування, які, по суті, є стратегією їх подальшого територіального та економічного розвитку.

Характерною особливістю Полтавської області є наявність на її території значних покладів залізної руди Кременчуцької магнітної аномалії а також можливість подальшого розвитку гірничорудної промисловості на території Кременчуцького та Козельщинського районів. При цьому згідно чинного законодавства, місця прояву магнітних аномалій не підлягають забудові до остаточного уточнення рудоносності і розробки схеми генерального плану розвитку гірничорудної промисловості Кременчуцької магнітної аномалії, тобто промислова рудоносність є територіальним лімітуючим ресурсом освоєння.

Формування великого промислового утворення безперечно вплине як на розвиток окремих населених пунктів Кременчуцького та Козельщинського районів і самих районів, так і на розвиток всієї Полтавської області в цілому. Особливо великі зміни відбудуться в перерозподілі та трансформації територій, що ввійдуть до промислового району, зміні їх функціонального призначення, крім того, суттєво зміниться система розселення на територіях, прилеглих до промислового району.

Промисловий комплекс Полтавської області відноситься до середніх за потужністю. За обсягом реалізованої продукції частка області в Україні складає 6,48 %. У державному та міжнародному поділі праці регіон представлений такими галузями спеціалізації, як виробництво продуктів харчування, напоїв та тютюнових виробів (7,58%), видобуток нафти (10,1 %), видобуток залізної руди (11,4 %), виробництво продуктів нафтопереробки (27,82 %), виробництво транспортних засобів та устаткування (21,54%).

Сучасна структура промислового виробництва Полтавської області почала формуватися у 60-70-х роках ХХ століття, більшість галузей промисловості області – нові, виникли в 50-х – 60-х роках: нафто- і газовидобувна, залізорудна, чорна металургія, нафтопереробна, автомобільна, верстатобудівна, електротехнічна, виробництво технологічного устаткування для хімічної, харчової і легкої промисловості.

Видобуток інших корисних копалин, крім паливно-енергетичних займає також високу частку в промисловому виробництві області – 12,8% та 11,4% в Україні загалом. Значну частку в цій групі становить видобуток залізних руд Кременчуцької магнітної аномалії. Її було відкрито в 1930 році. Перші свердловини, які підтвердили наявність в межах відкритої магнітної аномалії потужного залізорудного родовища, були пробурені в 1940 році. Широкомасштабні роботи по геологічному вивченню виявлених покладів залізистих кварцитів було розпочато в 1954-1958 роках.

Загальні розвідані запаси залізистих кварцитів, що знаходяться на державному балансі – 4,46 млрд. тон.

Крім того, попередньо розвідані запаси по нових родовищах складають 1,08 млрд. тон, а прогнозні ресурси – ще 3,1 млрд. тон. Прогнозні запаси по

ділянках, які знаходяться в геологічному вивченні, загалом складають 13,1 млрд. тонн.

З метою промислової розробки залізорудної сировини Кременчуцької магнітної аномалії в 1961 році було розпочато будівництво Полтавського гірничо-збагачувального комбінату, який з 1970 року впродовж 37 років розробляє поклади залізорудних родовищ кар'єрним способом. Потужність діючого кар'єру на сьогодні складає 15-17 млн. тон на рік. За роки існування гірничо-збагачувального комбінату ним використано менше 5% загального обсягу запасів та ресурсів залізної руди Кременчуцької магнітної аномалії.

На території регіону розташоване одне з найбільших підприємств гірничодобувної промисловості України та СНД – ВАТ «Полтавський гірничо-збагачувальний комбінат». Підприємство здійснює повний технологічний цикл від добування залізної руди до виробництва залізорудних котунів – сировини для металургійних заводів.

Сировинна база комбінату представлена Лавриківським та Горішньо-Плавнинським родовищами, які на сьогодні розробляються одним кар'єром. Переробка руди, виробництво концентрату, щебеню і котунів здійснюється переробним комплексом, до якого входить дробильна і збагачувальна фабрики та цех виробництва окатишів.

Підприємство ВАТ «Полтавський гірничо-збагачувальний комбінат» планує довести річний видобуток залізної руди до 34 млн. тонн на рік. Проте досягнута глибина кар'єру (понад 300 м) у зв'язку з погіршенням гідрологічних умов ускладнила можливість збільшення видобутку руди та доведення його до запланованих показників – 24 млн. т на рік. Значно зросли при цьому трудоемність та собівартість продукції.

З метою забезпечення переробного комплексу Полтавського ГЗК було прийнято рішення про введення в розробку покладів Єристівського, а в перспективі Біланівського та Галещинського залізорудних родовищ.

На базі розробки південних родовищ Кременчуцької магнітної аномалії в сучасний період формується промислове утворення – гірничорудний промисловий район, який простягається з півдня на північ території Кременчуцького району та впливає на розвиток економіки та демографії Козельщинського району. До складу промислового утворення в межах Кременчуцького району входять ВАТ «Полтавський ГЗК», ВАТ «Єристівський ГЗК», ТОВ «Біланівський ГЗК», Галещинське родовище, супутні виробництва. У 60-ті роки минулого століття був створений Полтавський гірничо-збагачувальний комбінат. На даний час Лавриківське та Горішньо-Плавнинське родовища залізнитих кварцитів експлуатуються відкритим способом (територія Горішньо Плавнинської міськради).

В 2010 р. було почато освоєння Єристівського родовища залізнитих кварцитів відкритим способом. На Єристівському родовищі залізнитих кварцитів ведуться вскришні роботи на кар'єрі ТОВ «Єристівський ГЗК» (територія Дмитрівської

та Пришибської сільрад). Вже на найближчий час передбачається освоєння Біланівського родовища залізнитих кварцитів відкритим способом (територія Дмитрівської та Бондарівської сільрад) та Заруднянської ділянки Галещинського родовища залізнитих кварцитів шахтним способом (територія Бондарівської сільрад), а також ділянки Галещинського родовища залізнитих руд (територія Бондарівської сільрад) Кременчуцького району, Василівської та Новогалещинської сільрад Козельщинського району).

Відповідно до планів розвитку промислового комплексу, повному або частковому переселенню підлягає 14 населених пунктів, що розташовані на території Кременчуцького району Дмитрівської, Пришибської, Бондарівської та Запільської сільрад.

Кременчуцький район є одним з самих урбанізованих районів Полтавської області з великим антропогенним навантаженням. На відміну від Кременчуцького району, Козельщинський район є, практично, сільськогосподарським районом. Два найбільші населені пункти району: районний центр смт. Козельщина, з населенням 3,88 тис. осіб та смт. Нова Галещина з населенням 2,33 тис. осіб знаходяться на основній планувальній осі району – автодорозі міжнародного значення М-22 Полтава-Олександрія. Населення району становить 28,5 тис. осіб. На території району немає великих промислових підприємств. Для району характерне дисперсне розміщення сільських населених пунктів по території району, багато з них – малонаселені. Антропогенне навантаження на території району незначне.

Розміщення великого промислового утворення буде мати значний вплив на економічний розвиток та існуючу систему розселення Кременчуцького та Козельщинського районів.

На підприємствах промислового району буде задіяно близько 24,4 тис. осіб працюючих. З цим контингентом працюючих пов'язано близько 60 тис. населення (виходячи із середнього коефіцієнта сімейності 2,5 осіб) При цьому близько 35 тис. осіб населення передбачено розселити на території Козельщинського району в смт. Козельщина. При цьому населення Козельщини досягне 40 тисяч. Збільшення чисельності населення Козельщинського району на перспективу обумовить розвиток невиробничих (обслуговуючих) галузей господарського комплексу. Це підприємства торгівлі, харчування, освіти, охорони здоров'я, побутового обслуговування тощо.

Розвиток селища буде відбуватися в південному напрямку в сторону дороги на Полтаву. Для розміщення населення в Козельщині необхідно розробити генеральний план селища. Транспортні зв'язки працюючих на промисловому комплексі з місцями проживання буде здійснюватись автомобільним та залізничним транспортом.

Розселення мешканців населених пунктів, які потрапляють під виселення в зв'язку з розвитком промислового району, пропонується здійснюватись наступним чином: мешканці Дмитрівської сільської ради та частина мешканців інших сіл Кременчуцького

району, які підлягають переселенню, буде розміщено на нових ділянках в межах Кременчуцького району, населення смт. Нова Галещина, які потрапляють під переселення, пропонується розселити в селах, що розташовані вздовж автодороги на Полтаву

В цілому гірничодобувна галузь пов'язана як з великими фізичними параметрами техногенних форм рельєфу, так і з суттєвою зміною навколишнього природного середовища. Концентрація промислового виробництва гірничо-металургійного комплексу зумовлює зміну гідрологічних та гідрогеологічних умов, природного режиму ґрунтових вод, активізацію екологічних впливів.

Вплив гірських розробок – відкритих і підземних – відбивається на територіях, що у багато разів перевищує площу самих гірських розробок, тобто самого підприємства і пов'язаних комплексів (поверхневих, відвальних виробництв тощо). Відмічено, що в результаті відкритого способу розробки родовищ значна частина територій буде виведена із землекористування та буде перетвориться на порушені території з відповідними змінами техногенних форм рельєфу.

Найбільше техногенне навантаження на атмосферне повітря району із підприємств гірничодобувної галузі здійснюють БАТ «Полтавський гірничо-збагачувальний комбінат» та ТОВ «Єрствський гірничо-збагачувальний комбінат». Хвостосховище комбінату негативно впливає на стан поверхневих вод (р.Дніпро і Дніпродзержинське водосховище в районі м.Горішні Плавні, р.Сухий Кобелячок) і водоносних горизонтів у районі розміщення зазначеного хвостосховища, загрожує дніпровським водам як джерелу водозабезпечення регіонального значення.

При цьому в Схемах планування території чітко прописано правила і режими екологоорієнтованого надрокористування в регіоні, висвітлені вимоги щодо необхідності комплексного використання корисних складових при переробці руд з метою мінімізації об'ємів відходів.

Висновки і перспективи. Таким чином, головною метою розробки схем планування території

області та районів в сучасних умовах є створення перспективної програми використання території на основі її оптимальної організації, яка б відповідала як розвитку регіону, так і України в цілому. Одним із основних завдань розробки Схем планування території на регіональному рівні є визначення рамкових умов розвитку території, а також розробка режимів використання території, виходячи, перш за все, з екологічних та ресурсних можливостей та особливостей регіону.

У контексті нашого дослідження відзначено, що перспективи розвитку гірничої промисловості можуть мати для районів Полтавської області як ряд позитивних, так і ряд негативних наслідків. Позитивними, без сумніву, є інвестиційна привабливість гірничорудних територій, створення нових робочих місць, нової транспортної, інженерної та соціальної інфраструктури території, але без сумніву є і суттєві негативні наслідки. Розвиток гірничої промисловості нерозривно пов'язаний із такими негативними екологічними явищами як розвиток порушених територій та їх впливом на планувальну структуру території містобудування, розселення, організацію населених пунктів тощо. В цілому гірничодобувна галузь пов'язана як з великими фізичними параметрами техногенних форм рельєфу, так і з суттєвою зміною навколишнього природного середовища. Концентрація промислового виробництва гірничо-металургійного комплексу зумовлює зміну гідрологічних та гідрогеологічних умов, природного режиму ґрунтових вод, активізацію екологічних впливів.

При цьому в проектах визначені потреби в невідкладній розробці проекту ОВНС з чітко прописаними екологічно-орієнтованими правилами і режимом надрокористування в регіоні; розробка Схеми генерального плану розвитку гірничорудної промисловості Кременчуцької магнітної аномалії та розробка Комплексного проекту екологічної реабілітації території в зоні впливу гірничо-видобувної промисловості Кременчуцького залізничного району з урахуванням перспектив його розвитку.

References:

1. Ajlikova A.V. Rol' shem planirovki territorii regional'nogo urovnâ dlâ obespecheniâ ustojčivogo razvitiâ territorii [The role of the spatial planning schemes at the regional level to ensure sustainable development of the territory]. *Problemy prirodoopol'zovaniâ i êkologičeskaâ situaciâ v Evropejskoj Rossii i sopredel'nyh stranah: Materialy V Meždunarodnoj naučnoj konferencii 28-31 oktiâbrâ 2013 g.* [Problems of nature management and environmental situation in European Russia and adjacent countries: Materials of V International scientific conference, 28-31 October 2013], Moscow, 2013, pp. 6-9. (In Russian).
2. Bilokon' Ŭ.M. *Regiônâl'ne planuvannâ (teoriâ i praktika)* [Regional planning (theory and practice)]. Ed.: Ĭ. O. Fomin, Kyiv, 2003, 246 p. (In Ukrainian).
3. National Construction Regulations Б1.1-13:2012: Structure and content of the planning documentation at the state and regional levels.
4. Law of Ukraine "On the General Planning Scheme of Ukraine".
5. Law of Ukraine "On regulation of urban development".
6. Planning Scheme of Poltava region (State Enterprise "Dipromisto", Kyiv, 2012);
7. Planning Scheme of Kremenchuk raion, Poltava region (State Enterprise "Dipromisto", Kyiv, 2012);
8. Planning Scheme of Kozelshchyna raion, Poltava region (State Enterprise "Dipromisto", Kyiv, 2012);
9. Prospective scheme of mining and metallurgical industrial area for the development of iron ore deposits of Kremenchuk Magnetic Anomaly in Poltava region (PJSC "Kharkiv PrombudNDIproekt", Kharkiv, 2013).

CREATION OF CAPABLE TERRITORIAL COMMUNITIES IN UKRAINE: ADVANTAGES, RISKS, DANGERS

¹Pavlo OSTAPENKO, ²Oleksiy GNATIUK

^{1,2}Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

¹ostapenkopavlo@gmail.com, ²alexgnat22@ukr.net

Abstract: Contemporary Ukraine constitutes a scenery for creation of capable territorial communities within the framework of decentralization reform and reform of local government. In fact, we are witnesses of the large-scale administrative-territorial reform. However, public administration system would be inefficient if administrative-territorial structure is created without consideration of historical, geographical, socio-economic, cultural, ethnic, infrastructural peculiarities, and sooner or later it will have to be reformed again. The large majority of regional perspective plans virtually are not perfect. Moreover, only two regional perspective plans may be considered to be totally correct: in Luhansk and Donetsk regions, where only military-civic administrations were responsible for plan development and adoption. As of 1 September 2016, Ukraine has created 184 consolidated local communities. However, analysis of perspective plans rises a question: how many recently created communities meet the requirements of perspective plans? How goes the process of territorial communities consolidation? Whether created communities meet official procedure? How quick and effective are changes that the system of administrative-territorial division currently survives? These questions the authors are trying to answer in this paper.

Key words: administrative-territorial division, consolidated territorial communities, resource capacity, fake consolidation.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2016.76.73-83>

UDC: 911.3

ФОРМУВАННЯ СПРОМОЖНИХ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД В УКРАЇНІ: ПЕРЕВАГИ, РИЗИКИ, ЗАГРОЗИ

¹Павло ОСТАПЕНКО, ²Олексій ГНАТЮК

^{1,2}Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

¹ostapenkopavlo@gmail.com, ²alexgnat22@ukr.net

Резюме: Станом на сьогодні, формування спроможних територіальних громад в Україні відбувається у рамках реформи децентралізації влади та місцевого самоврядування. Фактично, у рамках цієї реформи проходить реформа адміністративно-територіального устрою країни. Якщо система адміністративно-територіального устрою сформована без врахування історичних, географічних, демографічних, соціально-економічних, етнічних, культурних особливостей, характеристик інфраструктурного розвитку – система державного управління буде неефективною, і рано чи пізно її доведеться знову реформувати. Аналіз сформованих в областях перспективних планів показав, що далеко не всі вони відповідають офіційній методиці. Більше того, на думку авторів статті, найбільш коректними є лише два обласних перспективні плани – Луганської та Донецької областей, де відповідальними за формування та затвердження цих планів були лише обласні військово-цивільні адміністрації. Станом на 1 вересня 2016 року в Україні вже утворено 184 об'єднані територіальні громади. Аналізуючи перспективні плани, постає питання: скільки громад, які утворилися протягом двох років, відповідають перспективним планам? Яким чином відбувається процес об'єднання територіальних громад? Чи відповідають новоутворені об'єднані територіальні громади урядовій методиці? Як швидко та наскільки ефективно відбувається зміна системи адміністративно-територіального устрою України? На ці запитання ми спробуємо відповісти у даній статті.

Ключові слова: адміністративно-територіальний устрій, об'єднані територіальні громади, ресурсна спроможність, фейкове об'єднання громад.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2016.76.73-83>

УДК: 911.3

Постановка проблеми. Станом на сьогодні формування спроможних територіальних громад в Україні відбувається у рамках реформи децентралізації влади та місцевого самоврядування. Але фактично у рамках цієї реформи паралельно проходить реформа адміністративно-територіального устрою країни. Практично, на даний час йде процес формування нових одиниць найнижчого рівня

адміністративно-територіального устрою (АТУ) – об'єднаних територіальних громад – шляхом укрупнення існуючих одиниць найнижчого порядку – сільських рад. У даній статті представлена спроба проаналізувати, яким чином відбувається формування нових одиниць АТУ, і які наслідки може це спричинити?

Актуальність дослідження. Адміністративно-територіальний устрій країни – це її каркас, на який опираються всі інші галузі – містобудування.

державне управління, економіка. Якщо система адміністративно-територіального устрою сформована без врахування історичних, географічних, соціально-економічних, культурних особливостей розвитку території, демографічної, етнічної структури території, особливостей інфраструктурного розвитку – система державного управління буде неефективною, і рано чи пізно її прийдеться знову реформувати. Щоб такого не сталося, потрібно виважено, поступово, без зайвого поспіху проводити дану реформу. Аналіз спроможності новоутворених об'єднаних територіальних громад (ОТГ) показує, що лише 20-30 % таких громад є самодостатніми та мають ресурси для подальшого розвитку. Утворення решти ОТГ не відповідає жодній методиці та законам територіального розвитку. Як суспільні географи, фахівці з територіального розвитку, у даній статті ми спробували детально проаналізувати, яким чином відбувається формування нових одиниць АТУ – об'єднаних територіальних громад у кожній області.

Виклад основного матеріалу. Станом на 1 вересня 2016 року кількість офіційно утворених ОТГ в Україні становила 184. З них 159 утворено у 2015 р., і лише вони повноцінно існують, оскільки мають спільний бюджет та вже сформували всі відповідні служби для реалізації власних та делегованих державною повноважень. Ще 25 ОТГ було утворено протягом 8 місяців 2016 року. Де-юре це вже цілком самостійні ОТГ, які провели перші місцеві вибори голови та депутатів і формують свої виконавчі органи. Проте, згідно чинного законодавства [2], бюджети таких ОТГ будуть виконуватись із нового бюджетного року, тобто з 2017 р. Також за експертними оцінками та власними оцінками джерел інформації [6], до кінця 2016 року в Україні планується утворення ще від 93 до 135 ОТГ. Таким чином, на кінець 2016 року в Україні буде утворено близько 300 ОТГ, що становить близько чверті від запланованої кількості проектних ОТГ [5].

Особливості проведення реформи АТУ. Як і в інших країнах Європи, де реформа АТУ вже проведена, метою реформи у нашій країні стало [5]: створення адміністративних одиниць, здатних до самостійного економічного розвитку; забезпечення населення якісними послугами; створення умов для кадрового зростання в місцевому самоврядуванні.

Сучасна реформа АТУ має два принципові умови її проведення: реформування повинне відбуватися шляхом добровільного об'єднання територіальних громад, а нові об'єднані територіальні громади повинні бути спроможними. Ці умови підкріплюються новою законодавчою базою, яка була затверджена новою владою у 2014-2015 рр. Це:

1. Закон України «Про співробітництво територіальних громад» від 17.06.2014 № 1508-VII;
2. Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» від 05.02.2015 № 157-19;
3. «Методика формування спроможних територіальних громад», затверджена Постановою КМУ від 08.04.2015 р., № 214.
4. Закон України «Про внесення змін до

Бюджетного кодексу України щодо реформи міжбюджетних відносин» від 26.04.2015, N. 288-19;

5. Закон України «Про місцеві вибори» від 14.07.2015, № 595-VIII;

6. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо організації проведення перших виборів депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» від 04.09.2015, № 676-19.

Найбільш вагомими та основними нормативно-правовими актами, у яких закладені основні норми проведення реформи АТУ, є Закон України «Про добровільне об'єднання громад» та Урядова «Методика формування спроможних територіальних громад».

Добровільне об'єднання повинне відбуватися на основі таких принципів:

1) повсюдності влади - у складі об'єднаної територіальної громади не може існувати іншої територіальної громади, яка має свій представницький орган місцевого самоврядування;

2) цілісності - територія об'єднаної територіальної громади має бути нерозривною, межі об'єднаної територіальної громади визначаються по зовнішніх межах юрисдикції рад територіальних громад, що об'єдналися; об'єднана територіальна громада має бути розташована в межах території Автономної Республіки Крим, однієї області;

3) економічної ефективності - при прийнятті рішень щодо добровільного об'єднання територіальних громад беруться до уваги історичні, природні, етнічні, культурні та інші чинники, що впливають на соціально-економічний розвиток об'єднаної територіальної громади;

4) відповідності - якість та доступність публічних послуг, що надаються в об'єднаній територіальній громаді, не можуть бути нижчими, ніж до об'єднання [2].

Але чи виконуються ці принципи на практиці?

Перспективні плани. Утворення ОТГ повинно відбуватися згідно до Закону «Про добровільне об'єднання територіальних громад» та низки інших законодавчих та нормативно-правових актів. Відповідно до цього закону, об'єднання територіальних громад повинно відбуватися добровільно. У цьому ж законі передбачена державна підтримка добровільного об'єднання територіальних громад. Держава здійснює інформаційно-просвітницьку, організаційну, методичну та фінансову підтримку добровільного об'єднання територіальних громад [2]. Також до форм державної підтримки відноситься розробка перспективних планів формування територій громад областей (далі – перспективний план). Перспективний план розробляється відповідною обласною державною адміністрацією згідно з методикою формування спроможних територіальних громад і повинен охоплювати всю територію області. Методика формування спроможних територіальних громад розробляється центральним органом виконавчої влади – Міністерством регіонального розвитку і будівництва, та затверджується Кабінетом Міністрів України [2].

Пояснення терміну «спроможна територіальна громада» наводиться в урядовій методиці формування спроможних територіальних громад – це територіальні громади сіл (селищ, міст), які в результаті добровільного об'єднання здатні самостійно або через відповідні органи місцевого самоврядування забезпечити належний рівень надання послуг, зокрема у сфері освіти, культури, охорони здоров'я, соціального захисту, житлово-комунального господарства з урахуванням кадрових ресурсів, фінансового забезпечення та розвитку інфраструктури відповідної адміністративно-територіальної одиниці [3]. Однак, чіткого пояснення, що таке перспективний план і для чого він потрібен, ні у відповідному законі, ні в урядовій методиці немає.

Зрозуміло, що держава повинна забезпечувати формування та реалізацію державної політики у сфері територіальної організації влади, адміністративно-територіального устрою, розвитку місцевого самоврядування і, таким чином, наявність таких перспективних планів необхідна, адже у випадку неналежного контролю добровільного об'єднання громад цей процес може призвести до появи великої кількості дотаційних та неспроможних ОТГ. Як це повинно працювати?

Відповідно до внесених змін до бюджетного кодексу, всі фінансові преференції, які передбачено для новоутворених ОТГ, вони зможуть отримати лише у тому випадку, якщо утворена ОТГ відповідатиме перспективному плану. Це головний запобіжник, який повинен запобігти поширенню великої кількості неспроможних, дотаційних та ресурсо-незабезпечених ОТГ [8]. Фактично, це і є основна функція перспективного плану.

Проте, аналіз сформованих в областях перспективних планів показав, що далеко не всі вони ідеальні. Більше того, на думку авторів статті, найбільш коректними та такими, що відповідають дійсності, є лише два обласних перспективних плани – Луганської та Донецької областей. Пояснення цьому є дуже простим – саме у цих областях були відсутні обласні ради, тому відповідальними за формування і затвердження цих планів були лише обласні військово-цивільні адміністрації (ВЦА). Тому, по-перше, керівництво ВЦА не дуже вникало у формування перспективних планів, оскільки військові мають інші задачі та підготовку, і всю роботу виконали експерти, по-друге відсутність схвалення цих двох перспективних планів обласними радами, які кругом лише заполітизовували процес, дозволило

Таблиця 1

Об'єднані територіальні громади в Україні

Назва регіону України	Кількість ОТГ у перспективному плані, у 2015 р.	Кількість затверджених ОТГ КМУ	% затверджених ОТГ КМУ	Кількість утворених об'єднаних громад у 2015 р.	Кількість утворених об'єднаних громад у 2016 р.	Всього утворено ОТГ у 2015-2016 рр.
Вінницька область	106	29	27	2	2	4
Волинська область	74	52	70	5	2	7
Дніпропетровська область	89	74	83	15	1	16
Донецька область	38	38	100	3		3
Житомирська область	59	38	63	9	1	10
Закарпатська область	0	0	0	2		2
Запорізька область	69	51	74	6	1	7
Івано-Франківська область	63	53	84	3	1	4
Київська область	61	29	48	1	1	2
Кіровоградська область	43	19	43	2	1	3
Луганська область	24	24	100	2		2
Львівська область	160	90	56	15	1	16
Миколаївська область	32	28	88	1		1
Одеська область	43	24	56	8		8
Полтавська область	57	45	79	12	2	14
Рівненська область	45	33	73	5	9	14
Сумська область	51	49	96	1		1
Тернопільська область	50	26	52	26		26
Харківська область	59	53	90		3	3
Херсонська область	43	41	95	1		1
Хмельницька область	54	40	74	22		22
Черкаська область	93	44	47	3		3
Чернівецька область	35	27	77	10		10
Чернігівська область	81	50	62	5		5
Всього	1429	957	-	159	25	184

швидко передати їх до Кабміну на затвердження. Як результат, обидва плани були затверджені в повному обсязі, всі запропоновані громади були 100% ресурсно спроможні для подальшого функціонування.

Аналіз поданих до Кабінету Міністрів України (КМУ) перспективних планів у 2015 році, показав, що загалом 23 області розробили такі плани, крім Закарпатської. Загальна кількість пропонованих обласними державними адміністраціями (ОДА) в перспективних планах громад (без Закарпатської області та АР Крим, тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей) склала 1429, що загалом відповідає експертним прогнозам [8]. Однак, чисельність ОТГ у кожній області є різною, і ніяк не корелюється ні із площею, ні з населенням області. Найменшу кількість громад запропоновано утворити у Луганській області (не враховуючи тимчасово окуповані території) – 24 ОТГ. Найбільшу кількість ОТГ запропоновано утворити у Львівській області – 160. Різниця між областями становить 6,5 разів! Середня кількість ОТГ по областям становить 60.

Більш детальний аналіз кожного перспективного плану показав, що практично всі вони, крім перспективних планів Донецької та Луганської областей, про які вже згадувалося раніше, не охоплюють усієї території області, що фактично порушує п.1 ст. 11 Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» [2]. Тобто, ОДА пішли іншим шляхом – у перспективних планах вони подавали лише ті ОТГ, які були на стадії утворення, або були погоджені із районною та місцевими владами, не враховуючи урядової методики, державних та регіональних інтересів. Таким чином, в кожній області залишилися певні «сірі плями», на території яких поки відсутній офіційний варіант будь-якого об'єднання. Тому, якщо враховувати цей фактор, кількість ОТГ, які можуть бути утворені у областях, буде більшим, ніж пропонується сучасними перспективними планами. Загалом, при дотриманні такої політики, кількість ОТГ по країні, враховуючи «сірі плями», що не враховані у перспективних планах, може досягти до 2-2,5 тис., що значно перевищує експертні прогнози [4, 8].

Однак, потрібно враховувати той факт, що не всі перспективні плани були погоджені КМУ у повному обсязі. Загалом, КМУ погоджено та визнано спроможними близько 66% запропонованих у перспективних планах ОТГ – 957. Водночас, КМУ дав розпорядження продовжити розробку перспективних планів стосовно територій «сірих плям». Внесення змін до перспективних планів в областях триває і досі, не зважаючи на те, що вже 25 ОТГ було утворено у 2016 році. Отже, підбиваючи підсумок, можна стверджувати, що розробка перспективних планів необхідна для:

1. Належної реалізації державної політики у сфері територіальної організації влади та адміністративно-територіального устрою;
2. Попередження формування дотаційних та неспроможних («фейкових») територіальних громад;
3. стимулювання ОТГ, які утворилися поза

перспективним планом, до подальшого об'єднання та утворення спроможних територіальних громад.

Важливий також той факт, що в Україні нині чинний закон «Про добровільне об'єднання територіальних громад», до його прийняття у Верховній Раді мав назву «Про право територіальних громад на об'єднання». В цьому законі не передбачалось проведення виборів органів місцевого самоврядування об'єднаної громади відразу після такого об'єднання, а створювались об'єднання органи до чергових виборів для м'якого перехідного періоду. Однак, ця норма не знайшла підтримки, і в ухваленому законі уже такий перехідний період був відсутній [5].

Варіанти добровільного об'єднання територіальних громад. Аналізуючи перспективні плани, постає інше питання, скільки ж ОТГ, які утворилися протягом двох років відповідає перспективним планам? Зрозуміло, що і самі перспективні плани далеко не ідеальні, але вони є єдиною основою на яку потрібно опиратися проводячи добровільне об'єднання територіальних громад. Оскільки, як уже зазначалося раніше, від відповідності чи невідповідності перспективному плану буде залежати фінансування чи його відсутність для ОТГ [7].

Але, як показує практика, такий метод стримування поширення великої кількості неспроможних, «фейкових» ОТГ не застосовується. Як це відбувається? Коли ОТГ, яка, згідно до Закону [2], отримала позитивний висновок від ОДА стосовно відповідності Конституції та законам України щодо добровільного об'єднання, звертається через ОДА до ЦВК про призначення перших місцевих виборів голови та депутатів ОТГ, ОДА автоматично вносить правки до перспективного плану, і подає на затвердження до обласної ради вже змінений, а не початковий варіант перспективного плану. Обласна рада погоджує перспективний план і передає на затвердження до КМУ, який, за рекомендаціями профільного міністерства, у супереч власній Методиці формування спроможних територіальних громад затверджує такий перспективний план.

Затвердження КМУ перспективного плану дає підставу Мінфіну включити всі ОТГ, які погоджені у перспективному плані та у яких вже пройшли перші місцеві вибори, у прямі міжбюджетні відносини. Ось це і є фактичним «народженням» нової фінансово самостійної одиниці АТУ – об'єднаної територіальної громади.

Такий процес затвердження усіх ОТГ, які були готові провести перші місцеві вибори у жовтні 2015 року, відбувся в усіх областях, де були затверджені таким чином перспективні плани. Це було зроблено лише задля однієї мети – позиціонування реформи децентралізації влади як такої, що вже розпочата, і яку неможливо зупинити. Але виникає інше питання, чи всі такі ОТГ реально є спроможними?

Географія новоутворених ОТГ. Найбільшу кількість ОТГ утворено у Тернопільській області – 26, що становить 27,7% від території області, у яких проживає 228,2 тис. (21,3 % населення області). Але

Рис. 1. Кількість об'єднаних територіальних громад відповідно до запропонованих перспективних планів формування територій громад областей України (2015).

Рис. 2. Відсоток об'єднаних територіальних громад по областях України, які затвердив КМУ відповідно до запропонованих перспективних планів формування територій громад областей України (2015).

Таблиця 2

Доходи бюджету на 1 особу по ОТГ

Показник	Кількість ОТГ	Частка, %
більше 2,8	8	5,0
2,1-2,8 тис. грн.	10	6,3
1,4 – 2,1 тис. грн.	36	22,6
0,7-1,4 тис. грн.	61	38,4
менше 0,7 тис. грн.	44	27,7
Всього	159	100,0

Таблиця 3

Питома вага (часта) видатків розвитку у власних ресурсах ОТГ (без субвенцій)

Показник	Кількість ОТГ	Частка, %
більше 40%	4	2,5
20,01-40,00%	24	15,1
10,01-20,00%	27	17,0
до 10%	51	32,1
Бюджети розвитку відсутні	53	33,3
Всього	159	100,0

Таблиця 4

Дотаційність бюджетів ОТГ

Показник	Кількість ОТГ	Частка, %
більше 50%	22	13,8
30,01-50,00%	30	18,9
10,01-30,00%	52	32,7
до 10 %	21	13,2
не дотаційні	34	21,4
Всього	159	100,0

Таблиця 5

Видатки на 1 учня по ОТГ, тис. грн. / рік

Показник	Кількість ОТГ	Частка, %
менше 9,3	10	6,3
9,3 – 14	57	35,8
14-18,6	74	46,5
більше 18,6	18	11,3
Всього	159	100,0

* 9,3 тис. грн. / рік - фінансовий норматив бюджетної забезпеченості на 1 учня у 2016 році

Таблиця 6

Частка видатків на утримання службовців ОТГ (від загальної суми бюджету ОТГ без врахування субвенцій)

Показник	Кількість ОТГ	Частка, %
до 10 %	3	1,9
11% - 20%	47	29,6
21% - 30%	50	31,4
31% - 40 %	38	23,9
41% - 50%	17	10,7
більше 50%	4	2,5
Всього	159	100,0

Таблиця 7

Показник забезпечення ОТГ службовцями (кількість жителів що припадає на одного службовця ОТГ)

Показник	Кількість ОТГ	Частка, %
більше 1000 осіб	1	0,6
501 – 1000 осіб	4	2,5
301 – 500 осіб	30	18,9
101 – 300 осіб	114	71,7
до 100 осіб	10	6,3
Всього	159	100,0

Таблиця 8

Обсяг субвенцій з державного бюджету на формування інфраструктури ОТГ, тис. грн.

Показник	Кількість ОТГ	Частка, %
більше 20,00 млн. грн.	4	2,5
10,01-20,00 млн. грн.	17	10,7
5,01-10,00 млн. грн.	60	37,7
2,01-5,00 млн. грн.	65	40,9
1,01-2,00 млн. грн.	11	6,9
до 1 млн. грн.	2	1,3
Всього	159	100,0

Таблиця 9

Частка субвенції на формування інфраструктури ОТГ відносно до дохідної частини бюджету ОТГ

Показник	Кількість ОТГ	Частка, %
більше 200%	15	9,4
100-200%	46	28,9
50-100%	58	36,5
20-50%	24	15,1
до 20%	16	10,1
Всього	159	100,0

найбільшу площу від загальної площі області ОТГ займають у Хмельницькій області – 35,9%. У цій же області проживає найбільша частка населення в ОТГ – майже 300 тис. осіб, що становить 23 % від загальної чисельності області. Загалом, у цій області створено 22 ОТГ. Лідерами в утворенні нових одиниць АТУ – об'єднаних територіальних громад – є також Дніпропетровська (16), Львівська (16), Рівненська (14), Полтавська (14), Чернівецька (10), Житомирська (10) області.

Якщо розглядати типізацію новоутворених ОТГ за центрами їх утворення, то найбільшу кількість становлять ОТГ, центрами яких стали сільські населені пункти – 104 ОТГ, 53 ОТГ утворено з центром у селищах та 27 ОТГ із центром із міст.

Демографічна структура новоутворених ОТГ. На даний час найбільшою ОТГ за чисельністю населення є Лиманська ОТГ Донецької області (43,0 тис. осіб). Ще 5 ОТГ мають чисельність населення більше 30 тис. – Дунаївецька ОТГ Хмельницької області (38,2 тис. осіб), Волочиська ОТГ Тернопільської області (33,1 тис. осіб), Полонська ОТГ Хмельницької області (33,0 тис. осіб), Балтська ОТГ Одеської області (32,9 тис. осіб), Тербовлянська ОТГ Тернопільської області (30,0 тис. осіб). Ще 38 ОТГ мають населення від 10 до 20 тис. осіб. Решта ОТГ мають населення менше 10 тис. осіб, при чому близько 70 ОТГ мають населення менше 5 тис. осіб. Загалом, найменшою ОТГ є Макіївська ОТГ Чернігівської області (1,3 тис. осіб). Таким чином чисельність населення найбільшої ОТГ у 27 разів перевищує чисельність найменшої ОТГ. Середня чисельність новоутворених ОТГ в Україні становить 8,7 тис. осіб. Частка міського населення становить 65 %.

Територіальна структура новоутворених ОТГ. Найбільші за чисельністю ОТГ мають об'єднують у своєму складі і найбільшу кількість населених пунктів. Але найбільша за чисельністю Лиманська ОТГ займає лише 9 місце, маючи у своєму складі 40 населених пунктів. Проведений аналіз виявив, що на територіальну структуру ОТГ впливає географічне положення ОТГ. Так, найбільші ОТГ за кількісним складом – Народницька ОТГ Житомирської області (66 населених пунктів), Шишацька ОТГ Полтавської області (63 населені пункти), Новоушицька ОТГ Хмельницької області (53 населені пункти). Загалом, кількість ОТГ, що мають у своєму складі більше 10 населених пунктів, становить близько 80. Решта 100 ОТГ у своєму складі мають до 10 населених пунктів, при чому 5 ОТГ у своєму складі мають лише 2 населених пункти, 8 ОТГ – по 3 населених пункти – це Мереф'янська міська (Харківська), Калинівська міська (Вінницька), Зеленодольська міська (Дніпропетровська), Тячівська міська (Закарпатська), Пирятинська міська (Полтавська), Печеніжинська селищна (Івано-Франківська), Біляївська міська (Одеська), Маловисківська міська (Кіровоградська), Калитянська селищна (Київська), Бобринецька міська (Кіровоградська), Сокринська міська

(Чернівецька), Великокучурівська сільська (Чернівецька), Мамалигівська сільська (Чернівецька). Ще 24 ОТГ включають по 4-5 населених пункти. Показники площ новостворених ОТГ є також строкатими. Різниця між найбільшою за площею ОТГ (Народницька ОТГ Житомирської обл. – 1284 км²) та найменшою (Міженецька ОТГ Львівської обл. – 8,8 км²) становить майже 146 разів! Загалом, кількість ОТГ що мають площу від 1200 до 500 км², яка є найбільш оптимальною згідно усіх методик, становить не більше 15, це близько 10% від загальної кількості ОТГ! Ще 20 ОТГ мають площу від 300 до 500 км², 76 ОТГ мають площу від 100 до 300 км². Середня площа ОТГ становить близько 225 км².

Фінансова спроможність. Аналіз фінансових показників та визначення фінансової спроможності новостворених ОТГ проводився згідно даних Мінрегіону [1] та включав у себе показники дохідності на одну особу у 2016 р, показники дотаційності бюджетів новостворених ОТГ, показників питомої ваги видатків розвитку у власних ресурсах ОТГ.

Першим показником, який визначає фінансову спроможність ОТГ є дохідність на одну особу. Цей показник досліджено за 2016 рік. Найбільше доходів на одного жителя мають Вербківська ОТГ Дніпропетровської області (7,2 тис. грн./1 особу), Богданівська ОТГ Дніпропетровської області (6,9 тис. грн./1 особу), Байковецька ОТГ Тернопільської області (5,6 тис. грн./1 особу), Ювілейна ОТГ Дніпропетровської області (4,9 тис. грн./1 особу), Пришибська ОТГ Полтавської області (4,2 тис. грн./1 особу). Ще 14 ОТГ мають такий показник у межах від 2 до 3 тис. грн. /1 особу. Загалом, 91 ОТГ із 159 мають показник дохідності на 1 особу більше 1 тис. грн. Решта 58 ОТГ мають нижчі показники дохідності. Середній показник дохідності бюджету на 1 особу становить – 1,3 тис. грн., що фактично відповідає середньо державному показнику – 1,4 тис. грн. [1].

Якщо розглядати бюджети новоутворених ОТГ у абсолютних показниках, то їх цифри також вражаючі. Наприклад, 3 ОТГ (Вільшаницька та Міженецька Львівської обл. та Лопушненська Тернопільської обл.) мають бюджети менше 1 млн. грн., ще 36 ОТГ мають бюджети у розмірі від 1 до 3 млн. грн., і лише 1/3 бюджетів ОТГ мають розміри більше 10 млн. грн. Найбільший бюджет має найбільша за чисельністю населення Лиманська ОТГ Донецької області – 74 млн. грн. [1]. Середній показник дохідної частини усіх ОТГ становить 11,7 млн. грн.

Наявність бюджетів розвитку – другий показник, який характеризує фінансову спроможність новоутворених ОТГ. Однак, обсяг коштів, які ОТГ може використати для свого розвитку, визначається передусім часткою бюджету розвитку у загальному бюджеті ОТГ. Це основний критерій, за яким можна провести аналіз перспектив розвитку територій ОТГ. За показником питомої ваги видатків розвитку у власних

ресурсах лідерами здебільшого є сільські ОТГ. Найбільші частки бюджету розвитку закладено Новоолександрівській ОТГ Дніпропетровської області (майже 60%), Розсошанській ОТГ Хмельницької області (майже 50%), Калинівській ОТГ Вінницької області (47,5 %). Середній показник бюджету розвитку серед ОТГ становить – 2,5 млн. грн. Загалом, 106 бюджетів ОТГ із 159 (2/3) мають кошти, передбачені на капітальні видатки (бюджети розвитку), 1/3 новоутворених ОТГ таких коштів у своїх бюджетах не передбачили. Це означає, що такі ОТГ вже не є фінансово спроможними.

Однак, найбільш репрезентативним показником фінансової спроможності ОТГ є дотаційність їх бюджетів. Він показує реальний обсяг наповнення бюджетів новостворених ОТГ. Згідно даних Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України [1] лише 22% ОТГ (34) мають недотаційний бюджет. Серед дотаційних бюджетів (125) 40% ОТГ (50) мають відсоток дотаційності від 0,5% до 20%, ще 40% ОТГ (50) мають відсоток дотаційності від 20% до 50%, і 20 % ОТГ (25) мають відсоток дотаційності більше 50%. Найбільш дотаційною є Золотопотіська ОТГ Тернопільської області – на 70%. Середня дотаційність бюджетів ОТГ становить 27,6%.

Ресурсна спроможність території визначається за великим набором показників, до якого входять показники природно-ресурсного потенціалу, інфраструктурного забезпечення, працересурсного потенціалу території. Ми спробували зробити аналіз ресурсної спроможності території новостворених ОТГ за наявним набором відомих показників. До них належать: показники розвитку освітньої інфраструктури – видатки на 1 учня, показники кадрового забезпечення території – кількість жителів що припадає на одного службовця ОТГ, частка витрат на утримання службовців ОТГ, показники розвитку інфраструктури ОТГ – обсяг субвенцій з державного бюджету, що передбачений на формування інфраструктури ОТГ.

Перший показник – видатки на навчання 1 учня у загальноосвітніх школах – показує рівень комплектності та модернізації середніх навчальних закладів, а також вартість навчання одного учня в ОТГ у порівнянні до середньодержавного фінансового нормативу бюджетної забезпеченості на 1 учня [1]. Особливість цього показника полягає в тому, що з державного бюджету перераховується лише певна гранично допустима сума коштів на утримання закладів середньої освіти в ОТГ. Відповідно до бюджетних розрахунків у 2016 році гранично допустима сума на утримання 1 учня складала 9,3 тис. грн. / рік [1]. Якщо сума перевищує цей показник, ОТГ повинна сама, за рахунок власних коштів, покривати таку різницю, що, звісно, є додатковим тягарем у бюджеті громади. Якщо проаналізувати цей показник у розрізі усіх ОТГ (159), ми отримаємо такі результати: лише

10 ОТГ (6%) (6 міських та 4 селищних) мають витрати на 1 учня менші до середньодержавних, у решти 149 ОТГ (94%) цей показник перевищує його. Найбільші витрати на утримання 1 учня (22,7 тис. грн./ рік) припадає на Березівську ОТГ Сумської області. Середній показник витрат 1 учня по усіх ОТГ – 14,9 тис. грн., що перевищує середньодержавний майже у 1,5 рази.

Другий проаналізований нами показник – кадрове забезпечення територій ОТГ, оскільки близько 2/3 ОТГ було утворено навколо населених пунктів, які мали лише статус центрів сільських або селищних рад. Відповідно до цього, кадровий склад таких рад був невеликий і їх штатний розпис не містив повного переліку посад, які необхідні для роботи новоутворених ОТГ: фактично на ОТГ було передано основну частину державних повноважень, які до цього виконували районні державні адміністрації. Відповідно до цього усім ОТГ потрібно було у стислі терміни, з листопада по грудень 2015 року, сформувати нові штатні розписи та розпочати процес їх формування. Складність такого процесу також полягає у тому, що у сільській місцевості, де наразі за малого контролю утворюється велика кількість сільських ОТГ, фактично відсутні кваліфіковані трудові ресурси у належній кількості, які б змогли забезпечити реалізацію власних та державних повноважень в ОТГ та надання елементарних адміністративних послуг для населення ОТГ, що є головною умовою реформи. Таким чином, чим менш кваліфіковані кадри будуть працювати в ОТГ, тим більшу кількість штатних одиниць потрібно буде створювати, оскільки більш кваліфіковані спеціалісти виконують більший об'єм роботи за меншу одиницю часу. Відповідно, у таких ОТГ буде спостерігатися більше навантаження на фонд оплати праці, і ситуація нічим не відрізнятиметься від існуючої системи АТУ, коли на рівні міських, селищних, сільських рад основна частка витрат місцевого бюджету витрачається на оплату праці адміністративного персоналу. Якщо проаналізувати частку витрат на утримання службовців в ОТГ, маємо наступні результати: лише 29% ОТГ витрачають на службовців до 20% свого бюджету; 5 ОТГ витрачають більше 50 % на оплату праці своїх службовців.

Якщо аналізувати показник кількості жителів, яких обслуговує 1 службовець ОТГ, то в середньому найбільші показники мають міські ОТГ, де чисельність жителів висока, і фактично вже сформований штатний розпис. Тому у таких ОТГ кількість нових працівників майже не збільшилась, що не можна сказати про сільські та селищні ОТГ, де кількість нових працівників значно зросла. Найбільша кількість мешканців громади на одного працівника припадає у Зеленодольській ОТГ Дніпропетровської області – більше 1000. Високий показник (більше 500 осіб на 1 службовця) також мають ще 4 ОТГ – Калинівська ОТГ Вінницької області (892), Дунаєвецька (538) і Понінківська ОТГ (527) Хмельницької області та Великокучурівська

ОТГ Чернівецької області (525). Однак, 10 ОТГ мають величину цього показника до 100 осіб, що в 10 разів менше найвищого показника.

Останній проаналізований показник, який характеризує розвиток інфраструктури ОТГ, є обсяг субвенцій з державного бюджету, що передбачені на формування інфраструктури ОТГ (соціальної, транспортної, освітньої, медичної). Ми погоджуємось, що цей показник не зовсім точно характеризує сучасний стан інфраструктури ОТГ. Але інфраструктурне забезпечення більшості населених пунктів, окрім міст обласного значення, перебуває у вкрай занедбаному стані, тому можна вважати, що стан інфраструктури усіх нині утворених ОТГ є майже однаковим і залежить лише від типу населеного пункту. У містах він трохи кращий, у селищах на середньому рівні, у селах – найгірший. Але чому саме на цьому показнику було зосереджено увагу? Він показує, які ОТГ отримують більше коштів на розвиток своєї інфраструктури, а які менше. Відповідно до цього, ті ОТГ, які зможуть отримати більшу кількість коштів, передбачених цієї субвенцією, матимуть більше шансів на прискорений розвиток своєї інфраструктури вже зараз. Найбільші інфраструктурні субвенції, більше 20 млн. грн., передбачено для найбільшій за площею та кількістю сільського населення ОТГ – Линанська ОТГ Донецької області (23,2 млн. грн.), Новоушицька ОТГ Хмельницької області (22,8 млн. грн.), Народницька ОТГ Житомирської області (21,7 млн. грн.). Найменший розмір цієї субвенції передбачено для Заводської ОТГ Полтавської області (366,8 тис. грн.) [1]. Розмір найбільшої субвенції перевищує розмір найменшої майже у 60 разів!

Дана субвенція є значною підтримкою держави. Якщо порівняти її обсяг з величиною дохідної частини бюджетів ОТГ (власних ресурсів), то у деяких випадках інфраструктурна субвенція може перевищувати обсяг власне бюджету у декілька разів. Рекордсменами за цим показником є такі громади: Милявська ОТГ Рівненської області – у 4,3 рази, Вільшанська ОТГ Львівської області – у 3,7 разів.

Таким чином, аналіз показників спроможності кожної з громад, які утворились у 2015 році (159 ОТГ), показав, що лише 1/5 ОТГ є фінансово спроможними та мають відповідну інфраструктуру.

Яким же чином проводиться утворення нових ОТГ? Загалом, нами зафіксовано 5 варіантів добровільного об'єднання територіальних громад, які розглянемо нижче на конкретному прикладі різних сценаріїв об'єднання територіальних громад в межах однієї і тієї самої території.

Варіант 1. Об'єднання відповідає перспективному плану. Якщо об'єднання територіальних громад відбувається згідно до затвердженого КМУ перспективного плану, ОТГ отримує прямі міжбюджетні відносини (стає окремою одиницею АТУ) та всі додаткові фінансові преференції, які передбачені у змінах

до податкового кодексу. ОТГ формує свій виконавчий комітет, і фактично отримує такі самі повноваження, що і міста обласного значення.

Приклад: Медвинська ОТГ, затверджена як спроможна, згідно рішення КМУ №1206-р «Про затвердження перспективного плану формування територій громад у Київській області». Згідно до перспективного плану Медвинська сільська рада повинна об'єднатися із 5 сільськими радами та утворити Медвинську ОТГ із центром у селі Медвин.

Варіант 2. Об'єднання НЕ відповідає перспективному плану, але центр громади відповідає Перспективному плану. Якщо об'єднання територіальних громад відбувається не відповідно до затвердженого КМУ перспективного плану, але центр проектної ОТГ відповідає йому і всі територіальні громади проектної ОТГ також повинні входити до одної ОТГ згідно затвердженого КМУ перспективного плану. За таких обставин ОТГ вже не може отримувати прямі міжбюджетні відносини, але вона стає окремою одиницею АТУ. Де-факто відбувається укрупнення сільської (міської чи селищної) ради.

Приклад: Медвинська ОТГ, затверджена як спроможна, згідно рішення КМУ №1206-р «Про затвердження перспективного плану формування територій громад у Київській області». Згідно до перспективного плану до Медвинська сільська рада повинна об'єднатися із 5 сільськими радами та утворити Медвинську ОТГ із центром у селі Медвин. Однак, відповідно до рішень громадських обговорень, дві сільські ради відмовились добровільно об'єднуватись із Медвинською сільською радою та іншими сільськими радами відповідно до перспективного плану. Враховуючи це, інші 4 сільські ради об'єднались без цих сільських рад у сільську ОТГ з центром у селі Медвин. За таких умов решта сільських рад з великою ймовірністю все одно у майбутньому будуть приєднані до цієї ОТГ, оскільки це, по-перше, передбачено перспективним планом, по-друге, зумовлено існуючими факторами розвитку території. Таке приєднання можливе двома шляхами: добровільно – у межах існуючого законодавства, або примусово – після ухвалення Закону «Про адміністративно-територіальний устрій України».

Варіант 3. Об'єднання НЕ відповідає перспективному плану, центр громади НЕ відповідає Перспективному плану. При цьому всі територіальні громади, що вирішили об'єднатися, згідно до перспективного плану повинні входити до іншої ОТГ. За таких обставин ОТГ вже не може отримувати прямі міжбюджетні відносини, і де-факто така ОТГ просто стає окремою одиницею АТУ без отримання будь яких фінансових преференцій, які передбачені змінами до бюджетного кодексу у рамках фінансування ОТГ. У переважній більшості центрами таких проектних ОТГ є села, у яких знаходиться одне або декілька промислових чи аграрних підприємств.

Приклад: Громада села Митаїв, як центр сільської ради, виявила бажання ініціювати об'єднання територіальних громад у Митаївську ОТГ з центром у селі Митаїв. За процедурою, яка передбачена у Законі [2], Митаївська сільська рада звернулась до усіх суміжних територіальних громад, та громад, які суміжні з ними. Проте, оскільки у сусідньому селі Медвин, згідно затвердженого КМУ перспективного плану, планується центр Медвинської ОТГ, лише одна сусідня сільська рада погодилась об'єднатися із Митаївською сільською радою та утворити Митаївську ОТГ з центром у селі Митаїв. Пропозиції таких варіантів об'єднання є найбільш поширеним. Однак, такі об'єднання якраз є найбільш «фейковими», оскільки подібні проектні та існуючі ОТГ ніколи не будуть в змозі реалізовувати власні та делеговані повноваження: їх територіальна структура та ресурсний потенціал недостатні для подальшого розвитку.

Варіант 4. Об'єднання НЕ відповідає перспективному плану, населені пункти із різних проектних громад, але центр проектної ОТГ відповідає перспективному плану. За таких обставин ОТГ також не може отримати прямі міжбюджетні відносини.

Приклад: Громада села Круті Горби, як центру сільської ради, виявила бажання приєднатися до сусідньої проектної Медвинської ОТГ, утворення якої планується відповідно до затвердженого КМУ перспективного плану. Причиною такого рішення може бути позиція місцевих жителів, обґрунтована тим, що село територіально знаходиться ближче до центру проектної Медвинської ОТГ, інфраструктура проектної ОТГ є більш розвиненішою, село Медвин має свою дільничну лікарню, два дитячих садочки, велику модернізовану загальноосвітню школу та має кращі перспективи для розвитку. За таких обставин більш доречним буде внести зміни до перспективного плану та збільшити межі проектної Медвинської ОТГ, оскільки, такий варіант об'єднання не суперечить духу урядової методики формування спроможних територіальних громад.

Варіант 5. Об'єднання НЕ відповідає перспективному плану, населені пункти із різних проектних громад, центр проектної ОТГ НЕ відповідає перспективному плану.

Якщо об'єднання територіальних громад відбувається не відповідно до затвердженого КМУ перспективного плану, і центр проектної ОТГ також не відповідає йому. При цьому всі

територіальні громади, що вирішили об'єднатися, згідно до перспективного плану повинні входити до різних ОТГ. Варіант є схожим до третього. За таких обставин ОТГ вже не може отримувати прямі міжбюджетні відносини, і де-факто така ОТГ просто стає окремою одиницею АТУ без отримання будь яких фінансових преференцій, які передбачені змінами до бюджетного кодексу у рамках фінансування ОТГ. У переважній більшості центри таких проектних ОТГ є села у яких знаходиться одне або декілька промислових чи аграрних підприємств.

Приклад: Громада села Митаїв, як центру сільської ради, виявила бажання ініціювати об'єднання територіальних громад у Митаївську ОТГ з центром у селі Митаїв. До цього села виявили бажання приєднатися дві сільські ради, одна з яких, згідно до перспективного плану, повинна була увійти, як і сама Митаївська сільська рада, до Медвинської ОТГ, а друга – до проектної Таращанської ОТГ. Пропозиції таких варіантів об'єднання є також поширеними. Однак, такі об'єднання є «фейковими», оскільки подібні проектні та існуючі ОТГ, через брак ресурсного та інфраструктурного забезпечення, ніколи не будуть в змозі реалізовувати власні та делеговані повноваження.

Висновки. Перспективні плани утворення об'єднаних територіальних громад далекі від ідеалу, але реальне утворення об'єднаних громад здебільшого відбувається всупереч будь-яким перспективним планам та в розріз з вимогами офіційної методики. Практична відсутність контролю з боку держави пояснюється прагненням державного керівництва досягти якомога більших кількісних результатів реформи, нехтуючи якістю нового адміністративно-територіального устрою. Лише близько 30 новоутворених ОТГ (15 %) мають більш-менш сформовану територіальну структуру та повністю відповідають урядовій Методиці формування спроможних територіальних громад. Решта громад де-факто перебувають на стадії формування, тому подальший їх розвиток може відбуватися за такими сценаріями: 1. приєднанні нових сільських територій до існуючих міських та селищних ОТГ; 2. Приєднання ОТГ, утворених поблизу малих та середніх міст будуть, приєднані до громад, сформованих навколо цих міст; 3. до існуючих ОТГ, які утворені поза зоною впливу міст та селищ, приєднуються інші сільські населені пункти, які також не потрапляють в зону такого впливу.

References:

1. Decentralizaciâ. Mîscevî bûdžeti 159 ob'êdnanîh teritorîal'nîh gromad. Fînansovo-analiitičnî materîali [Decentralization. Local budget of 159 consolidated territorial communities. Financial analysis]. (Ed.: Я. М. Казюк), Kyiv: Ministry of Regional Development, Construction and Housing, 2016 (with support of the Swiss-Ukrainian Project DESPRO and Swedish-Ukrainian Project "Support for Decentralization in Ukraine");
2. Law of Ukraine "On voluntary consolidation of territorial communities" N 157-VIII dated 05.02.2015;
2. "Procedure for creation of capable territorial communities", approved by Resolution of the Cabinet of Ministers

of Ukraine N 214 dated 08.04.2015;

3. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine N 214200 dated 16.03.2016;

4. Tkačuk A. *Skandinavskij šlâh. Dosvid reform administrativno-teritorial'no go ustrôu i miscevo go samovrâduvannâ v Danii ta Švecii* [Scandinavian way. Experience of administrative division and local government reform in Denmark and Sweden], Kyiv, 2015, 124 p. (In Ukrainian).

5. Website “Decentralization in Ukraine”. Access mode: <https://адмреф.сіаз.укр>;

6. Website “Power decentralization reform in Ukraine”. Access mode: <https://decentralization.gov.ua>.

7. Law of Ukraine “On Budget Code amendments related to reform of inter-budget relations” N 288-19 dated 26.04.2015.

8. Tkačuk A. *Decentralizaciâ vladi: vid potrebi do realizaciï* [Power decentralization: from need to implementation]. Kyiv, 2013, 116 p. (In Ukrainian).

ЗМІСТ

Олійник Я., Шевчук С.	Підготовка та захист дисертаційних досліджень із суспільної географії в Україні (історико-науковий аналіз).	3
Мезенцева Н., Пальчук М.	Публічні простори міст: осмислення через призму зарубіжного дискурсу .	19
Колотуха І.	Історико-географічний аналіз зв'язності житлових районів міста Києва легкорейковим транспортом у XX-XXI сторіччі	27
Афоніна О.	Сучасні тенденції міграційних процесів в Чернігівській області та їх вплив на структуру поселенської мережі регіону.	32
Мельничук А., Щебет Е.	Дослідження інституту сім'ї: просторово-часовий та онтологічний аналіз	38
Шовкун Т., Мирон І.	Географічні аспекти захворюваності ендокринної системи населення в Чернігівській та Житомирській областях	44
Чіпко Т.	Аналіз диспропорцій у структурі виробництва сільгосппродукції України наприкінці XX – початку XXI століття.	50
Кулініч М., Тронь Н.	Перспективні аспекти оптимізації рекреаційного природокористування в межах Придніпровського аквально-террального рекреаційного комплексу.	62
Айлікова Г., Сивак О.	Комплекс містобудівної документації регіонального рівня, розроблений ДП «Діпромісто» для території Полтавської області, та перспективи розвитку гірничорудної промисловості області	67
Остапенко П., Гнатюк О.	Формування спроможних територіальних громад в Україні: переваги, ризики, загрози	73

CONTENTS

Oliynyk Ya., Shevchuk S.	Preparation and Defense of Dissertations in Human Geography in Ukraine (Historical and Scientific Analysis).	3
Mezentseva N., Palchuk M.	Urban Public Spaces: Understanding Through the Prism of Foreign Discourse	19
Kolotukha I.	Historical-Geographical Study of Kyiv Residential Areas Connectivity by Light Rail Transport in XX-XXI Centuries	27
Afonina O.	Modern Tendencies in Migration Processes Within Chernihiv Region and Their Impact on the Structure of the Regional Settlement System.	32
Melnychuk A., Shebet E.	Family Institution Under Spatiotemporal and Ontological Analysis.	38
Shovkun T., Myron I.	Geographical Aspects of Endocrine System Morbidity of Population in Chernihiv and Zhytomyr Regions.	44
Chipko T.	Disproportions in Agriculture Production Structure of Ukraine in the End of XX – Beginning of XXI Century.	50
Kulinich M., Tron N.	Perspective Aspects of Optimizing Recreational Nature Management Within Pryudayskyy Aquatic-Terrain Recreational Complex	62
Aylikova G., Syvak O.	Urban Planning Documentation of Regional Level, Developed by “DIPROMISTO” for Areas of Poltava Region, and Prospects for Mining Industry Development	67
Ostapenko P., Gnatiuk O.	Creation of Capable Territorial Communities in Ukraine: Advantages, Risks, Dangers	73

Наукове видання

ЕКОНОМІЧНА ТА СОЦІАЛЬНА ГЕОГРАФІЯ
EKONOMICHNA TA SOTSIALNA GEOGRAFIYA

Випуск 76

Підписано до друку 19.12.2016 р.
Авт. друк. арк. 7,5. Обл.-вид. арк. 7,8. Наклад: 300 прим.

Надруковано ЦОП “Глобус” ФОП Кравченко Я. О.
03039, м. Київ, просп. В. Лобановського, буд. 119
тел.: (044) 561-95-31, (067) 506-57-55

Відповідальний редактор: Я. Б. Олійник.

Заступник відповідального редактора: К. В. Мезенцев.

Відповідальний секретар: О. М. Гнатюк.

Верстка і художнє оформлення: О. М. Гнатюк, Т. Данилюк

До уваги авторів

Інформацію для авторів, зокрема, вимоги до оформлення та подання статей, процедуру розгляду публікацій, рекомендації для авторів та етичні зобов'язання можна переглянути на офіційному веб-сайті збірника: <http://bulletin-esgeograph.org.ua>

Автори опублікованих статей несуть повну відповідальність за оригінальність та авторську автентичність опублікованих творів і захищеність прав інтелектуальної власності на твір (ст. 14 та 15 Закону України “Про авторське право та суміжні права”, Кримінальний Кодекс України, ст. 176 та Кодекс України про адміністративні правопорушення, ст. 51), за підбір і точність наведених фактів, цифр, цитат, географічних назв, власних імен людей, повноту і достовірність наведених матеріалів, посилань на літературні джерела та інших відомостей. Редакційна колегія збірника може не поділяти думку авторів. Прийняті до друку статті проходять наукове та літературне редагування.